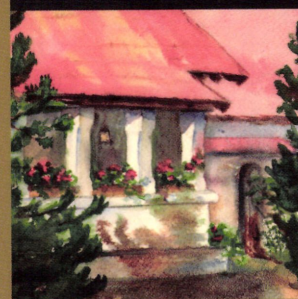

LXXXVI
2004

Néprajzi *Értésítő*

ANNALES MUSEI ETHNOGRAPHIÆ

Néprajzi *Értésítő*

ANNALES MUSEI ETHNOGRAPHIÆ

Néprajzi Múzeum, Budapest 2005

LXXXVI
2004

Néprajzi *Értésítő*

ANNALES MUSEI ETHNOGRAPHIÆ

Szerkesztőbizottság
Balázs György, Fejős Zoltán (elnök),
Gráfik Imre, Szacs vay Éva

Szerkesztette
Fejős Zoltán

Munkatárs
Árva Judit

Grafikai terv
Gerhes Gábor

Nyomdai előkészítés és kivitelezés
Art-And Design Studio

Az angol rezüméket fordította
Nemeslaki Rachel

© Néprajzi Múzeum, Budapest, 2004

Felelős kiadó
Fejős Zoltán főigazgató

www.neprajz.hu

A címlapon:

1. kép. Madonna, Jákfa, Vas m., ltsz.: 67.119.6
2. kép. Nyereg. Bőrrel bevont faváz, felülete karcolt mintákkal díszített.
Marokkó, 19. sz., ltsz.: 66.85.1
3. kép. Egy rajztanár mű festménye népies nyaralójáról (Családi tulajdon)

HU ISSN 0007-9699

Megjelent a Nemzeti Kulturális Alapprogram
támogatásával.

A Néprajzi Múzeum fenntartója a

NEMZETI KULTURÁLIS ÖRÖKSÉG
MINISZTERIUMA

Tartalom

T. BERECKZI IBOLYA	A Néprajzi Látványtár és a Szabadtéri Néprajzi Múzeum digitalizálási programja	9
GRÁFIK IMRE	Megjelölt tárgyak – jelek nyergeken Néprajzi tárgyak vizuális/szemiotikai értelmezése	25
WILHELM GÁBOR	Díószegi Vilmos munkássága és az összehasonlító etnológiai módszertan	49
NAGY VERA	Egy kalotaszegi fotóalbum története – muzeológiai felvetésben	69
CSISZÉR DÓRA	Alkalmi szerzeményezés vagy tervszerű gyarapítás? Adatok a Néprajzi Múzeum gyűjteményeinek formációs folyamataihoz	85
BALOGH JÁNOSNÉ HORVÁTH TERÉZIA	Egy fővárosi rajztanárnő nyaralójának népi és népies elemei az 1930-as években	95
SZACSVAY ÉVA – KUTAS ESZTER	Kegyszobrok és kultuszaik Egy tárgy restaurálásának tanulságai	127

Né

Contents

IBOLYA T. BERECKZI

The Ethnographic Storehouse and the Open-Air Museum Digitisation Program 9

GRÁFIK IMRE

Marked Objects – Signs on the Saddles (Summary) 25

WILHELM GÁBOR

Vilmos Diószegi and the Comparative Method 49

VERA NAGY

Stories from a Kalotaszeg Photo Album: a Museological View 69

DÓRA CSISZÉR

Incidental Acquisition or Methodical Collecting? Data on the Processes that Formed the Collections of the Museum of Ethnography 85

TERÉZIA HORVÁTH BALOGH

The Folk and Folk-like Aspects of a Budapest Art Teacher's Summer Home During the 1930's 95

ÉVA SZACSVAY – ESZTER KUTAS

Devotional Figures and Their Cults
Knowledge Gained from the Restoration of a Single Object 127

prajzi
Értésítő

MUSEI ETHNOGRAPHIÆ

A Néprajzi Látványtár és a Szabadtéri Néprajzi Múzeum digitalizálási programja¹

„2003. augusztus 26-án, a Szabadtéri Néprajzi Múzeum új igazgatási épületében megnyitott Néprajzi Látványtárban a berendezés első szakaszában 2308 tárgyat helyeztünk el. A célunk többszörös volt: egyrészt az itt látható tárgyak – többségükben bútorok, kerámiák, háztartási eszközök, olyan darabok, amelyek – számára jobb elhelyezési körülményeket akartunk biztosítani a múzeum jelenlegi műtárgyraktáraiban adottaknál; másrészt szeretnénk volna őket a saját és más muzeális intézmények kutatói számára hozzáférhetőbbé tenni. Harmadik célunk nyitás volt a látogatók felé: a múzeumi raktárak mélyén rejtőzködő, nemritkán pusztán csak porosodó, rosszabb esetben pusztuló tárgyak gyakorlatilag nem léteznek a közönség számára, s mi ezen a helyzeten kívántunk gyökeresen változtatni.”

(Részlet a kiállítás megnyitóját követő szakmai bemutatóból)

A kezdetek

Bátky Zsigmondról – a megtisztelő díj névadójáról – íródott az a jellemzés, amely „a múzeumi gyűjtemény izolált világába visszahúzódó tudósként” jellemzi a magyar néprajztudomány és néprajzi muzeológia meghatározó, mondhatni egyik úttörő személyiségét. Bátky Zsigmond neve azonban olyan muzeológiai kézikönyvet fémjelez, amely 1906-os megjelenésével a saját korában nemzetközi ismertséget hozott szerzője számára, később pedig évtizedeken át, mondhatni napjainkig több kutatói nemzedék számára nélkülözhetetlen szakkönyvvé vált (BÁTKY 1906; KÓSA 2001. 122).

Jól emlékszem arra a több évtizeddel ezelőtti napra, amikor középiskolás diákként Szabó László hívta fel a figyelmemet a már akkor is könyvészeti ritkaságszámba menő kötetre, amelynek rajzos tábláit böngészve ismerkedtem meg a múzeumokban őrzött tárgyi világ darabjaival. Sok közülük már akkor sem volt idegen, hiszen egyszerűbb, díszítetlen változataikkal még az 1970-es évek alföldi falusi környezetében gyerekként magam is találkozhattam. Jó szolgálatot tett azután a könyv az egyetemi vizsgákra való felkészülés során, hiszen Gunda Béla professzor óráin nélkülözhetetlen tananyagként számított. Utóbb, két évtizeddel később, a Szabadtéri Néprajzi Múzeum műtárgyrevíziós feladatait végezve kollégáimmal együtt nap mint nap kézbe vettük, hogy egy-egy hiányosan adatolt tárgyat szakszerűen leírassunk.

Kósa László szerint az *Útmutató*... szentesítette a hazai tárgyi néprajz alaptörvényeit, a leírásokon túl a táblák és rajzok a mai napig időtálló, rendszerezett információt adnak a muzeológiai munkához, tárgymeghatározáshoz és -leíráshoz (KÓSA 2001. 122). Ugyancsak Kósa László írja Bátkyról: „[...] legerősebben Jankó tudományos örökségéhez kapcsolódott. Jankó nem sokkal halála előtt kapott megbízást egy, a néprajzi múzeumok szervezéséhez szükséges mű megírására, de csak a tárgyak rajzoltatásáig jutott el, az *Útmutatót*, a magyar néprajzi muzeológia máig egyetlen módszertani segédkönyvét, mely a maga korában nemzetközi tekintélynek örvendhetett, Bátky írta meg.” (KÓSA 2001. 122.)

Sajátos, tudományunk szerveződését szinte a mai napig meghatározó tény azonban, hogy Bátky igen korán megjelent könyve után a néprajzi gyűjtés – s főként a múzeumok számára történő tárggyűjtés és -bemutatás – középpontjában még évtizedekig a parasztság gazdagon díszített viseletei, hímzései, faragott vagy más módon ékített, kizárólag ünnepi alkalmakkor használt darabjai voltak.

¹ Előadasként elhangzott a Bátky Zsigmond-díj átadása alkalmából, 2004. március 5-én a Néprajzi Múzeumban.

1. kép. A 104. tábla Bátky Zsigmond *Útmutató néprajzi múzeumok szervezésére* című kötetéből
(BÁTKY 1992. 297.)

Vajkai Aurél 1936-ban írt, ma már szinte ironikusnak tetsző sorai arról a társadalmi szemléletről szólnak, amelynek képviselői „a népet lehetőleg csak vasárnap igyekeztek megismerni”. „Aki régebbi, néhány évtizedes néprajzi folyóiratot vagy könyvet átlapoz, beleszédülve a töméntelen cifra hímzés, kiabálóan színes viselet, tarkabarka cserepek, tálak, agyonpingált tálások, verejtékesen kifaragott kerítések, összevissza mázolt házak hullámszó sodrába, nemkülönben az oldalakra terjedő lakodalmi rigmusok, vőfélyszonoklatok, leánybúcsúztatók még Jupitert az égből is leráncigáló rengeteg sok verssorába, a néprajzzal első ízben foglalkozók járványos kórjába esik, és a szóban forgó tudományon a művészet, az irodalomtörténet egyik alfaját fogja érteni. A kezdőnek igaza van: hisz e komoly tudomány is csak népdalok, népmesék, majd utóbb a népi iparművészeti [háziipari] termékek gyűjtésével és leírásával kezdődött. Az első gyűjtők maguk is művészek voltak [például Herder népdalokat gyűjtött]. A költőket a népdalok, a festőket a tarka hímzések, cserepek, tálások érdekelték. Összefüggésben állt mindez az akkori társadalmi szemlélettel, amit más szavakkal úgy mondhatnánk, hogy a népet lehetőleg csak vasárnap igyekeztek megismerni.” (VAJKAJ 2004. 7.)

A múzeumi gyűjtemény mint a néprajzi kutatás forrása

Lehet-e forrása és tárgya a néprajzi kutatásnak a múzeumi gyűjtemény a benne összegyűjtött tárgyi világgal? A kérdésre igennel kell válaszolnunk, s az előzmények is azt jelzik, hogy az első, mai értelemben néprajzi kiállításként számba vehető produktumok a néprajz – korábbi szóhasználattal a háziipar – tárgyait rendszerezett módon jelenítették meg, s írták le a nagyközönség számára. Ilyen volt például az Ezredéves Országos Kiállítás néprajzi faluja s az erről készült kiállítási katalógus. Közlése önállóan megjelent Jankó János tollából (JANKÓ 1989), valamint olvasható volt a Matlekovits Sándor szerkesztette, az egész kiállítást bemutató kötet sorozatban is (JANKÓ 1898; MATLEKOVITS 1898). A kiállításon szereplő tárgyi anyag gazdag szöveges és képi leírása, bemutatása túlmutatott a megvalósított, majd lebontott kiállításon, azt egyfajta tudományos forrásközlésnek tekinthetjük. Ugyanez mondható el Jankó János *Kalauz a Néprajzi Múzeum kiállításaihoz* című munkájáról, amely sajnos csak meglehetősen késéssel juthatott el szakmánkhöz (JANKÓ 2002).

Miként válhatnak a kiállítások és a múzeumi gyűjtemények a néprajzi kutatás forrásaivá? Maga a folyamat általában igen hosszú, amíg egy kereskedő által közvetített vagy terepen megvásárolt, esetleg ajándékba kapott tárgy muzeológiai szempontból feldolgozva, restaurálva, dokumentálva – s legfőképpen a látogató elől nem elzárva – a kulturális örökség részévé válik.

Hogyan kapcsolódik mindez a múzeumi gyűjtemények létrehozásához, gyarapításához? Milyen zajlottak ezek a folyamatok? Hogyan kerül a tárgy a gyűjteménybe, s hogyan szerveződnek, változnak maguk a gyűjtemények?

Magyarországon az első igazi összefoglaló áttekintés a magyarországi muzeális intézmények néprajzi vonatkozású gyűjteményeinek történetéről meglehetősen későn, 1989-ben született, *Néprajz a magyar múzeumokban* címmel, Selmeczi Kovács Attila és Szabó László szerkesztésében, akik a Magyar Néprajzi Társaság alapításának 100. évfordulójára kezdeményezték és valószínűleg meg eme vállalkozást, amely valamennyi, néprajzi gyűjteményt is tartalmazó megyei és országos múzeum történetéről az első egységes szempontok szerint megírt összefoglalás (SELMECZI KOVÁCS – SZABÓ szerk. 1989).

A 19. század eleji kezdeteket követően az évszázad közepe volt a hőskor (Bodó 2002. 6–9), majd a történeti Magyarország egészét érintő múzeumalapítási láz zajlott a 19. század végén. A múzeumok a korábbi nagy főúri, egyházi, iskolai kezdemények s meghatározó személyiségek – Széchényi Ferenc, Pulszky Ferenc, Rómer Flóris, Xántus János, Jankó János – után most főként városi keretekben, városi kezdeményezésre és városi fenntartásban alakultak, formálódtak, s kiindulópontjai, szervezői nemegyszer magánszemélyek – lelkes amatőrök, lelkesek, tanítók s az általuk létrehozott társadalmi szervezetek, egyletek, egyesületek. A magyar múzeumügy szakmai és szervezeti fejlődéséhez nagyban hozzájárult az 1897-ben létrejött Múzeumok és Könyvtárak Országos Főfelügyelősége, amely feladataként az állami, önkormányzati, felekezeti és társadalmi gyűjtemények közötti kapcsolatteremtést fogalmazta meg, s céljaként tűzte ki, hogy „[...] az ország különböző gyűjteményeiben elszórt gyűjtemények anyaga a nemzeti művelődés egységes forrása legyen” (Bodó 2002. 9).

A korai alapítású múzeumok, ha elkerülték a háborús viszontagságokat vagy a későbbi szétszóródást, rendkívül értékes, ritka, ma szinte beszerezhetetlen tárgyakat tartalmaznak. 2002-ben a magyar muzeológia történetét tárgyakban reprezentáló, sajnos rövid ideig nyitva tartó kiállításon láthattuk e két évszázad alatt létrejött gyűjtemények legjobb darabjait az Országos Széchényi Könyvtárban megrendezett *Műzsák kertje* című kiállításon, a magyar muzeológia születésének kétszázadik évfordulója alkalmából. A kiállítás reprezentatív katalógusa rövid, ám lényegre törő összefoglalásokat ad a magyar múzeumügyet meghatározó intézmények történetéről (MÚZSÁK KERTJE 2002).

Az 1949-es szabványosítás, a múzeumi nyilvántartás alapelveit és módszerét szabályozó törvényerejű rendelet alapján most már egységes szempontok szerint lehetett és kellett a múzeumba kerülő tárgyakat leírni, meghatározni, tartalmukat megjelölni. Az egységes gyűjteményi leírások rendszere napjainkban is a meghatározója múzeumi anyagfeldolgozó tevékenységünknek. 1962-ben a megyei múzeumi hálózat megszervezésével a gyűjtemények olyan struktúrája jött létre, amely a többszöri jogszabály- és névváltozás ellenére máig megmaradt, s az 1989-et követő tulajdonosváltás a múzeumokban végzett szakmai tevékenység módszertani oldalát érdemben nem érintette.

Az 1970-es évek a múzeumi gyűjteményi anyag nagyarányú bővülését eredményezték. Jelentős muzeológiai kapacitás épült ki több területen: egyrészt múzeumi raktárak, szakszerű restaurátor-műhelyek, a hajdani Központi Múzeumi Igazgatóság révén központi „gondoskodás”, bútorral, tárolószekrényekkel való ellátottság, egységes leltárkönyvek, restaurátor- és muzeológusképzés elméleti oldalon, másrészt e tevékenységnek jelentős gyakorlati produktumai születtek. Nagy, reprezentatív kiállítások a Néprajzi Múzeum falai között, megyei múzeumokban, és természetesen az elméleti muzeológia kérdései – még ha a kor viszonyai között korlátozottan is – előtérbe kerültek. Selmeczi Kovács Attila és Szabó László kötete 1989-ben tükröt tartott a gyűjteményekben megtestesült magyar néprajzi muzeológia elé. A gyűjtemények történetén túl azok összetételére, fejlődéstörténetére, az akkori viszonyok között adott válaszokra is hozott példákat.

Az 1980-as évek második fele egyfajta visszaesést, visszahúzódást hozott: csökkenő forrásokat, a muzeológia mérséklődő presztízsét a néprajzi kutatással, az „izolált” kutatóhelyen történő kutatással és a tudományos publikációval szemben. A kérdés, hogy egyenértékű-e a múzeumokban végzett gyakorlati muzeológiai munka a kizárólag elméleti, esetleg terepen végzett néprajzkutatás produktumaival, újra és újra felmerült, s az ezzel kapcsolatos vita napjainkban sem jutott nyugvópontra. A néprajzkutató úgy érezheti, hogy tevékenysége sokkal inkább az örökkévalóságnak szól, hiszen a megjelent tanulmányok vagy könyvek száz év múlva is ott sorakoznak majd a könyvtárak polcain, szaklapok, összefoglaló munkák hivatkoznak írásaira, s tudományos

fokozata predesztinálja a társadalom általi megbecsülésre. Ezzel szemben a muzeológus szakavatottságát, tudását és gondosságát „csak” a jól leírt, biztonságosan és hosszú távon megőrzött, szakszerű katalógusokban rendszerezett tárgyak száma vagy éppen az érdemi szakmai kritika nélkül elkészült, majd feledésbe merült kiállítások sora fémjelezte. Tevékenységét ritkán övezte társadalmi vagy szaktudományos figyelem, s a rendszerező, leíró szándék termékét gyakran tekintették a divatjamúlt pozitívizmus maradványának. Fejős Zoltán szerint a tendencia nem kizárólag magyar sajátosság, véleménye szerint „[...] a tárgygyűjtésre és tárgyvizsgálatokra alapozott múzeumi néprajz, antropológia az 1960-as évek végétől jó két évtizedre világszerte veszített rangjából, s az elméleti jelentőségű kutatások, a szakma legfrissebb irányzatai egyetemeken, kutatóintézetekben bontakoztak ki” (FEJŐS 2000. 39).

Világos és érthető szándék volt tehát a múzeumokban dolgozó néprajzosok körében, hogy legyenek ők is olyan néprajzkutatók, mint az egyetemeken oktató vagy kutatóintézetekben dolgozó szakmabeli kollégáik. A következmény nem maradt el, s egyértelművé vált a muzeológiai termékek számának drasztikus csökkenése, amely nem állt teljesen arányban az anyagi lehetőségek beszűkülésével. Azt talán nem mondhatjuk, hogy a muzeológiai produktumok színvonalának visszaesése, inkább a kiemelkedő eredmények csökkenése volt jellemző az 1980-as években és az 1990-es évtized elején.

Az 1990-es években, különösen az évtized második felében a néprajzi muzeológiában egy határozott előremenekülés, ugyanakkor leszakadási folyamatok voltak megfigyelhetők. Az előremenekülőknél a modernizálás kényszere és lehetősége vált motiváló tényezővé. Kétségtelen tény, hogy az utóbbi évtizedben a közvélemény érdeklődése fokozattan fordult a múzeumok s főként azok kiállításai felé. Ez új kihívást és egyúttal a megújulás kényszerét is jelent. „Mi a múzeumok mai rendeltetése, milyen az egyes múzeumtípusok képviselte világkép, miből is áll a birtokukban lévő kulturális emléktárhely, milyen eszközökkel érvényesítik törekvéseiket, mennyiben tarthatók a történetileg kialakult eljárásmodok és reprezentációs megoldások?” – kérdezi Fejős Zoltán 2003-ban megjelent *Tárgyfordítások* című kötete bevezetőjében (FEJŐS 2003a. 8). A kérdésekre adott pozitív válasz egy-egy múzeum tevékenységének megújulása, irányváltása, s a közönség felé fordulás, a társadalmi hasznosság kérdésének ismételt előtérbe kerülése jellemzi napjaink múzeumi közéletét.

Muzeológiai gyűjteményeink és a néprajzi kutatás ma

Lehet-e mai állapotában a néprajzi kutatás teljes körű forrása a muzeológiai gyűjtemény?

Addig, míg nem tárjuk föl és tesszük közzé saját múzeumaink tartalmát, az csak korlátozottan tekinthető a néprajzi kutatás forrásának. Csak a feltárást követően válik tervezhetővé a gyűjtemények szisztematikus fejlesztése. Ilyen értelemben a feltett kérdésre, hogy milyen mértékben forrása a tudományos kutatásnak ma a múzeumi gyűjtemény, csak részben lehet igenlő a válasz. Ezt Fejős Zoltán nem kérdésként, hanem tényként vetette fel a Néprajzi Múzeum gyűjteményeit bemutató, 2000-ben megjelent s a magyar muzeológia történetében határkövetőként jellemezhető kötet bevezetőjében (FEJŐS 2000).

Milyen lehetséges módjai vannak a feldolgozásnak, és a nyilvánosságra hozatalnak?

Itt és most alapvetően a szabadtéri néprajzi múzeumok speciális lehetőségeit veszem sorra. E gyűjteményfajta klasszikus értelemben vett, épülethozzárendelt megvalósított állandó kiállításokat, áttelepített, részben vagy egészben eredeti anyagból újraépített épületeket mutat be, s a műtárgyakat enteriőrben helyezi el. A szabadtéri néprajzi múzeumban „[...] túlnyomórészt az eredeti anyagokat és szerkezeteket módszeresen és hitelesen áttelepített, kisebb részben helyben megőrzött épületekben eredeti funkciójuknak megfelelően berendezett, hiteles enteriőröket tárunk a látogató elé. A népi építészet és lakáskultúra megjelenítése mellett, komplex módon törekszik ez a múzeumtípus az életmód mind teljesebb bemutatására, az épített és élő környezet rekonstrukciójára, beleértve a növény- és állatvilágot, az életmód egyes jelenségeit, tárgyi és szokásvilágát, ünnepeit.” (CSERI 2003. 5.)

Az 1990-es évek elején a világ múzeumi látogatóinak harminc százalékát a szabadtéri múzeumok látogatói alkották. Ez a szám önmagában még nem mond túlságosan sokat, össze kell

vetnünk azzal, hogy milyen a számaránya a termes vagy vitrines és a szabadtéri múzeumoknak. Nincsenek egészen pontos adataink, annyit tudunk, hogy két-háromszáz – a mi fogalmaink szerinti – szabadtéri múzeum van a világon. Magyarországon közel nyolcszáz muzeális intézményt tartanak nyilván, ebből egy országos szabadtéri néprajzi múzeum és öt regionális szabadtéri néprajzi gyűjtemény, valamint mintegy kétszáz, működési engedéllyel is rendelkező tájház van.

A tízmillió magyar múzeumlátogatóból mintegy másfél millióan tekintik meg ezeket a gyűjteményeket. E jelentős számarány következtében a felelősségünk óriási, s rendkívül fontos, kiállítást megvalósító stratégiánk kialakításában fontos szerepet tulajdonítunk a szabadtéri múzeumok iránt megnyilvánuló fokozott s egyre növekvő érdeklődésnek.

A Szabadtéri Néprajzi Múzeumban az 1980-as évek végétől jelen van, az 1990-es évek közepétől megerősödött, s napjainkban nagyon határozott irányt vett, jelentős bővítési szándék figyelhető meg. Muzeológiai programunk alapján az állandó kiállításainkat határozottan és célirányosan bővíteni kívánjuk térben, időben és tematikában. Ez a bővítési szándék a világ szabadtéri múzeumai többségében megfigyelhető, s részben a látogatói érdeklődés más múzeumokhoz viszonyított magas arányának köszönhető, de nem kevésbé azoknak a múzeumvezetési törekvéseknek, amelyek tudományos anyagfeltárás eredményeként törekszenek az új produktumokkal nemcsak megtartani, de növelni is a látogatók számát, figyelembe véve a látogatói szokások változását, a kulturális és/vagy örökségturizmus szerepének növekedését (erről részletesebben lásd CSERI 2003; T. BERECSKI 2003; FEJŐS 2003b). Nem figyelmen kívül hagyható tény, hogy a mi múzeumunk egy évben hét hónapon át tart nyitva, a termes múzeumokban pedig a téli időszak is rendelkezésre áll a látogatók számára. A bővítés következő, praktikus lépése lesz, hogy a szabadtéri néprajzi múzeumi objektumokat télen is látogathatóvá tegyük.

A bővülés másik formája a Szabadtéri Néprajzi Múzeumban a kiállítások más területén is megvalósult, az időszaki kiállítások szerepének előtérbe kerülésével. Ez itt, Magyarországon új műfaj volt a skanzenben. Más európai országok szabadtéri múzeumaiban, mint a németországi Bad Windsheimben, Detmoldban vagy Európa azon országaiban, ahol a nemzeti néprajzi gyűjtemény határozottan összekapcsolódik a szabadtéri múzeummal, mint a walesi St. Fagansban, teljesen természetes dolog, hogy meghatározott tematika szerint rendszeresen időszaki kiállításokat is rendeznek. Nálunk ez gyakorlatilag csak az 1990-es évek második felétől indult meg.

A kiállítások bővülésének sorában a harmadik irány a speciális kiállítás megvalósítása, ez pedig a Néprajzi Látványtár.

Az úgynevezett tanulmányi gyűjtemények, német kifejezéssel *Studiensammlungen* előzményei a 19. század közepéig nyúlnak vissza. Az első múzeumi gyűjtemények kiállításai egyben a tárgyak tárolását is szolgálták. Ez a 20. század első feléig jellemző kiállításrendezési gyakorlat volt, kivételt pedig éppen azok az enteriorkiállítások jelentettek, amelyek az 1885-ös országos kiállításra vagy az Ezredéves Országos Kiállítás néprajzi falujában voltak láthatók.

A 20. század második felében határozott elfordulás figyelhető meg ettől a vitrines vagy – Fejős Zoltán egy konferencián elhangzott kifejezésével – „legyezőszerű” tárgyelrendezéses bemutatási módtól. Elsősorban történeti szemléletű kiállítások valósultak meg az 1960-as években. Még egy-két évtizede is gyakoriak voltak az olyan állandó kiállítások egy-egy településen, amelyek így kezdődtek: „[...] már az őskorban is éltek itt emberek”, s úgy fejeződtek be, hogy „[...] napjainkban a legkorszerűbb gépek működnek a településen”.

A kép, a rajz, az installáció, a vitrin, a bábu, az egyéb ábrázolási módok voltak jellemzőek az 1970-es években készült kiállítások megjelenítésében, s maga a tárgy fontosságában, súlyában valahol csak jóval ezután következett. Az 1980-as évektől újabb kiállításmegformálási technikák is születtek. Az installáció szerepe határozottan megnőtt, s a látogató információszerzési lehetőségei kiszélesedtek, új megoldásokkal gazdagították a rendezők a tárlatokat: diavetítés, mozgófilm, hanghatások egészítették ki ezeket a kiállításokat, majd a számítógép is megjelent a múzeumok falai között. A következő évtized már az interaktivitás korszakát hozta világszerte. A múzeum a programkínálat növekedésével és tematikai bővítésével egyre inkább igyekezett bevonni a látogatót különböző tevékenységi formákba. Ugyanakkor a múzeumi műtárgy időnként mintha kiszorult volna ezekből az új típusú kiállításokból.

1990-ben a párizsi Pompidou-központban láttam egy igazán meghökkentő, mégis hatásos és izgalmas kiállítást. Skandináv iparművészek, formatervezők megvalósult s nagyüzemi gyártásba került munka- és munkavédelmi eszközeit mutatták be egy körülbelül 120 négyzetméternyi alapterületen. A teremben, amelyet fekete drapériával vontak be, mindössze négy, másfél méterszer egy méteres, szintén fekete textillal bevont vitrinben vitrinenként három-négy darab tárgyat egyedi fényforrásokkal világítottak meg. Láthattunk itt balkezes, piros színű Fiskars ollót, sárga színű mun-

kavédelmi sisakot és hasonló, egyébként a mindennapi életből akkor már jól ismert eszközöket. A tárgy hangsúlyos szerepet kapott, a fekete környezetből meghatározó s nem feledhető módon kiűnt, ezáltal emlékezetessé vált. E sajátos és erőteljes összhatás ellenére mégis úgy vélem, a fenti példa nem feltétlenül követendő a múzeumokban, s az ott rendezett kiállítások jövője nem a tárgy nélküli vitrinekről, az olykor monumentális, ám a lényegét, a tárgyat elfedő installációról szól.

A vizuális információnyújtás szerepe, fontossága az utóbbi évtizedben, napjainkban még inkább határozottan és egyre erőteljesebben növekszik. Ezenfelül új jelenségek figyelhetők meg: a kiállítási katalógus a tudományos feldolgozás produktumává válhat és válik. Jelentősen felértékelődik a nyilvánosságra hozatal szerepe, egyrészt a múzeumi közművelődés eszközeivel és útján, múzeumi rendezvényekkel, múzeumpedagógiai programokkal, másrészt pedig a tudományos publikációk révén.

Ahogy a régészeti feltárások tudományos publikálása elképzelhetetlen a tárgyak leíró közlése nélkül, úgy nyer egyre inkább létjogosultságot a néprajzi muzeológiában a katalógus a tárgyközlés formájaként. Ebben a Néprajzi Múzeumnak úttörő szerepe van. Volt, és újra van – mondhatjuk így is.

A Néprajzi Látványtár – különleges kiállítás és speciális raktár együtt

A nyilvánosságra hozatal speciális formájának tekintjük a tanulmányi gyűjteményt s magát a Néprajzi Látványtárat. Az 1970-es és az 1980-as évek muzeológiai gyakorlatában élesen elvált a kiállítás a múzeumi raktártól. E folyamat előzményei Magyarországon is több évtizedre nyúlnak vissza. A végeredmény, amit ma már közhelyként tartunk számon, hogy a világ múzeumaiban őrzött műtárgyállomány mindössze öt százalékát láthatja a nagyközönség; ezen az arányon kívántunk a Néprajzi Látványtár megvalósításával jelentősen változtatni.

2. kép. Tanulmányi Gyűjtemény - Bécs, Österreichisches Museum für Angewandte Kunst

Hogyan lehet a múzeumi tárgyat úgy láthatóvá, élvezhetővé, tanulmányozhatóvá tenni, hogy az ne vezessen annak károsodásához, esetleges pusztulásához? Nem kis kihívás előtt állunk, hiszen gyakorló muzeológusként nap mint nap szembesülünk azzal, hogy mennyit tudunk ártani egy néprajzi tárgynak, ha hat-nyolc-tíz alkalommal állítjuk ki egy időszak kiállítás vándoroltatásával, vagy pedig tíz-húsz évig ugyanaz a tárgy szerepel egy állandó kiállításon, nem éppen ideális klimatikus és fényviszonyok között.

Az egyik lehetséges megoldás a tanulmányi gyűjtemény megvalósítása. Milyen lehetőséget jelent mindez? Egyrészt raktárként szolgál, s megfelelő, sőt ideális elhelyezést kínál a műtárgyállománynak. Ezzel együtt kiállításként is funkcionál, persze nem feltétlenül a szó megszokott értelmében, hanem a tárgyak rendszerezett megjelenítését lehetővé tévő formában. A harmadik sajátossága, amely területen a szentendrei Néprajzi Látványtár Magyarországon ma még egyedülálló múzeumi vállalkozás, hogy digitális úton is elérhetővé válik az információ a tárgyról.

A műtárgygyűjtemény gyarapításának elsődleges célja a Szabadtéri Néprajzi Múzeumban az állandó kiállítások enteriőrjeiben, tárgyegyüttes részeként való megjelenítés, illetve tematikus időszak kiállításokra történő kiválasztás. E tárgyállomány jelentős része azonban vagy egyáltalán nem kerül az állandó kiállítási épületekbe, vagy csak a távolabbi jövőben épül fel az az épület, amelynek berendezéséhez szánta a gyűjtője. Előfordulhat az is, hogy duplumként

3. kép. Hagyományos múzeumi raktár a Szabadtéri Néprajzi Múzeumban

vásároltuk meg, számítva arra az eshetőségre, hogy az idő múlásával az állandó kiállításokban lévő tárgyat le kell cserélnünk egy másikra. Megtörténhet, hogy a kora, ritkasága miatt, muzeológiai vagy éppen műtárgyvédelmi okokból ki kell emelnünk a kiállításban elhelyezett tárgyat. A Néprajzi Látványtár nélkül e tárgyak ugyanabba a raktárba kerültek volna vissza, ahol Csipkerózsika-álmukat aludták tíz-tizenöt-húsz éven át. A gyűjtés során sem lehet mindig úgy megvásárolni az egy berendezéshez tartozó darabokat, hogy a kiállítás rendezése során maradéktalanul bekerülhessenek az enteriőrbe. Előfordult az is, hogy egy tárgy egy hagyatékek részeként került a múzeumba, az adott, konkrét enteriőr számára azonban csak néhány darabot emelt ki belőle a muzeológus. Megtörténhet, hogy a tárgy múzeumba kerülését követően változik meg a berendezés koncepciója, s így az újabb szituáció megjelenítéséhez esetleg egy harminc évvel későbbi tárgy szükségeltetik.

Egyértelmű, hogy az elmúlt évtizedben le kellett számolnunk azzal a – talán a Szabadtéri Néprajzi Múzeum alapítása idején nem kellően végiggondolt – romantikus elképzeléssel, hogy a néhány év alatt megvalósuló Skanzenben a megnyitás után már aligha lesz szükség műtárgyraktárakra vagy restaurátorműhelyre. Egy szabadtéri múzeum gyűjteményeinek műtárgyvédelmét ugyanolyan gondossággal kell megtervezni, mint bármely néprajzi tárgyakat őrző muzeális gyűjteményét, „csupán” ki kell egészíteni mindazokkal a speciális feladatokkal, amely a kiállítási objektumként funkcionáló, romló, pusztuló anyagokból készült épületek karbantartásával s az ezekben télen-nyáron, szélsőséges időjárási viszonyok között tárolt tárgyak megóvásával járnak együtt. Egyértelmű volt tehát a múzeum vezetése számára, hogy korszerű raktározási körülményekre elengedhetetlenül szükségünk van. A raktárépítési programunk előző, 1997 és 2000 közötti fázisában klimatizált textil- és kistárgyraktárt, két nagy alapterületű előkészítő, egy kisebb fogadóraktárt s korszerű, nagyméretű tárgyak kezelésére is alkalmas, modern famegmunkáló gépekkel felszerelt restaurátorműhelyt alakítottunk ki. A Néprajzi Látványtár nélkül azonban az enteriőrökbe még vagy már nem került tárgyak ugyanabba a raktárba jutottak volna vissza, ahonnan a muzeológus kiválasztotta őket.

A bemutatóraktár, tanulmányi gyűjtemény s így a Néprajzi Látványtár mint múzeumi kiállítási forma előzményei Európában a 19. század közepéig nyúlnak vissza. Párizsban egy mezőgazdasági gépeket bemutató kiállításról készített metszeten jól látható a törekvés, hogy a rendszerezett bemutatás és a tárolás együtt, ugyanazon a helyszínen történjék meg.

Magyarországon is hasonló tendenciát figyelhetünk meg a 19. század végi múzeumszervezési törekvéseket látva. Még Xántus János fogalmazta meg a Néprajzi Tár Nemzeti Múzeumból való kiöltöztetése indokaként a jobb tárolási és elhelyezési körülmények biztosítása mellett a közönség számára való hozzáférés fontosságát. 1888-ban írt levelében az áll, hogy „Nézetem szerint mi ily gyűjteményeket nem a külföldi turisták kedvéért állítunk fel, hanem azért, hogy segédforrása legyen a hazai kapcsolatos tudományoknak egyrészt, másrészt hogy a mi saját népünket oktassa s alkalmul szolgáljon ismeretek szerzésére, azok megérthetése és magyarázása hazánkban.” (SELMECZI KOVÁCS 1997. 16.)

Az Ethnographia hasábjain Vikár Béla adott fényképekkel is illusztrált tudósítást a Nemzeti Múzeum Néprajzi Tárának első állandó kiállításáról, amelyet a Csillag utcai bérházban, a Jankó János által kialakított koncepció nyomán Bátky Zsigmond valósított meg (SZEMKEŐ 1997a; 1997b; VIKÁR 1898; GRÁFIK 2002; SELMECZI KOVÁCS 1997).

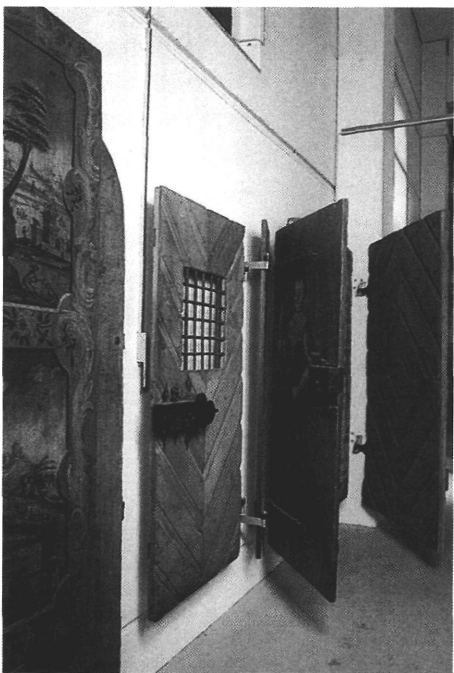
Bátky *Útmutatójának* táblái akár kiállítási tablóként is felfoghatók, a tárgyak tematikus rendezettsége és elhelyezése a kötet oldalain tudatos szerkesztésmódra vall (BÁTKY 1906. 104. tábla). Hasonló elhelyezési technikával találkozunk a 20. század fordulóján készült múzeumi kiállítások tablóján, tárlóiban vagy a kiállításvezetők képes tábláin (JANKÓ 2002; Néprajzi tárgyak [Német Új-Guinea], Néprajzi Múzeum F 4242). S ha végignézzük a korai alapítású hazai múzeumaink első kiállításairól

4. kép. Mezőgazdasági eszközök raktára és kiállítása együtt – Párizs, Conservatoire des Arts et Métiers

5. kép. Az épülő Néprajzi Látványtár 2003 augusztusában

6. kép. Falra függesztett ajtók a kempteni (Allgäu) Központi Múzeumi Raktárban (Németország). Lingg-Riepertinger, 1998. 211.

készült korabeli ábrázolásokat, kivétel nélkül azt tapasztaljuk, hogy minél több tárgy minél kisebb helyen történő elhelyezésére törekedtek a rendezők, s a kiállítási installáció – gyakorlatilag kizárólag vitrin vagy puszta falfelület – egyben a tárolás helyszíne is.

Hogyan lesz a valóságból látvány? A tárgy útja a Szabadtéri Néprajzi Múzeumban

Adott volt egy raktáracsarnok, közel kétezer négyzetméteres alapterülettel, amely a teljes beépítés után mintegy 15 000 műtárgy tárolására lesz alkalmas. A kérdés előttünk állt: milyen tárgyak kerüljenek ide? Az előkészítés során egyfajta stratégiai tervezés zajlott: hazai példák, nemzetközi párhuzamok keresése. A mai magyar múzeumi valóságból indultunk ki, s a saját, talán a hazai múzeumi viszonyok között nem a legrosszabb, de alapvetően átlagosnak tekinthető körülményeink közül. Raktáraink többségében tematikus rend szerint csoportosítottuk a tárgyakat, s eredményként könyvelhettük el, hogy többnyire megóvtuk műtárgyaink tárolóhelyét a beázástól, de nem tudtuk megvédeni az időjárási viszonyok hatásaitól, a relatív páratartalom és a hőmérséklet ingadozásaitól, s nem voltunk képesek megóvni a rendszeres porátalomtól. 2001-ben, új igazgatási épületünk első felének megépítése során az eddigiekhez képest sokkal jobb műtárgykörnyezetet teremthettünk klimatizált textil- és kistárgyraktárunkban, s a beérkező, meghatározásra váró, valamint a kiállításra előkészített, már restaurált műtárgyak számára is jó raktárakat biztosíthattunk. A textilraktárunk ma megfelelő körülményeket biztosít a közel tízezer darabos műtárgyállomány számára, de ezekbe a raktárakba csupán a feldolgozást, előkészítést végző gyűjteménykezelők, muzeológusok juthatnak be.

Elő- és mintaképeink olyan tudást közvetítettek számunkra, hogy miként lehet például egy ajtót bemutathatóvá tenni. Hogyan lehet egy tömör raktárat kialakítani lehetőleg minél több bútor szakszerű, a legmodernebb műtárgyvédelmi előírásokat is figyelembe vevő elhelyezésével? Hogyan lehet mindezt kiállításként is bemutatni? Össze lehet-e egyeztetni azokat a nem könnyű

feladatokat, hogy egyszerre, egy időben sok tárgyat helyezünk el jól, s mindezt láthatóvá is tegyük? Az általunk megtekintett ausztriai múzeumok többnyire pusztán vagy az egyikre, vagy a másikra nyújtottak megoldást. Azt tapasztalhattuk, hogy a közönség számára nyitott, látogatható tanulmányi kiállítások leginkább mutatóanyagok, egy-egy tárgytípus oktatási célú bemutatására szolgálnak, s nem oldják meg a raktározás kérdéseit. Ha raktározunk, akkor pedig csak szűk szakmai közönség számára nyithatók meg. A holland-magyar múzeumi együttműködés nyomán a praktikus, egyszerű megoldásokkal történő raktározás lehetőségeire azonban számos jól hasznosítható példát láthattunk.

A hollandoktól azt is megtanultuk, hogy nem minden a pénzen múlik. Kevés pénzből, jó ötletekkel, önkénteseket is bevonva, következetesen végigvitt módszerekkel hosszú távon nagyon jó

7. kép. Részlet a Metropolitan Múzeum tanulmányi jellegű állandó kiállításából (New York)

eredmények érhetőek el, s mindezek többsége alkalmazható a magyar viszonyok között is. Rendkívül tanulságos volt az enkhauizeni szabadtéri múzeum raktárának példája. Látogatásunk során megkérdeztük: mennyi időnként takarítanak benne? A válasz meglepően volt: nem takarítanak, mert nincsen rá szükség. Ez a raktár ugyan a látogatók előtt nem nyitott, mégis olyan műszaki megoldásokat alkalmazott, amely minimalizálta a por és más szennyező anyagok bejutását, s így nyomban érthetővé vált, hogy holland kollégáink miért nem küszködnek a magyar múzeumi raktárakért felelős muzeológust és raktárkezelőt megnyomorító por és szennyeződés gondjával.

Akkor tudjuk néprajzi tárgyainkat megőrizni, s amikor szükséges és lehetséges, nyilvánosságra hozni, amikor e károsodástól meg tudjuk óvni – hosszú távon s nem középiskolás fokon – őket.

A raktárcsarnok tervezése építésszel és műtárgyvédelmi szakemberekkel közösen zajlott. A munkába bevontuk Járó Mártát, aki hasznos és konkrét tanácsokat adott arra vonatkozóan, hogy milyen paraméterekkel kell egy ilyen raktárcsarnoknak rendelkeznie ahhoz, hogy megfelelő, a tárgyak számára alkalmas körülményeket teremthessünk benne, elérhető áron. Nem klimatizált helyiségről van ugyanis szó, hanem olyan raktárról, amelyben a levegő befűtésével és elszívásával szabályozzuk a páratartalmat. Ma Magyarországon egy múzeum számára még irreálisan nagy az összeg, amellyel megépíthető és működtethető lenne egy ilyen nagy tárgymennyiséget befogadó klimatizált műtárgyraktár, tehát a realitásokat figyelembe véve megoldást választottunk úgy, hogy amennyiben szükségessé válik a páratartalom további szabályozása, azt egyedi, mozgatható készülékekkel oldjuk meg.

A berendezés legfontosabb alapelve az volt, hogy a látványtárba csak tisztított, konzervált és lehetőség szerint kiegészített, illetve restaurált tárgy kerülhet. A Szabadtéri Néprajzi Múzeum történetében is előfordult – mint nyilván sok más magyarországi intézményben –, hogy egy időszaki kiállításon szereplő, szépen rendbe tett, restaurált tárgy a bontást követően visszakerült a raktárba, oda ahol a többi, kezeletlen, jobb sorsra váró darabbal együtt újrapiszkolódott, -porosodott, vagy éppen a nedvesség károsította. Ezen a szemléleten és helyzetten akartunk gyökeresen változtatni.

A látványtárban bemutatandó tárgyegyütteseket Sári Zsolt, Cseri Miklós, majd Kemecsi Lajos kollégáimmal, Sz. Gombás Ágnes restaurátorosztály-vezető közreműködésével közösen választottuk ki, s együtt alakítottuk ki a berendezési koncepciót. A koncepció alapvetően a tárgyak temati-

8. kép. A Néprajzi Látványtárban elhelyezett bútorok

9. kép. A háztartás tárgyai üvegezett vitrinekben

10. kép. A Néprajzi Látványtár a felépült galériaszinttel

kus, a tárgyak anyagához igazodó, tárgytipusok szerinti elrendezését célozta meg, figyelembe véve, hogy mely tárgyfajták állíthatók össze időrendbe, vagy hol tudunk táji különbségeket is érzékeltető sorozatokat bemutatni. A megvalósítás első ütemében a bútorgyűjteményt, valamint kerámia-, üveg- és keménycserép anyagunkat helyeztük előtérbe. A raktárcsarnok adottságai révén lehetőségünk nyílt öntöttvas kályháink és takaréktűzhelyeink szinte teljes körben restaurált anyagának közzétételére. 2003 februárjától gyűjteménykezelő kollégáinkkal, valamint a restaurátorosztály munkatársaival jelöltük ki a műtárgyakat. Ezután a következő munkafolyamatok zajlottak: tárgylistakészítés, szállítás, a tárgyak kezelése, az egységes szempontok szerint elvégzett műtárgyrevízió, a tárgyleírás kiegészítése, a módosítások adatainak rögzítése az adatbázisban, tárgyfotózás, majd a berendezés. Végül az összefoglaló szövegek írása, a leltári számok elhelyezése a tárgyak mellett és a megjelenítés az interneten. A berendezésre mindössze négy-öt nap állt rendelkezésre, s a munkában a múzeum majdnem teljes munkatársi gárdája, valamint néprajz szakos egyetemi hallgatók vettek részt. Minden egyes tárgy előtt leltári számot helyeztünk el, ez az azonosítás és visszakeresés alapja.

A Néprajzi Látványtár építésének és berendezésének első üteme készült el 2003. augusztus 26-ára. Az előzetes elképzelésünk 1800 tárgy elhelyezése volt, erre az időpontra azonban ennél lényegesen több, 2308 tárgy került a polcokra. A második ütemben zajlik a jelenlegi alapterületen a rendelkezésre álló vitrinek feltöltése és a galériaszint teljes megépítése. A harmadik ütem a most még üres csarnokrész beépítése lesz, ahol a textilgyűjteményt kívánjuk elhelyezni, és egy kutatólaboratóriumot alakítunk ki.

A Néprajzi Látványtár nem statikus kiállítás, tárgyai mozognak, hiszen maga a gyűjteményi raktár foglalja magában a készülő állandó kiállítások anyagát. Az épülő Dél-Dunántúl tájegységünk leendő berendezései közül nagy számban

találunk itt már restaurált, kiállításra előkészített bútorokat, háztartási eszközöket, kerámiát, és megkezdjük a következő tájegységünk, a felföldi mezőváros muzeológiai előkészítését is. A restaurált tárgyak, amíg az építkezés zajlik, a látványtárban kapnak helyet. A számítógépes adatbázis tartalmaz raktári pozícióra vonatkozó információt, így könnyű a keresett tárgyat megfelelő dokumentálással kiemelni, illetve másikat a helyére tenni. Amikor ezek kikerülnek a tájegységi kiállításokba, az új gyűjtésű darabokat helyezzük el a látványtárban.

A tanulmányi gyűjtemény lehetőséget teremt a kiállításokból műtárgyvédelmi okból bevont tárgyak bemutatására is. Az állandó kiállításainkban bizonyos darabok veszélyeztetettek: régiek, 18. századiak, esetleg igen ritkák vagy olyan állapotúak, hogy tartósan nem viselik el a földfalú épületeket, a hőmérséklet ingadozásainak kitett kiállítási közeget. A Kisalföld tájegység bejáratánál áll a 18. század második feléből származó Nepomuki Szent János-szobrunk. Bár télire védőponyvával óvtuk, mégis az utóbbi években a szobor kőanyaga rohamosan pusztult, mállott. 2003-ban a Nemzeti Kulturális Alapprogram Múzeumi Kollégiumához benyújtott eredményes pályázatunk segítségével sikerült restauráltatnunk, s a restaurálás során elkészítettük a másolatát is. Ma a restaurált eredetit a látványtárban őrizzük, és tárjuk az érdeklődők elé, az igazán jó minőségű, hiteles másolat pedig a Kisalföld tájegységben fogadja látogatóinkat.

A tanulmányi gyűjtemény legfontosabb célja, hogy a tárgyat és a tárgyra vonatkozó információt egyaránt hozzáférhetővé teszi, s a tárgyak közvetlen megfigyelésére, a személyes megismerésre is lehetőséget teremt, házon belüli és házon kívüli kutatónak egyaránt. Fantasztikus lehetőség, hogy ezáltal a muzeológus közvetlen közelébe kerül kutatásának témája, a tárgy, valóságosan és virtuálisan egyaránt.

A Néprajzi Látványtár muzeológiai viszonylatban egyedülálló voltát jelenti, hogy az internetes megjelenítés gyakorlatilag egyidejűleg megtörtént a kiállítás megnyitásával. A Szabadtéri Néprajzi Múzeum www.skanzen.hu honlapján a Néprajzi Látványtár menüpontra kattintva a 2308 tárgy leírásáról szóló s a látogató számára hozzáférhető adatok elérhetők, a tárgy fotójával együtt.

A Néprajzi Látványtár és a Szabadtéri Néprajzi Múzeum digitalizálási programja

A Szabadtéri Néprajzi Múzeum másfél évtizede elkötelezetten és következetesen valósítja meg gyűjteményei számítógépes adatbázisainak építését, s lehetőségeihez mérten minden évben igen jelentős anyagi és szellemi erőt fordít az elektronikus fejlesztésekre. Ez a szakmai háttér alkalmas arra, hogy létrehozzuk az épített néprajzi örökség digitális archívumát, amelynek első megvalósult egysége az interneten hozzáférhető Néprajzi Látványtár, a virtuális kiállítás sajátos formája.

Hosszú út vezetett e kiállítási forma létrejöttéhez; az előzmények az 1980-as évekig nyúlnak vissza. A Szabadtéri Néprajzi Múzeum hazai viszonylatban igen hamar, az 1980-as évek utolsó harmadában megkezdte a felkészülést, majd az áttérést a számítógépes adatkezelésre. 1998-ig e programot a nyilvántartási osztály akkori vezetője, Ráduly Emil irányította, aki az első eredményeket gyakorlatilag szinte a fejlesztéssel egyidejűleg közreadta a múzeumi szakma számára. Iránymutatása és szakmai segítsége révén több muzeális intézmény indult el és ért el jelentős sikert a számítógépes adatkezelésben. Fontosnak tartjuk, hogy intézményünkben a szisztematikus és folyamatos adatbázis-építés mindenkor a valamennyi műtárgyra vonatkozó, teljes információ rögzítésére törekedett, s mint ilyen folyamatosan megfelelt a múzeumi nyilvántartási szabályzatban rögzített követelményeknek. Az adatbázis használata során ma már ki tudjuk váltani a hagyományos (leltárkönyvben, leíró-, mutatókartonon lévő) visszakeresési módokat, s ezáltal szükségelenné válik a manuális segédletek párhuzamos készítése.

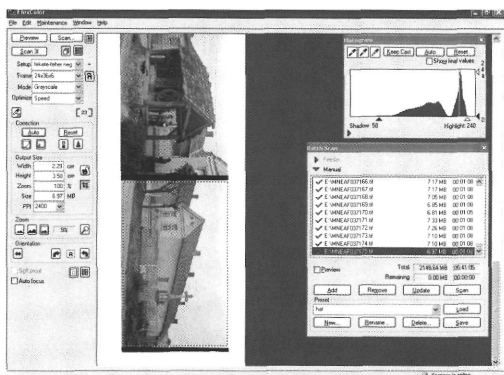
1998-tól felgyorsult az adatbázis-építés, s valamennyi múzeumi gyűjteményre kiterjedt a szöveges adatbevitel. 2002-re értük el, hogy az akkor 42 ezer darabos műtárgygyűjtemény szöveges anyagát s a fotónegatív-, a dia-, valamint a többi, szöveges archívum anyagát feldolgoztuk. Ezután következhetett 2003-ban csak a konvertálás, amely az Ariadne/EMIR, Windows-alapú adatbázis-kezelő program révén lehetővé tette valamennyi adatbázisunk intranetes kezelését és internetes megjelenítését.

2003 elején elkészítettük az intézmény digitalizálási koncepcióját, amely munkánk keretét adta (T. BERECZKI – CSERI 2003). Három évre szóló digitalizálási programot határoztunk meg, mely három intézményi szinten megy majd végbe. Az első szint a Szabadtéri Néprajzi Múzeum saját gyűjteményeinek digitalizálása. A következő szint a magyarországi regionális szabadtéri gyűjtemények és a tájházak anyagának feldolgozása. Ez öt regionális gyűjteményt és körülbelül háromszáz tájházat jelent. E múzeumok gyűjteményállománya eléri a 150 000 darabos összes tárgyszámot. A harmadik szint a Kárpát-medence magyar vonatkozású népi építészeti gyűjteményeinek digitalizálása.

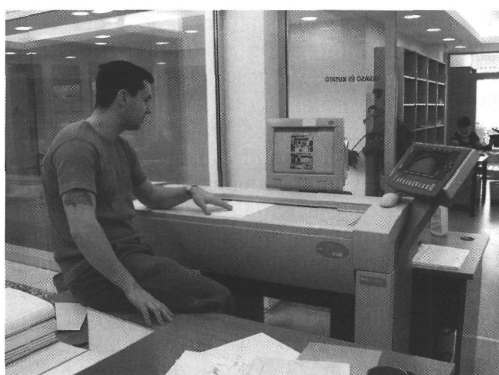
A koncepcióban kidolgoztuk a technológiát, meghatároztuk, mit akarunk digitalizálni. A cél az volt, hogy valamennyi gyűjtemény valamennyi darabját teljes körűen digitalizáljuk, s, hogy adataiban valamennyi digitalizált állomány legyen egyenértékű a hagyományos nyilvántartással, feljelen meg a múzeumi nyilvántartás szabályainak. Miért volt ez fontos? 2002-ben lépett életbe a NKÖM rendelete a múzeumi nyilvántartás szabá-

11. kép. A fotónegatívek digitalizálása a Szabadtéri Néprajzi Múzeumban

12. kép. Fotónegatív digitalizálás az automatikus képjavítás és átnevezés munkafázisa a számítógép monitorján

13. kép. Az Épületdokumentációs Gyűjtemény digitalizálása

lyairól, amely alapjaiban megtartotta az előző, hagyományos nyilvántartás rendjét, struktúráját, de lehetővé tette, hogy egy-egy muzeális intézmény megfelelő feltételek esetén áttérjen a digitális nyilvántartásra. A Szabadtéri Néprajzi Múzeum ma már megfelel minden olyan feltételnek, amely az áttéréshez szükséges. Természetesen a digitalizált állományok ma már lényegesen több lehetőséget jelentenek keresésben, feldolgozásban, mint a hagyományos nyilvántartások.

A digitalizálási program megvalósításával a múzeumi tárgy- és információkezelés legkorszerűbb, hármas rendszerét valósítjuk meg. Az első: a tárgy a múzeumi állandó és időszakos kiállításokban. A második: a tárgy és a dokumentum a raktárban, illetve az adattárban biztonságosan, a műtárgyvédelmi szempontoknak maximálisan megfelelő módon elhelyezve. A tárgyak lehető legnagyobb része a Néprajzi Látványtárban tanulmányozható. A tárgyra és a dokumentációra vonatkozó információ a látványtár számítógépein, illetve a kutatóteremben nyilvános digitális könyvtár formájában hozzáférhető. A harmadik: a tárgy és a dokumentum publikus adatai az interneten, szolgáltatásként igénybe vehetők, kutatási célra és általános tájékozódásként egyaránt.

2003-ban a digitalizálási koncepcióban fogalmaztuk meg, hogy milyen típusú képeket, digitális állományokat hozzunk létre a digitalizálás során. Ez jelentette a sarkpontját a digitalizálás teljes technológiájának, az eredményekhez vezető útnak. Három szintjét határoztuk meg a képméreteknél, a létrehozott digitális állományok nagyságánál. Az első, amelyben az archiválás is történik, A/4-es nyomdai publikálást lehetővé tévő felbontású kép. Ezeket az állományokat DVD-re írva tároljuk. Most értük el azt a digitalizált mennyiséget, amely szükségessé teszi, hogy külön szerveren archiváljuk a digitalizált anyagot. A második szint, amely már az interneten is megjelenik, az úgynevezett kutatói kép. Ez a monitoron jól látható, élvezhető, tanulmányozásra alkalmas méretű képet jelent. Ennek a kisebb változata az internetes kereső-, illetve nézőkép, amelyet a szöveges adatbázissal összekapcsoltunk, ez lehetővé teszi az adatbázis gyors mozgását, ugyanakkor az interneten is élvezhető minőséget jelent. A két utóbbi szint, amely kutatói engedély kérése nélkül is hozzáférhető; a publikálási célú felhasználás engedélyköteles. Ezt azért volt fontos meghatározni, mert nem általános még sem a magyar, sem az európai múzeumokban, hogy a gyűjtemény minden darabját digitalizálják, sőt a gyűjtemények sok adatát „ki is engedik” az internetre. A szerzői jogi kérdések tisztázatlansága is közrejátszik abban, hogy ma még a muzeológustársadalom is megosztott abban a kérdésben, hogy az interneten milyen számú és minőségű, a múzeumból származó adatot jelenítsünk meg. Példák és előképek – ha nem is túl nagy számban – természetesen vannak.

A világ múzeumainak internetes böngészőjén ma a legjobbak között a szentpétervári Ermitázs IBM által szponzorált tanulmányi gyűjteményével vagy a Metropolitan Museum válogatott anyagával találkozunk elsősorban, s az európai, főként német egyetemek *Studiensammlung*jaival ismerkedhetünk meg. A hazai példák elsősorban nem múzeumi területen születtek idáig, sokkal inkább az elektronikus könyvtárak egyre gazdagodó világa kápráztat el bennünket. Az Országos Széchényi Könyvtárnak, a Neumann-háznak a teljes kulturális örökségre kiterjedő programjai, a Magyar Elektronikus Könyvtár, a Digitális Irodalmi Akadémia, a Nemzeti Digitális Adattár programjai mellett elsősorban virtuális tartalmak publikálása, virtuális kiállítások létrehozása a fő tendencia, s a múzeumi gyűjteményi adatbázisok még főként mutatványok formájában, kisebb gyűj-

14. kép. A Néprajzi Látványtár az interneten

teményi egységekre korlátozódva vannak jelen. A sor azonban napról napra bővül, főként a 2003-as évben, az Informatikai és Hírközlési Minisztérium által nyújtott pályázati támogatásoknak köszönhetően is.

Szándékaink szerint az e-skanzen projekt keretében létrejövő digitális archívum olyan összetett, több lépcsőben kialakított, a hazai és határon túli muzeális intézmények anyagát feltáró adatbázis, virtuális kiállítás és multimédiás alkalmazások együttese, amely a magyar népi építészet, lakáskultúra, életmód országos és regionális szabadtéri néprajzi gyűjteményekben, múzeumokban, valamint tájházakban fellelhető értékeit közvetíti a digitális világban. A Néprajzi Látványtár életre hívásával egy olyan nagyszabású, új, a legmodernebb technológiával megvalósított muzeológiai forrásfeltárási folyamatot indítottunk el, amelynek kezdete, kiindulópontja van, de vége valószínűleg sohasem lesz. A digitalizálás talán ma még alig belátható módon, óriási mértékben, nagyságrendekkel növeli meg a múzeumi gyűjtemények hozzáférhetőségét. E program a Szabadtéri Néprajzi Múzeum válasza a bevezető gondolatokban felvetett kérdésre: miként válhatnak ma a tudományos kutatás és az érdeklődő közönség számára egyaránt a legszélesebb körben elérhető forrássá a múzeumokban összegyűjtött tárgyak, dokumentumok, az ott felhalmozott és formalizált tudás (vö. FEJŐS 2003a) összessége. A 21. században nekünk szól ez a kihívás, a Szabadtéri Néprajzi Múzeum munkatársainak, mindazoknak, akikkel együtt akarunk és szeretnénk dolgozni. Szól azoknak, akikkel már eddig is együttműködtünk mind a Néprajzi Látványtár berendezésében, mind annak továbbfejlesztésében, mind a teljes körű digitalizálási program megvalósításában.

Irodalom

BÁTKY Zsigmond

1906 Útmutató néprajzi múzeumok szervezésére. Budapest, Hornyánszky. /Múzeumi és könyvtári kézikönyvek./

T. BERCZKI Ibolya

2003 A 20. század üzenete – a közelmúlt jövője a múzeumokban. In Fejős Zoltán (szerk.): Néprajzi jelenkutatás és a múzeumi gyűjtemények változása. Budapest, Néprajzi Múzeum. 45–51. /MaDok-füzetek, 1./

T. BERCZKI Ibolya – CSERI Miklós

2003 A Szabadtéri Néprajzi Múzeum digitalizálási koncepciója. Kézirat.

BODÓ Sándor

2002 Gondolatok a magyar múzeumok kétszáz éves „születésnapján”. In Múzsák kertje. A magyar múzeumok születése. A szöveget gondozta HOLLÓ Szilvia Andrea, GALI Ágnes. Budapest, Pulszky Társaság – Magyar Múzeumi Egyesület. 6–9.

CSERI Miklós

2003 A szabadtéri múzeumok szerepe és lehetőségei a változó világban. Ház és Ember 16. sz. 5–14.

FEJŐS Zoltán

- 2000 Útmutató néprajzi gyűjtemények értelmezésére. In Fejős Zoltán (főszerk.): A Néprajzi Múzeum gyűjteményei. Budapest, Néprajzi Múzeum. 9–49.
- 2003a Tárgyfordítások. Néprajzi múzeumi tanulmányok. Budapest, Gondolat.
- 2003b Múzeum, turizmus – a találkozás és a megmutatás kapcsolatai. In Uő: Tárgyfordítások. Néprajzi múzeumi tanulmányok. Budapest, Gondolat. 129–154.

GRÁFIK Imre

2002 A Néprajzi Múzeum első állandó kiállítása és tervezett vezetője. In JANKÓ János: Kalauz a Magyar Nemzeti Múzeum Néprajzi Osztályának kiállításához 1898. Szerk. SZEMKEŐ Endre – GRÁFIK Imre. Budapest, Néprajzi Múzeum. 9–26. /Series historica ethnographiae, 12./

JANKÓ János

- 1898 Az ezredéves országos kiállítás néprajzi faluja. In MATLEKOVITS Sándor: Magyarország közgazdasági és közművelődési állapota ezeréves fennállásakor és az 1896. évi ezredéves kiállítás eredménye. 5. k. Az ezredéves kiállítás eredménye. Történelmi kiállítás. Néprajz. Budapest, Pesti Könyvnyomda Részvény-társaság. 815–949.
- 1989 A millenniumi falu. Szerk. SZEMKEŐ Endre. Budapest, Néprajzi Múzeum.
- 2002 Kalauz a Magyar Nemzeti Múzeum Néprajzi Osztályának kiállításához 1898. Szerk. SZEMKEŐ Endre – GRÁFIK Imre. Budapest, Néprajzi Múzeum. /Series historica ethnographiae, 12./

KÓSA László

2001 A magyar néprajz kutatástörténete. Budapest, Osiris.

LINGG, Monika – RIEPERTINGER, Rainhard

1998 Vom Chaos zur Ordnung – der Aufbau des Zentraldepots in Kempten (Allgäu). In Das Museumsdepot. Grundlagen – Erfahrungen – Beispiele. MuseumsBausteine Band 4. Red.: Barbro REPP, Wolfgang STÄBLER, Alexander WIESSMAN. München, Weltkunst Verlag. 205–215.

MATLEKOVITS Sándor

1898 Magyarország közgazdasági és közművelődési állapota ezeréves fennállásakor és az 1896. évi ezredéves kiállítás eredménye. Budapest, Pesti Könyvnyomda Részvény-Társaság.

MÚZSÁK KERTJE

2002 A magyar múzeumok születése. A szöveget gondozta HOLLÓ Szilvia Andrea, GALI Ágnes. Budapest, Pulszky Társaság – Magyar Múzeumi Egyesület.

SELMECZI KOVÁCS Attila

1997 Xántus János muzeológiai tevékenysége. Néprajzi Értesítő 79. évf. 7–18.

SELMECZI KOVÁCS Attila – SZABÓ László (szerk.)

1989 Néprajz a magyar múzeumokban. Budapest–Szolnok, Néprajzi Múzeum – Damjanich János Múzeum.

SZEMKEŐ Endre

- 1997a Törekvés az önálló Néprajzi Múzeum megteremtésére. Néprajzi Értesítő 79. évf. 57–83.
- 1997b A Néprajzi Múzeum a Csillag utcában (1893–1906). Magyar Múzeumok 3. évf. 3. sz. 21–24.
- 2002 Néprajzi Múzeum. In Múzsák kertje. A magyar múzeumok születése. A szöveget gondozta HOLLÓ Szilvia Andrea, GALI Ágnes. Budapest, Pulszky Társaság – Magyar Múzeumi Egyesület. 26–33.

VAJKAI Aurél

- 2004 Valamit a néprajzi gyűjtésről. In VAJKAI ZSÓFIA (szerk.): Néprajz. Tudománytörténet és módszertan. Budapest, Jószöveg Műhely Kiadó. 7–15.

VIKÁR Béla

- 1898 A Magyar Nemzeti Múzeum Néprajzi Tára. Ethnographia 9. évf. 4. sz. 260–281.

VÖLKER, Angela

- 1998 Studiensammlung und Depot des MAK in Wien. In Das Museumsdepot. Grundlagen – Erfahrungen – Beispiele. MuseumsBausteine Band 4. Red.: Barbro REPP, Wolfgang STÄBLER, Alexander WIESSMAN. München, Weltkunst Verlag. 167–170.

WALDEMER, Georg

- 1998 Kommentierte Auswahlbibliographie. In Das Museumsdepot. Grundlagen – Erfahrungen – Beispiele. MuseumsBausteine Band 4. Red.: Barbro REPP, Wolfgang STÄBLER, Alexander WIESSMAN. München, Weltkunst Verlag. 275–284.

The Ethnographic Storehouse and the Open-Air Museum Digitisation Program

The subject of the paper was presented on the occasion of the awarding of the Zsigmond Bátky Prize on Museum of Ethnography Day, March 4, 2004.

In the study, the author explores how the material realm of museum collections may be both a source for and the object of ethnographic research. The first half of the paper selects examples from the research upon which the first Hungarian ethnography collections were organised and identifies the fundamental principles applied to their systematisation and analysis. The second half of the paper then discusses the processes by which open-air ethnography museums review their collections so they may be presented to the public using museological methods other than permanent exhibitions. One such method is represented by the unique "Study Collection" created in August of 2003 at Szentendre's Open-Air Museum, the first of its kind in the Europe. Known as the Ethnographic Storehouse, this permanent exhibition might be described as a kind of publicly accessible warehouse, where objects are stored, preserved, and protected according to modern museological standards, but are also grouped by subject for the purposes of visitor orientation. Creation of the study collection is tied closely to an Open-Air Museum project aimed at digitising all registered pieces in all collections, including the archives, and making them available through the Internet. As the first result of the digitisation project, the Ethnographic Storehouse may now be studied as a virtual exhibition or used as a public database from the museum's home page at www.skanzen.hu. The study concludes by describing the Ethnographic Storehouse as a mode of museological source exploration that has turned several thousand objects into both physical and virtual sources for ethnographic study using the highest levels of modern technology.

Megjelölt tárgyak – jelek nyergeken

Néprajzi tárgyak vizuális/szemiotikai értelmezése

A Néprajzi Múzeum nyeregyűjteményét vizsgálva (GRÁFIK 2001a; 2002a; 2002b), arra a felismerésre jutottunk, hogy a tárgyak speciális és különleges információkkal szolgálnak a lovaskultúra tanulmányozásához. A nyereg – megközelítésünk és értelmezésünk szerint – több, mint csupán egy speciális célra (málházás, hátalás) használt tárgy: anyagában, szerkezetében, megformálásában és felszereltségében bonyolult társadalmi-gazdasági, kulturális és művelődéstörténeti összefüggések kifejezője.

A nyereg olyan tárgy, mely felfogásunk szerint *tárgy = jel* viszonylatban egyfajta *non verbalis kommunikáció* objektumaként, összetett jelentéstartalmával alkalmas a lovaskultúra *szemiotikai szempontú* vizsgálatára (elvi-elméleti alapvetésként lásd MORRIS 1971; SEBEOK 1976; KEY 1982; továbbá vö. VOIGT 1977; GRÁFIK 1992; HOPPÁL 1992; GRÁFIK 1995). ■ 1. ábra

A nyereg mint *tárgy/jel* magába sűrít olyan fontos ismereteket, melyek a lovashagyományok átörökítését és fennmaradását szolgálták. Ilyenformán a nyereg, mely mintegy *tárgy-nyelvként* vizuálisan megjeleníti a készítés és a használat legfontosabb jegyeit, alkalmazható a lovaskultúrához kapcsolódó sajátos életmód, illetve életforma leírására, elemzésére. A *nyereg szemiotikai szempontú* (főként *pragmatikai* és *szemantikai*, illetve ezen viszonylatokkal összefüggésben *szintaktikai*) elemzése révén dokumentálható a tárgy funkciójának változásfolyamata is (GRÁFIK 1998a; 1998b; 1998c; 1998d). A különböző tárgyak leképezik a nyergek egykor szélesebb társadalmi körben érvényesülő szerepét, majd a modernizációs hatásokra fokozatosan szűkülő, illetve réteggkulturákhoz kapcsolódó jellegét.

A fentiekben értelmezett *nyereg/tárgy/jel* a (többes) *szemiotikai triádikus viszony* objektumaként járul hozzá egy múzeumi műtárgy gazdag és összetett jelentéstartalmának feltárásához.

Technikai-technológiai szempontból abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy a nyereg viszonylag korán elnyerte funkciójának megfelelő struktúráját (lásd LÁSZLÓ 1943). Az alaptípusok későbbiekben kialakult alak-formai változatainál már elsősorban a funkcionális jelleg dominál. Előtérbe kerülnek olyan megoldások és eljárások, melyek a nyereghasználat egyéb vonatkozásait fejezik ki.

Mindezeket figyelembe véve a tárgyakon az elemzésnek a következő síkjai/szintjei különíthetők el: 1. anyag, 2. szerkezet, 3. felszereltség és 4. díszítés. A részelemzések azt mutatják, hogy – miközben az egyes síkok/szintek információtartalma változó – közöttük állandó vagy időleges összefüggések is kimutathatók.

A nyereg-gel, mint *tárgy-nyelv*-vel megvalósuló kommunikációs modell

1. ábra – Diagram. A nyereggel mint *tárgy-nyelv*vel megvalósuló információátviteli-kommunikációs modell – Információtovábbító csatorna: A nyereg
Néprajzi Múzeum, Budapest, ltsz.: 121725

A nyergeknek a kultúra és az anyagi műveltség más tárgytipusaival való összevetése szempontjából különös figyelmet érdemelnek a díszítéssel kapcsolatos megfigyelések. Az alkalmazott *díszítőeljárások, -technikák* (vésés, faragás, festés, fonás, hímzés stb.) és a *díszítő-, dekorációs elemek* (jelek, ábrák, motívumok, évszámok, feliratok stb.) sokrétűsége és azok kombinációi egyaránt lehetnek közvetlen és konkrét, illetve közvetett és szimbolikus jelentések hordozói, kifejezői. Ezen a téren ugyan sok részeredmény mutatható fel, az egyes hipotéziseket meghaladó összefüggések feltárása azonban még további kutatómunkát igényel.

Eddig elvégzett előmunkálataink alapján (GRÁFIK 2001a; 2001b; 2002a; 2002b; 2002c; 2002d) jelen tanulmányunkban megkíséreljük közvetlen példák bemutatásával felidézni a nyergek fentebb értelmezett kommunikációs helyzetből következő viszonyait és egyes nyergek esetében a konkrét jelentéstartalmakat.

Feltétlenül meg kell azonban jegyeznünk, hogy az alábbi megállapítások csak abban az esetben érvényesek, ha az etnográfiai/etnopszichológiai elemzés és az értelmezés a tárgyak eredeti körülményei között, azaz optimális feltételek mellett végezhető el. Minden másodlagos körülmény zavaróan hat, illetve hathat az elemzésre és az értékelésre. Ez utóbbi esetben csak az eredeti körülményekre vonatkozó s az elérhető teljes információk birtokában érvényesíthetők következtetéseink. Konkrét példa: egy török nyereg mint hadi zsákmány egy magyar arisztokrata tulajdonába és használatába kerülve már más jelentéstartalmat (is) hordoz.

1. Anyag A nyereg készítéséhez választható, illetve megválasztott anyag/ok (a nyeregváz, illetve nyereg alapanyagaként: *a) fa, b) bőr, c) textil, d) fém és e) egyéb anyagok*, valamint ezek változatai) következtetni engednek bizonyos körülményekre. A nyeregkészítés során felhasznált anyagok további variációi és kombinációi (például puha-, illetve keményfafajták, különböző bőr- és textíliélések, fa, fém, textil, bőr és egyéb anyagok kizárólagos vagy vegyes alkalmazása) újabb és újabb információkkal szolgálnak. Ebben az összefüggésben jelen tanulmányunkban a teljesség igénye nélkül – a konkrét tárgyelemzésekből levont következtetések alapján rendelkezésünkre álló ismeretek alapján – csak az alábbi viszonylatokra utalunk:

- 1.1. Földrajzi, nagytáji vonatkozásban:
 - 1.1.1. a készítés térségére (esetleg szűkebb lokációra) ■ 2. kép
 - 1.1.2. a használat helyére
- 1.2. Társadalmi vonatkozásban:
 - 1.2.1. a használók társadalmi csoportjára, rétegére ■ 3. kép
 - 1.2.2. a használók foglalkozására ■ 4. kép
 - 1.2.3. a használó nemére
- 1.3. A szerkezeti felépítésre:
 - 1.3.1. párnanyereg (nyeregváz nélküli)
 - 1.3.2. keleti típus (azaz kápás-talpas/deszkás szerkezet) ■ 5. kép
 - 1.3.3. nyugati típus (azaz villás-oldalléces/deszkás szerkezet)
 - 1.3.4. egyéb (egyedi, különleges, átmeneti) ■ 6. kép
- 1.4. A tárgy értékére:
 - 1.4.1. a tárgy közvetlen áru/érték relációja
 - 1.4.2. a tárgy szimbolikus értéke/jelentősége ■ 7. ábra

2. Szerkezet A nyereg szerkezeti felépítése részben önálló információkat tartalmaz, részben megerősíti az 1. pontban foglaltak (anyag) által hordozott jelentéstartalmat. Szerkezetileg lényegében négy alaptípust különböztethetünk meg: *a) párnanyereg, b) kápás nyereg, c) villás nyereg és d) egyéb, illetve átmeneti típusú nyereg*. Az egyes alaptípusokon belül a nyeregvázak alaki-formái megjelenésében kisebb-nagyobb eltérések figyelhetők meg. Ebben a tekintetben úgy tűnik, hogy a variánsok száma a kutatás kiterjedésével bizonyosan növekedik. Példatárunk e vonatkozásban is csak az eddig – mintegy kétszáz műtárgy elemzéséből – feltárt viszonylatokat modellezi. Megítélésünk szerint nagyobb és kiterjedtebb korpusz vizsgálatával további összefüggések vázolhatók fel.

- 2.1. Földrajzi, nagytáji vonatkozásban:
 - 2.1.1. a készítés térsége (tágabb vagy szűkebb lokáció)
 - 2.1.2. készítési műhely (esetleg mester)

- 2.2. Társadalmi vonatkozásban:
 - 2.2.1. a használó társadalmi hierarchiában elfoglalt helyére
 - 2.2.2. a használó foglalkozására ■ 8. ábra
 - 2.2.3. a használó nemére (férfi-női nyereg, gyermeknyereg) ■ 9. kép
- 2.3. A nyereg funkciójára:
 - 2.3.1. szállítás, málházás
 - 2.3.1.1. kifejezett málhanyereg (a málhanyeregre pakolnak) ■ 10. ábra
 - 2.3.1.2. közvetett terhelőkeret (a terhelőkeretre akasztott zsákba, kosárba pakolnak)
 - 2.3.2. lovaglás, személyi közlekedés
 - 2.3.2.1. lovaglónyereg
 - 2.3.2.2. hátalókas, kosár
 - 2.3.3. hadifelszerelés, harcászat
 - 2.3.3.1. könnyűlovas-, huszárnnyereg
 - 2.3.3.2. lovagnyereg, nehézlovassági nyereg ■ 11. ábra
 - 2.3.4. munkavégzéshez
 - 2.3.4.1. fogathajtás
 - 2.3.4.2. farmer-, illetve cowboynyereg ■ 12. kép
 - 2.3.5. sport
 - 2.3.5.1. galopp ■ 13. kép
 - 2.3.5.2. ugró, ugrató
 - 2.3.5.3. díjlovagló
 - 2.3.5.4. military
 - 2.3.5.5. lovastorna (valójában nem nyereg, csak heveder!)
 - 2.3.6. szabadidő, rekreáció, túralovaglás
 - 2.3.7. vadászat
 - 2.3.8. gyógylovaglás
 - 2.3.8.1. úgynevezett párnanyereg és heveder együtt
 - 2.3.8.2. csak heveder ■ 14. kép

3. Felszereltség A nyergek felszereltsége mind mennyiség, mind minőség tekintetében fontos információk hordozója. A felszereltség egyes, többnyire állandó elemei kapcsolatba hozhatók az anyag és a szerkezet fentebb vázolt jelentéstartalmaival. Úgy is fogalmazhatnánk, hogy felerősítik az információkat, illetve ráerősítenek a már ismert jelentésekre. A felszereltség egyes állandó, valamint ideiglenes és egyedi elemei azonban speciális információkat és jelentéseket fejeznek ki. A nyeregyártás és a használat együttes viszonyait figyelembe véve általánosságban legalább hármas tagolásban vizsgálható a felszereltség kérdése. Megkülönböztethetünk: *a) pusztá nyeregvázakat, b) részlegesen és c) teljesen felszerelt nyergeket.* Főként ez utóbbiak tekintetében a viszonylatok e vonatkozásban sem tekinthetők teljes mértékben feltártak. Ilyenformán az alább felvázolt modell az ismeretek bővülése során tovább finomítható, az alábbiak szerint.

- 3.1. A készítés helyére:
 - 3.1.1. földrajzi, nagytáji térség ■ 15. kép
 - 3.1.2. készítő műhely/ek
 - 3.1.3. etnikum, nemzetiség
 - 3.1.4. kulturális kör, közösség ■ 16. kép
- 3.2. Társadalmi vonatkozásokra:
 - 3.2.1. a használónak a társadalmi tagozódásban elfoglalt helyére
 - 3.2.2. a használónak a társadalmi munkamegosztásban elfoglalt helyére
 - 3.2.3. a használó nemére, korára ■ 17. ábra
- 3.3. A nyereg funkciójára
 - 3.3.1. szállítás, málházás
 - 3.3.1.1. kifejezett málhanyereg (a málhanyeregre pakolnak)
 - 3.3.1.2. közvetett terhelőkeret (a terhelőkeretre akasztott zsákba, kosárba pakolnak)
 - 3.3.2. lovaglás, személyi közlekedés
 - 3.3.2.1. lovaglónyereg ■ 18. ábra
 - 3.3.2.2. hátalókas, kosár

- 3.3.3. hadifelszerelés, harcászati
 - 3.3.3.1. könnyűlovas-, huszárnyerreg ■ 19. ábra
 - 3.3.3.2. lovagnyerreg, nehézlovassági nyereg
- 3.3.4. munkavégzéshez
 - 3.3.4.1. fogathajtás ■ 20. kép
 - 3.3.4.2. farmer-, illetve cowboynyerreg
- 3.3.5. sport
 - 3.3.5.1. galopp
 - 3.3.5.2. military
 - 3.3.5.3. lovastorna (valójában nem nyereg, csak heveder!) ■ 21. kép
- 3.3.6. szabadidő, rekreáció, túralovaglás ■ 22. kép
- 3.3.7. vadászat
- 3.3.8. gyógylovaglás
 - 2.3.8.1. úgynevezett párnanyereg és heveder együtt
 - 2.2.8.2. csak heveder

4. Díszítés A nyergek dekoratív vonatkozása mindenekelőtt kétszeresen *bináris oppozícióba* rendezhető. Egyfelől különbséget kell és lehet tenni

A) *nyeregváz* és

B) *felszerelt nyereg* között;

másfelől a nyergek, nyeregvázak lehetnek:

a) *egyszerűen kivitelezettek, díszítetlenek* és

b) *díszítményekkel ékesítettek*.

Szemiotikai értelmezés szempontjából a második oppozíciónak van nagyobb jelentősége, s azon belül is a díszítményekkel megvalósuló szemiózisnak. A kétszeres bináris oppozíció mentén egyrészt kombinációk jönnek/jöhetnek létre, másrészt többes jelentésvariációk valószínűsíthetők, illetve figyelhetők meg. Önmagában egy díszítmények nélküli nyereg ugyan azt sugallja, hogy minimális jelentéstartalmat hordoz, de ez félrevezető is lehet. Csak a nyereg használatával kapcsolatos teljes körű ismeretek birtokában lehetséges a tárgy által hordozott jelentéstartalom feltárása.

Mielőtt magukat a díszítményeket elemeznénk, nézzük meg, hogy milyen technikai-technológiai eljárásokat figyelhetünk meg a nyergeken, illetve a felhasznált anyagokon. A legelterjedtebb alapanyagok az alábbiak:

- *Fa*: faragás – rovas, vésés (karcolás) – poncolás (beütés) – égetés – festés – intarzia (berakás).
- *Fém*: kovácsolás – rovátkolás – poncolás (beütés) – betét – festés – öntés.
- *Bőr*: karcolás – varrás – áttörés – hímzés – rátét – festés.
- *Textil*: fonás – varrás – hímzés – rátét – festés – rojtozás.

Ismertek különleges anyagok is, mint például *csont*, *nemesfém* (ezüst, arany) és különböző *drágakövek*. Ezek valójában olyan kiegészítő anyagok, melyek főként a rátét és a berakás jellegű díszítmények elemei.

A nyergeken található díszítések, illetve díszítmények *pragmatikailag* egy triádikus vonatkozás alapján értelmezhetők:

- I. csak díszítő jellegűek;
- II. megkülönböztető szerepük van;
- III. identifikációs funkcióval rendelkeznek.

Megjegyezzük, hogy a fenti triádikus vonatkozás csak formai analízissel nem tárható fel teljes bizonyossággal. Bizonyos díszítések, illetve díszítmények a felhasznált *jelelemek* alapján egyik vagy másik relációban valószínűsíthetők, de konkrét ismeretek hiányában gyakran meg kell elégedni a föltételezéssel. E tekintetben a térben és időben egymástól távol eső s más-más kulturális körhöz és hagyományhoz kapcsolódó tárgyi emlékegyek interpretálása során ajánlatos minden, de különösen az erőltetett preconcepciót nélkülöző eljárás, továbbá a rendkívül körülményes értelmezés. Meggyőző eredményeket az egyes tárgyakon elvégzett gondos és aprólékos mikroelemzések adnak, illetve hozhatnak (lásd TORMA 1979).

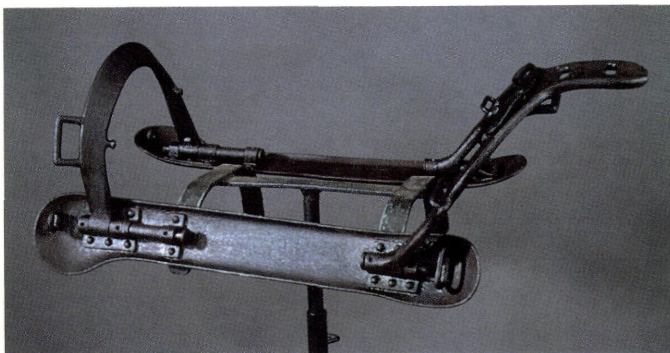
2. kép. A nyeregváz anyaga az ébenfa-
félék családjába tartozó közönséges
datolyaszilva (*Diospyros kaki*), elterje-
dési területe: Kína, Japán
Néprajzi Múzeum, ltsz.: 75959

3. kép. Magyar arisztokrata család
nyerge. A textília barna bársony,
aranyfonallal és ezüstverettel díszítve,
az első kápfaj drágakövekkel kirak-
va. (Lásd TEMESVÁRY 1995.)
Magyar Nemzeti Múzeum,
ltsz.: 55.3570

4. kép. Fémvázaz katonai nyereg
Néprajzi Múzeum, ltsz.: 60.108.1

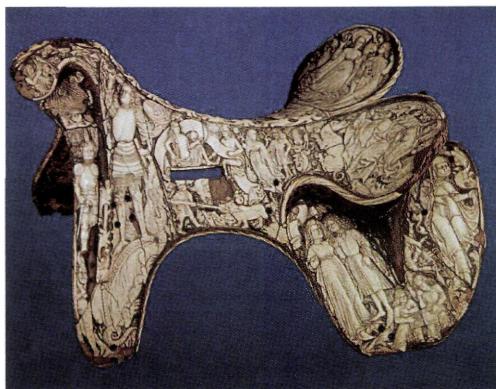
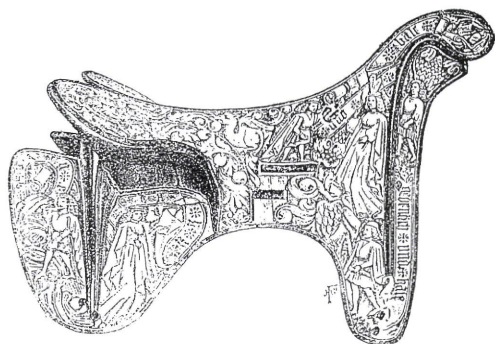

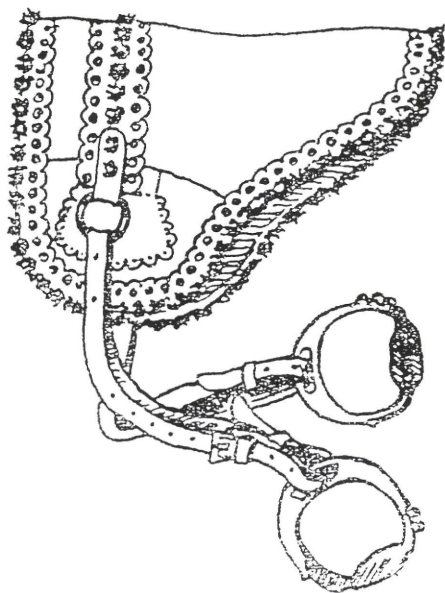
5. kép. Nyeregváz faháncson függő fakengyellel,
anyaga bükkfa „*Fagus silvatica L.*”, előfordulási te-
rülete: Európa
Néprajzi Múzeum, ltsz.: 15164

6. kép. Párducbőrrel borított nyereg, Damaszkusz
Néprajzi Múzeum, ltsz.: 2601

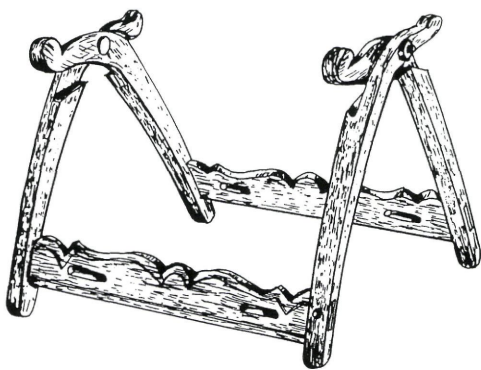
7. ábra. Magyar királyi nyereg. A teljes nyeregváz elefántcsont borítással, felületén gazdag szimbolikus ábrázolásokkal. (Lásd EISLER 1977; TEMESVÁRY 1995; vö. GRÁFIK 2004b: 403, LAKING 1920.)
Magyar Nemzeti Múzeum, ltsz.: 55.3117

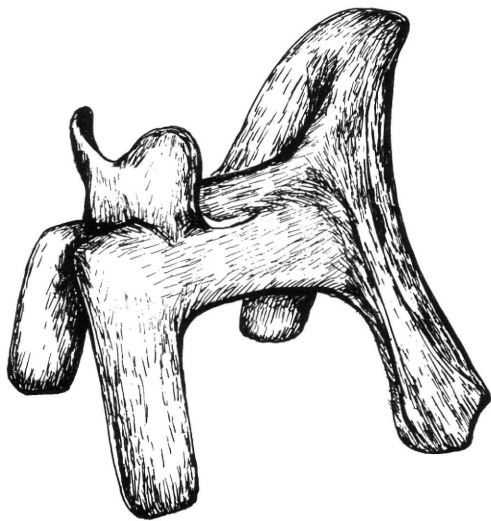
8. ábra. Váz nélküli párnanyereg, a magyar Alföld csikósai használják. (Vö.: BÉRES 1961.)
Néprajzi Múzeum, ltsz.: 60.108.15

9. kép. Úgynevezett dámanyereg. Oldaltüléses, elől kápakampókkal és csak egyik oldalán kengyellel
Magyar Mezőgazdasági Múzeum, ltsz., 56.82.1

10. ábra. Villás szerkezetű teherhordó nyeregváz
Néprajzi Múzeum, ltsz.: 131088 és 60.108.19

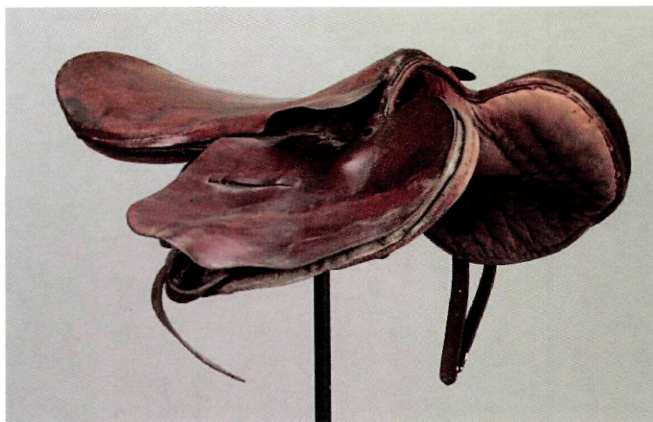

11. ábra. Nyugat-európai lovagnyereg
Magángyűjtemény nyomán

12. kép. Észak-amerikai cowboynyereg, jellegzetes első kápafejjel (Vö. ALHBORN 1980.)
Magyar Mezőgazdasági Múzeum, ltsz.: 55.32.1

13. kép. Rendkívül könnyű, főzött és rétegelt fából készült vázon, vékony bőrborítású ülés párna.
A Bábolna Nemzeti Ménesbirtok Kft. tulajdona, a többszörös győztes Imperial nyerge

14. kép. Széles fekete bőr szíj, középen egy fém fogantyúval
Az Unicornis lovasközpont tulajdona

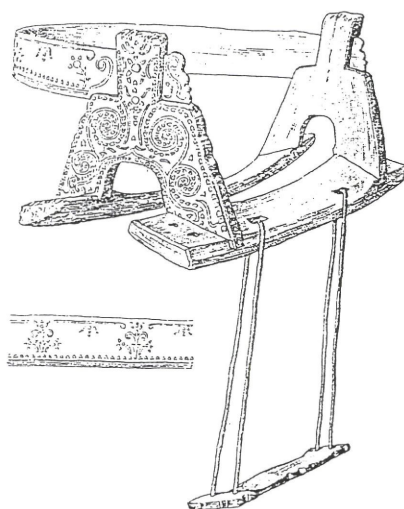
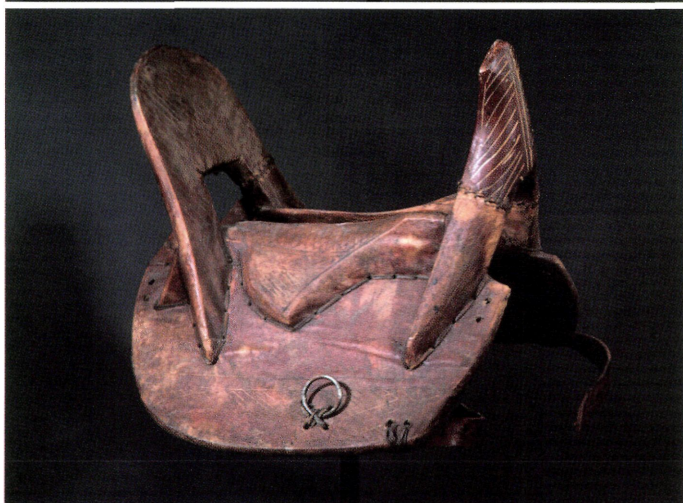

15. kép. Ausztrál túranyereg, jellegzetes combtámasszal Forgalmazza az ANIVET Kft.

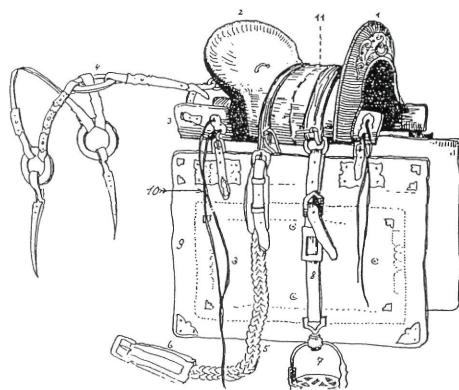

16. kép. Az észak-afrikai arab kultúrára jellemző megoldás: a nyereg-váz teljes bőrborítása és hímzett nyeregtakarók használata. (Vö.: LOUIS 1968; RACKOW-BEESKOW 1934.) Néprajzi Múzeum, ltsz.: 66.85. 1 és 76.1.11.1–2

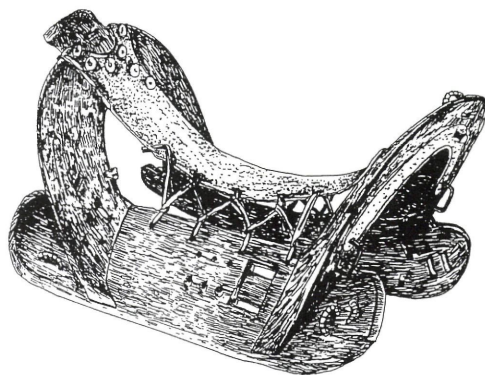

17. ábra. Női nyereg, jellegzetes láb-tartóval (Lásd: VIRES 1947.)

18. ábra. Lovaglónyereg tartozékokkal Baskíriából.
(Lásd: TAGÁN 1938.)
Néprajzi Múzeum, ltsz.: 79982

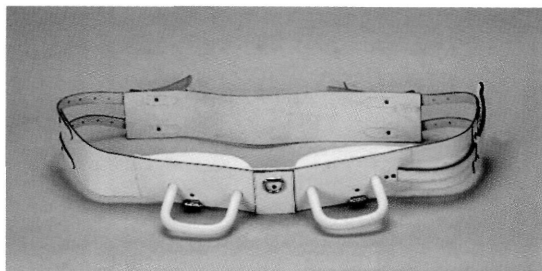

19. ábra. A magyar huszárságnál, könnyűlovas hadnemben
rendszeresített, vasalással megerősített nyeregváz – 1868
mintájú egységes lovassági nyereg
Néprajzi Múzeum, ltsz.: 60.108.2

20. kép. Kocsisnyereg, az első
kápán jellegzetes kereszttrúddal
Néprajzi Múzeum, ltsz.:
67.153.1

21. kép. Elegáns széles heveder fehér bőrből, ezüstözött csatokkal és két fémkarral. Forgalmazza a NAGY LOVAS Kft.

22. kép. A hátsó kápához mindkét oldalon hozzacsatolható praktikus túratáskával Magántulajdon

23. ábra. Ékrovással gazdagon díszített nyeregváz Néprajzi Múzeum, ltsz.: 38945

A díszítések, illetve díszítmények *szemantikája és szintaktikája* a felhasznált jelelemekhez kapcsolódik. A kutatás jelenlegi adatai alapján vizuálisan az alábbi *jelelemek* különböztethetők meg:

1. **díszjegy** (különböző technikával – például karc, véset, rovás, varrás – létrehozott, többnyire vonalas vagy tagolt és sorba rendezett díszítőegység); ■ 23. ábra
2. **ábra** (többnyire azonosíthatatlan, zömében vonalas, geometrikus, jelentés nélküli); ■ 24. ábra
3. **jel** (azonosítható, például tulajdonjel, mesterjel, minőségjel, címerjel); ■ 25. ábra
4. **betűjegy** (többnyire monogramok, betűjegy-kombinációk); ■ 26. ábra
5. **számjegy** (arab vagy ritkábban római számok, évszámok); ■ 27. ábra
6. **motívum** (önálló, azonosítható, többnyire növényi ornamentika); ■ 28. ábra
7. **kép** (önálló, azonosítható tárgy-, objektum-, alakornamens); ■ 29. ábra
8. **szöveg** (többnyire név, illetve különböző felirat); ■ 30. kép
9. **díszítmény** (a fentiekből, de főként különböző díszjegyekből, ábrákból, jelekből, motívumokból és képekből komponált összetett minta). ■ 31. kép

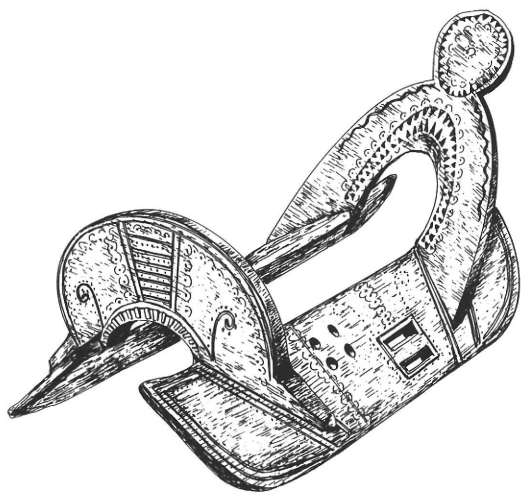
Itt feltétlenül meg kell említenünk, hogy az úgynevezett *többes kódolás* hol látványosabban, hol szerényebb formában és módon éppen ez esetben valósul meg, de csaknem minden díszített nyereg esetében – a különböző *jelelemek* szintjén – jól megfigyelhető. Ez látható a 25–26. és a 28–30. ábrákon. A *többes kódolás* jelensége különösen ott feltűnő, ahol egy *jelelem* (például a címer) domináns része ugyan a díszítménynek, de mellette, illetve vele kombinációban más díszítő *jelelemek* is feltűnnek (lásd Füvessy 2003a).

Az egyes *jelelemek* szintjén érvényesíthető a klasszikus *jeltipológia*; az *ikon-index-szimbólum* vonatkozás, esetenként azonban az értelmezés meglehetősen komplikált, illetve bizonytalan (is) lehet. Elméletileg úgy tűnik, hogy bármely *jelelem* lehet, illetve fölfogható *ikonként*, *indexként* vagy *szimbólumként*, a gyakorlatban azonban e lehetőség részben leszűkül, részben pedig értelmezési, definíciós problémák vetődhetnek fel. Megállapításunk illusztrálására lássunk néhány példát:

	Bizonyos	Valószínűsíthető	Kérdéses
Ikon	kép (fegyver)	motívum (állatalak)	ábra (úgynevezett „Nap”-kör)
Index	szöveg (név)	betűjegy (monogram)	számjegy (arab számok)
Szimbólum	jel (címer)	díszítmény (mintasor)	díszjegy (keretbe foglalás)

Az értelmezés bizonytalansági tényezői fokozottabban vonatkoznak a *szemantikára*. A nyergeken található díszítés, illetve díszítmény jelentéstartalmának feltárása az esetek többségében további kutatást és összehasonlító elemzést igényel. Állításunk igazolására az alábbi példát hozzuk:

Varrással kialakított szívmotívum. Ismert olyan megoldás, hogy a nyeregpárnázat elkészítésekor az ülőfelület tűzéssel, illetve varrással történő rögzítése során centrális helyzetű *szívmotívum* rajzolata jön/jött létre. Természetesen föltehető, de nem bizonyítható a tudatos motívumformálás, az eredmény azonban kétségtelenül vizuálisan szívmotívumként (is) értékelhető. Ilyenformán a nyergen található szívmotívum egyes – megítélésünk szerint vitatható – értelmezések szerint (a nyergen mint a női nemet jelképező tárgyon?!), ikonikus alapról kiindulva, egyes megfogalmazások szerint: ‘szerelmi kapcsolatra utaló érzelemindex viszonylatán át szexuális szimbólumként’ interpretálható (vö. HOPPÁL 1990; LÜKŐ 1982). ■ 32. kép

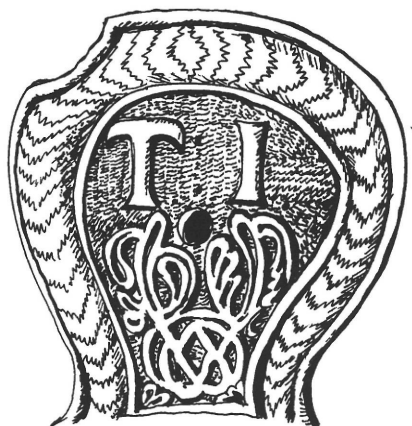
24. ábra. Különböző ábrákból álló felületi és szegélydíszek nyeregvaszon

Néprajzi Múzeum, ltsz.: 61.30.1

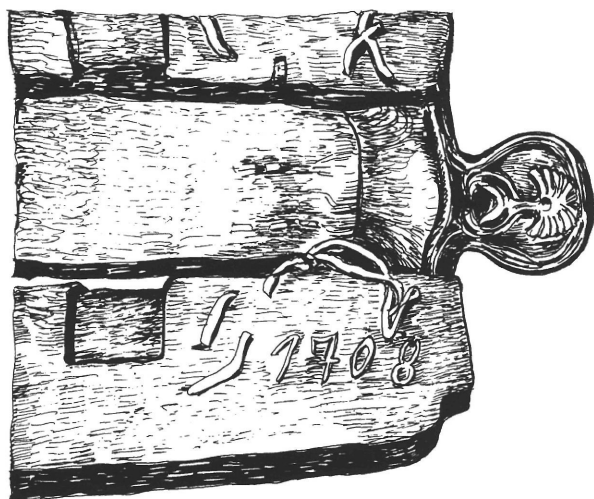
25. ábra. Stilizált magyar koronás címertábla kápafejen

Néprajzi Múzeum, ltsz.: 37281 és 60.108.10

26. ábra. Föltehetően tulajdonosra utaló „T” „I” monogram kápafejen

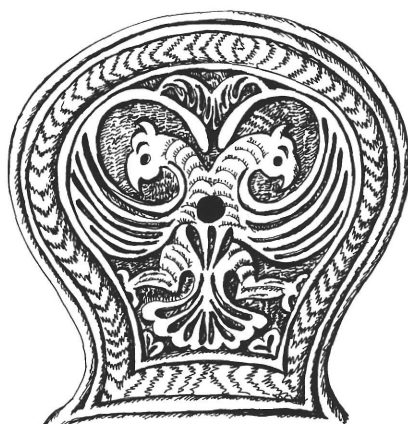
Hadtörténeti Múzeum, ltsz.: 94.120.1

27. ábra. Föltehetően készítési évszám -1708 – a nyeregtalp alján)
Hadtörténeti Múzeum, ltsz.: 94.106.1

28. ábra. Stilizált növényi ornamentika kápafejek
Néprajzi Múzeum, ltsz.: 56.32.157

29. ábra. Állatalak ornemens kápafejen
Néprajzi Múzeum, ltsz.: 60.108.12 és Hadtörténeti Múzeum, ltsz.: 94.120.1

30. kép. A nyereggyártómester neve és a készítés időpontja tiszafüredi nyeregváz talpának alján
Kiss Pál Múzeum, ltsz.: 52.921.1

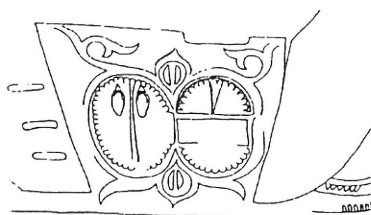

31. kép. Felszerelt nyereg, különböző anyagokon és más-más technikával kialakított változatos díszítménnyel
Néprajzi Múzeum, ltsz.: 68.116.1

32. kép. Úgynevezett csontos nyereg, ülés-
párnáján szívotívummal. (Lásd: TORMA
1979.)
Néprajzi Múzeum, ltsz.: 60.108.20

33. kép. Nyereg az első kápán karaktere-
sen formált kápabunkóval. (Lásd: JANKÓ
1897.)
Néprajzi Múzeum, ltsz.: 12750

34a-b. ábra. Nyeregváz, a két kápa között
jellegzetes indás díszítménnyel, bizonyít-
hatóan tiszafüredi készítésű
Néprajzi Múzeum, ltsz.: 69.27.4

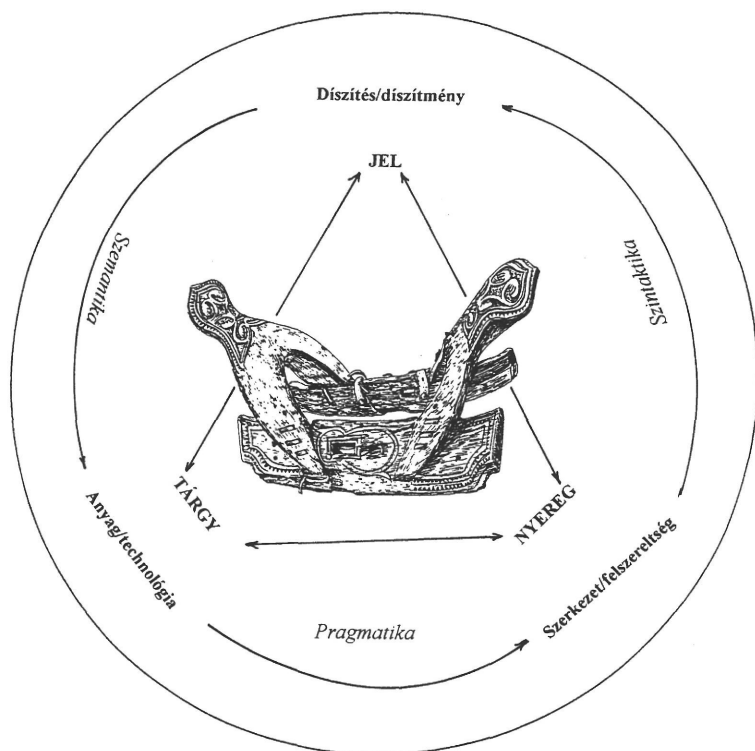
Az egyes *jelelemek* értelmezése, a lehetséges jelentéstartalom megfejtése más föltevések szerint időben és térben (is) távolra vezethet. Ebben a vonatkozásban a legproblematisabb az esetenként megfigyelhető formai hasonlóság, ritkábban alaki-formai azonosság mögött föltételezett szimbolikus tartalom kérdése. Példaként idézzük fel a nyergek kápafejformálásának jelképszerű értelmezését. A magyar nyergek egyik legismertebb és leelterjedtebb típusváltozatának, a tiszafüredi nyergeknek – a honfoglalás kori nyergekre visszautaló szerkezeti azonosságon túl – legjellegzetesebb alaki-formai sajátossága a kápák fejének kiképzése. A kifejlett típusok esetében elől és hátul is arányosan és mivesen formált úgynevezett *kápagombokban*, *kápakanalakban* végződik a kápák. A tiszafüredi típusú nyergek, de főként kiskunsági változataik alapján olyan vélemény is megfogalmazódott, hogy az elől és hátul is kápafejes nyergek a magyarság honfoglalás előtti anyagi műveltségének rétegébe tartoznak, s fölvehető e sajátos alaki-formai megoldás folyamatos fennmaradása (LÜKÖ 1982. 93). Áttekintve a hivatkozott irodalmi példákat és a műzeumi példányokat – a magunk részéről – nem látjuk megalapozottnak a föltevést. A Kiskunhalasról ismert nyereg első kápája fejben végződik ugyan, de kiképzése nem a tiszafüredi típust idézi, hátsó kápája pedig jellegzetesen karéjos (VORÁK 1965. 136). Párhuzamát a Néprajzi Múzeum kollekciójában is tanulmányozhatjuk. Más kiskunsági, a kiskunfélegyházi városi múzeum gyűjteményéből publikált nyereg már közelebb áll a már kifejlett tiszafüredi típushoz, annak (esetleg helyi) változata (TÁLASI 1936. 191). A távolabbi, baskíri példák között pedig nem szerepel elől és hátul kápafejes, sőt csak a női nyergek első kápájának van – csigavonalba faragott – első feje (RUDENKO 1955. 253–254). Szibériai nyergek és nyeregábrázolások gazdag változatokat sorakoztatnak fel, de nem támasztják alá az elől és hátul kápafejes típus elterjedtségét (lásd IVANOV 1954). Az ázsiai sztyeppi népek recens anyagának legutóbbi áttekintése is több, még e vonatkozásban is vizsgálándó típusváltozatot mutat be (lásd KUN 2003). A Néprajzi Múzeum magyar és nemzetközi gyűjteményeinek nyergei számos további példával, változattal erősítik meg azt a véleményt, hogy e vonatkozásban nem bizonyítható a több ezer évvel korábbra föltételezett közvetlen ázsiai kapcsolat, sokkal inkább valószínűsíthető, hogy „a XVI. századi magyar és török nyeregtől töretlen út vezet a tiszafüredi népi nyergekig” (LÁSZLÓ 1943. 87).

Mindezt azért fontos tudatosítanunk, mert a kápafejek kapcsán merész gondolatársítások fogalmazódtak meg, általában a nyeregnek mint női szimbólumnak, de különösen a kápáknak, valamint azok díszítményeinek értelmezése során (LÜKÖ 1982. 31 és 93). ■ 33. kép

A szemantika, azaz a *jelentéstartalom* megfejtésében csak részben segít a *szintaktika*, ugyanis a különböző jelelemek meglehetősen szabadon kombinálódhatnak. Bizonyos szabályok többnyire az egyes *jelelemek*en belül, esetenként technikai-technológiai megoldások keretében, illetve ve korlátai között érvényesülnek.

Ezt a folyamatot írta le a magyarországi legismertebb nyeregkészítő központ, a tiszafüredi nyereggyártók munkásságának ismertetése során a néprajzi kutatás (FÜVESSY 1996). A faragással a nyeregvázra felviitt díszítmények vizsgálata során többek között az alábbi jelenségek figyelhetők meg: „A legszebb mintákat a kápa fejére faragták. Ennek is gyakran mindkét oldalát azonos faragott mintával látták el. A két kápafej közül a hátsó fej volt a díszesebb, de stílusban a két fej díszítménye harmonizált. A kápafejeket domború faragással élethű vagy stilizált virágok, bimbós vagy kinyílt virágtányérok díszítették... A legkorábbi darabok virágornamentikája erősen stilizált, megfogalmazásukban pedig hasonlatosak a tarsolylemezek palmettás díszeihez... A tarsolylemezekhez való hasonlatosságot még inkább megerősíti az a technikai megoldás, mellyel a domború faragások közét kitöltik. Ezek a gombostűszerű apró, sűrű pontok, illetve igen kis átmérőjű, szélükkel egybeérő körök a honfoglalás kori fémmunkák poncolt hátterére emlékeztetnek. A korai darabok széldíszítményében – mind a nyeregdeszkán, mind a kápán – az egyszerű ékrovás nagyobb szerepet játszik, mint a későbbiekben... A múlt század második felétől készített nyergeken – vélhetően a népművészet kiszínesedésével összefüggésben – a hangsúlyozottabb részekben vörös és elvélve fekete festéssel is találkozunk... A *díszítmények* neve közül a *szegfű*, a *rózsa* és a *rozmarin* őrződött meg. A puhafa nyeregdeszkák középső részén egyszerű, de a múlt század eleji tiszafüredi faragóhagyományokban jól ismert, egymáshoz igen hasonló indadíszek fordulnak elő... Igen ritkán a kápák szélének igényesebb domború faragásai a nyeregdeszkák középső részén is folytatódtak. A széldeszkák kápák közé eső részén a felszerszámozáshoz lyukak és vájatok vannak. Az ornamentikák ezt szervesen magukba építik, mely nyergeseink esztétikai érzékét tükrözi.” (FÜVESSY 1996. 36–367; vö. LÁSZLÓ 1972.)

A Tiszafüreden készített nyeregvázak között több példány az *anyag*, a *szerkezet*, a *felszereltség* és a *díszítmények* együttes jellegzetességei alapján vizuálisan egyértelműen megkülönböztethető más nyereg- és szíjgyártó központok által készített változatoktól. E tárgyak jó példái annak,

35. ábra – Diagram. A nyereg – egy múzeumi műtárgy – szemiózisa. Középpontban: a nyereg Néprajzi Múzeum, ltsz.: 121725

hogy a tárgynyelv a maga *többszörösen kombinált jelrendszerével* biztonsággal kommunikál a készítő, a felhasználók és a késői kor kutatói között. Egyes tiszafüredi nyeregvázakon található, úgynevezett indás díszítmény – mintegy *identifikációs jelként* értelmezhetően – ugyanekkor bizonyos mesterekhez, illetve műhelyekhez köthető. ■ 34a-b. ábra

A tiszafüredi készítésű és a tiszafüredi típushoz hasonló fanyerek az ország más vidékein is elterjedtek (lásd GRÁFIK 2004b; 2004c). Az egyes készítő központokhoz, műhelyekhez, mesterekhez való kötődés megállapítását gyakran éppen a nyeregvázakon, a felszerelt nyergeken található díszítőeljárások, -technikák s nem utolsósorban maguk a díszítmények teszik lehetővé. A füredi nyergek kutatója jutott az alábbi megállapításra: „A kutatás során egy olyan műhely vagy műhelykör rajzolódott ki, melynek faragóstílusja és a díszítmények témaköre más nyergekétől szembeszökően eltért. Az ebbe a típusba sorolható nyergek díszítménye a történeti stílusokhoz sokkal közelebb állt, mint például a bizonyíthatóan tiszafüredieké. Faragásuk minőségi munka volt. A tárgyak az ország múzeumaiban szórta jelentek meg, s gyér gyűjtési adataik egy kiskunsgai központra utaltak. A Kiskunsgai környékén a céhkasztárban több nyeregyártó központ is szerepelt. Az azonosításban a szegedi múzeum egyik ilyen díszítményű nyerge nyújtott segítséget, melynek alján a készítőhely, Kiskunhalas szerepelt. A nyergeken alkalmazott főbb ornamentika igen erős rokonságot mutatott, sok esetben azonos ütvárossal alakították ki a beütött mintasorokat is. Azonos vonás volt a készítés idő és a készítő monogramjának gyakoribb feltüntetése is.” (FÜVESSY 2003b. 274.)

Jelen tanulmányunk csak első lépés a nyergek komplex *szemiózisának* teljes feltárása terén. A bonyolult és többszörösen összetett viszonylatok elemzése az eddig elvégzett vizsgálatok alapján lehetővé tette számunkra egy, több-kevesebb bizonyossággal alkalmazható modell felvázolását. ■ 35. ábra – Diagram.

A felvázolt viszonylatok föltehetően további kiegészítésekre, pontosításokra szorulnak. Távol vagyunk még attól, hogy kidolgozhatnánk a fentebb *jelként értelmezett nyergek* elemzésének jelrendszerét, illetve ezen *többszörösen kódolt jelrendszer* algoritmusát.

36. kép. Nyereg – „Lomillo” – a Néprajzi Múzeum nemzetközi gyűjteményéből
Néprajzi Múzeum, ltsz.: 2001.44.2

Ennek hiányában jelenleg csak arra tehetünk kísérletet, hogy felvillantsuk a lehetséges változatok mennyiségét. Amennyiben csak a legalapvetőbb viszonylatok (anyag = 5, szerkezet = 4, felszereltség = 3, díszítés = 9) variálódását vesszük figyelembe, akkor csak az egyes viszonylatokon belül minimálisan 26, 15, 7 és 255 változattal számolhatunk. A kombinációs lehetőségek azonban, mint néhány esetben utaltunk rá, ennél sokkal gazdagabbak, ugyanis az egyes viszonylatokban további komponensek vannak (melyek részletezésétől most csak a kezelhetőség miatt tekintettünk el), illetve lehetnek (olyanok, melyeket a kutatás eddig még nem tárt fel). A lehetséges előfordulások száma azonban tovább nő azáltal, hogy a kombinációs lehetőségek egymásra épülnek/épülhetnek. Azaz megkülönböztethetünk *primer*, *szekunder*, *szuper*- és *hiperkombinációt*. Az alapviszonylatok *kombinációs modellje* vázlatosan az alábbi:

1. táblázat. A tárgyak (nyergek) jelként értelmezhető tulajdonságai és az alkalmazott jelek lehetséges kombinációi

Viszonylatok/faktorok	Primer	Szekunder	Szuper-kombináció	Hiper-
Anyag (5)	26			
Szerkezet (4)	15	390		
Felszereltség (3)	7	–	2730	
Díszítés (9)	255	–	–	696 150

Mint látható, ilyenformán elméletileg csupán a fenti alapvető viszonylatoknál figyelembe vett minimális faktorok kombinatorikai lehetőségei elméletileg 696 150 variációt eredményezhetnek, melyek mindegyike a másiktól valamiben eltérő információt jelenít meg. (A számítások alapjául az úgynevezett Pascal-háromszög szolgál. Ezúton is köszönetemet fejezem ki Molnár Máté matematikusnak a segítségéért.) Amikor hangsúlyozzuk, hogy e lehetőség ugyan elméleti, akkor azonban arra is kell utalnunk, hogy a gyakorlati előfordulás határait (végső számait) nem ismerjük. A kutatás során azt tapasztaljuk, hogy folyamatosan gyarapodnak az előfordulási számok, azaz bővülnek az alaki-formai jegyekben (is) megkülönböztethető és manifesztálódó tárgyak és általuk ismereteink. A műtárgyak ilyenformán megtestesítői és megjelenítői annak a bonyolult

vizuális jelrendszernek, mely a lovaskultúra (sajátos/speciális) olvasatát teszi lehetővé, természetesen elsősorban azok számára, akik a többszörösen összetett jelrendszer egyes jeleleit – meglévő ismereteik alapján – dekódolni tudják. A tudományos vizsgálódás célja éppen a kódok és a kódolás folyamatának, illetve azok törvényszerűségeinek és szabályainak megfigyelése, a jelek és a jelentések viszonyának feltárása. Ennek eredményeként remélhetjük kulturális örökségünk e keleti eredetű tárgyi hagyatékának hiteles leírását és dokumentálását.

Mindenesetre a magunk számára meggyőző, hogy a felvázolt értelmezés segítségével, illetve a kidolgozott módszertan alkalmazásával vált lehetővé – egyrészt eredményesen, másrészt korábbi, más eljárásoknál gyorsabban és meggyőzően – azonosítani és lokalizálni a gyűjtemény egy teljesen adatolatlan tárgyát.

A konkrét nyereg (lásd GRÁFIK 2002a. 121, ltsz.: 2001.44.2) részletes elemzése, az anyag, a szerkezet, a felszereltség, a díszítmény egymásra épülő viszonylatai vezettek el Dél-Amerikába. A dekódolás folyamata egyidejűleg zajlott a díszítmény, a felszereltség és a szerkezet Európán kívülre mutató jeleinek feltárásával. A tárgynyelv vizuális olvasata ugyanis ezekben a viszonylatokban volt leginkább informatív. A perdöntő mozzanat azonban a nyereg anyagának meghatározása volt, mely a vizualitás elől részben rejtett volt, másfelől viszont speciális ismereteket igényelt. (Ebben Malya Pál, a lovaglás és a nyereghasználat kutatója volt segítségemre, akinek e helyen is köszönetet mondok.) Az ily módon dekódolt jelentéstartalmak és a felkutatott analógiák révén sikerült a budapesti Néprajzi Múzeum eddig homályban rejtőzködő értékes műtárgyát a „Lomillo” terminussal jelölt, Argentínában honos nyereggel azonosítani (lásd ASSUNCAO 1991. 295–321; COUSILLAS 1991. 119; SAUBIDET 1952. 214–215). ■ 36. kép

Az azonban még további kutatást igényel, hogy e tárgy mikor, és milyen módon került a Néprajzi Múzeum nemzetközi gyűjteményébe. A gyűjtemény korábbi kezelője, a Brazíliában kiterjedt kutatásokat végző és dél-amerikai kitekintéssel is rendelkező Boglár Lajos feltételezése szerint esetleg az Argentínában is kikötő *Zrínyi* hadihajó által átadott tárgyak között kerülhetett gyűjteményünkbe. Az 1898-ban felvett jegyzék azonban nem tartalmazza a kérdéses tárgyat (NMI 58/898). Átnéztük a Dél-Amerikából származó néprajzitárgy-gyarapodásra, például a Hirsch Leótól, Paraguay bécsi főkonzuljától vásárolt kollekcióra (NMI 37/1913) vonatkozó iratokat, melyben lótarással, lovaglással kapcsolatos tárgyak is előfordulnak Bolíviából és Argentínából, de ebben sem szerepel a keresett tárgy. Jelen kéziratunk lezárásáig tehát a maga nemében értékes műtárgy származása, illetve eredete kérdésében nem jutottunk közelebb a megoldáshoz, s további kutatásnak kell tisztázni a gyűjteménybe kerülés körülményeit.

Végezetül, anélkül hogy túlértékelnénk felvázolt vizsgálati, elemzési módszerünket, meg kell jegyeznünk, hogy – miként magunk is felhasználtuk a klasszikus leíró kutatások eredményeit (a hivatkozottakon túl a magyar nyeregre vonatkozóan lásd például KARACZAY 1832) –, elkerülhetetlen az egymást kiegészítő vizsgálatok kölcsönös figyelembevétele, illetve hasznosítása.

Irodalom

AHLBORN, Richard E. (ed.)

1980 *Man made Mobile. Early Saddles of Western North America.* Washington, Smithsonian Institution Press.

ASSUNCAO, Fernando O.

1991 *Pilchas criollas.* Buenos Aires, Emecé.

BÉRES, András

1961 *Treiber und Treibergeräte der Hirten auf den Pussten in der Umgebung von Debrecen.* In BELÉNYESY, Márta – GUNDA, Béla (Hrsg.): *Viehzucht und Hirtenleben in Ostmitteleuropa.* Budapest, Akadémiai Kiadó. 505–528.

COUSILLAS, Ana María

1991 *Punzones de la platería criolla del Museo José Hernández. Cuadernos del Museo de Motivos Argentinos José Hernández. Número Extraordinario.* Buenos Aires, MCBA.

EISLER, János

1977 *Zu den Fragen der Beinsättel des Ungarischen Nationalmuseums I.* *Folia Archeologica*, 28. sz. 189–210.

FÜVESSY, Anikó

- 1996 *A tiszafüredi fanyergek és faragott díszítményeik.* *Múzeumi Levelek*, 75. évf. II. sz. 353–368.
- 2003a *Birodalmi és országcímerrel díszített magyar nyergek.* In S. LACKOVITS Emőke – VIGA Gyula (szerk.): *Kéve.* Debrecen–Veszprém, Ethnica. 15–26.
- 2003b *Egy stílusban azonosítható kiskunhalasi nyereggártó műhely. A Jász-Nagykun-Szolnok megyei Múzeumok Évkönyve. Szolnok, Jász-Nagykun-Szolnok megyei Múzeumok Igazgatósága.* 273–277. (Tisicum, XIII.)

GRÁFIK, Imre

- 1992 *Jel és hagyomány.* Debrecen, KLTE Néprajzi Tanszék.
- 1995 *Jelünk a világban: kultúránk.* Szombathely, Savaria University Press.
- 1998a *Signs in culture and tradition.* Szombathely, Savaria University Press.
- 1998b *Non-verbal communication in folk culture.* In GRÁFIK Imre: *Signs in culture and tradition.* Szombathely, Savaria University Press. 9–26.
- 1998c *The marked object-universe: marks on the objects.* In GRÁFIK Imre: *Signs in culture and tradition.* Szombathely, Savaria University Press. 174–194.
- 1998d *Remembering objects. Memoirs on the objects: gifts and souvenirs.* In GRÁFIK Imre: *In Signs in culture and tradition.* Szombathely, Savaria University Press. 207–231.

- 2001a *Magyar nyereg – huszárnnyereg – tiszafüredi nyereg – keleti kulturális örökség.* *Ethnographia*, CXII. évf. 1–2. sz. 81–124.
- 2001b *Ungarischer Sattel – „Der Tiszafüreder Holzsattel” – kulturelle Erbe vom Osten.* In SEILETHAL, Tönu (red.): *FU 9 Pars VII. Dissertationes sectionum: Folkloristica – Ethnologia.* Tartu, EFK – Universitas Tartuensis. 339–345.
- 2002a *A nyereg. (The Saddle – Der Sattel).* Budapest, Néprajzi Múzeum. (A Néprajzi Múzeum tárgykatalógusai / Catalogi Musei Ethnographiae, 6.)
- 2002b *Nyeregre! (In the Saddle! / Fest im Sattel!)* Budapest, Néprajzi Múzeum.
- 2002c *The Hungarian Saddle. Exhibition at the Museum of Ethnography between March 21 to 10 September 2002.* *Hungarian Heritage*, vol. 3. no. 1–2. 96–106.
- 2002d *„Jeles” nyergek.* In CSOKA-TAKÁCS Eszter – CZÖVEK Judit – TAKÁCS András (szerk.): *Mír-susne-xum I. Tanulmánykötet Hoppál Mihály tiszteletére.* Budapest, Akadémiai Kiadó. 333–350.
- 2004a *Marked objects: Signs on the saddles.* *Semiotica*, vol. 150. no. 1–4. 537–577.
- 2004b *A lovaglás és a nyereghasználat emlékei Nyugat-Dunántúlon (Vas megyében).* *Vasi Szemle*, LVIII. évf. 4. sz. 395–426.
- 2004c *A nyerges mesterség és a nyereggártás emlékei Vas megyében (Nyugat-Dunántúlon).* *Vasi Szemle*, LVIII. évf. 5. sz. 535–561.

HOPPÁL, Mihály

- 1990 *Tulipán és szív. Szerelmi jelképek a magyar népművészetben.* Debrecen, Csokonai.
- 1992 *Etnoszemiotika.* Debrecen, KLTE Néprajzi Tanszék.

IVANOV, Sz. V.

1954 *Materialü po izobrazitel'nomu iszkussztvu narodov Szibiri XIX-nacsala XX. v.* Moszkva–Leningrád: Akademiya Nauk.

JANKÓ János

1897 *Zichy Jenő gróf kaukázusi és középpázsiai Utazásai. A néprajzi gyűjtemény leírása. / Voyages au Caucase et en Asie Centrale. La Collection Ethnographique.* Budapest, Ranschburg Gusztáv. 189–322.

KARACZAY, Fedor

1832 *Der ungarische Sattel in seiner Vollkommenheit [...] Zum Gebrauch der Cavallerie.* Pest–Leipzig. [1850, Wien.]

KEY, Mary Ritchie (ed.)

1982 *Nonverbal communication today.* Berlin – New York – Amsterdam, Mouton de Gruyter.

- KUN, Péter
2003 Szelek szárnyán. A sztyeppe nomádok lovaskultúrája. Debrecen, Arkadas.
- LAKING, Guy Francis
1920 A record of european armour and arms through seven centuries I–IV. London, G. Bell and Sons.
- LÁSZLÓ Gyula
– 1943 A koroncói lelet és a honfoglaló magyarok nyerge. / Der Grabfund von Koroncó und der altungarische Sattel. Budapest, Országos Magyar Történeti Múzeum.
– 1972 A népvándorlaskor művészete Magyarországon. Budapest, Corvina.
- LINCOLN, William A.
1986 World Woods in Color. Fresno, California, Linden Publishing Co. Inc.
- LOUIS, André
1968 Sellerie d'apparat et selliers de Tunis. Cahiers des arts et traditions populaires, no. 1. 41–100.
- LÜKŐ, Gábor
1982 [1983] A Kiskunság régi képfaragó és képmetsző művészete. Kecskemét, Bács-Kiskun Megyei Művelődési Központ.
- MORRIS, Charles. W.
1971 Writtings on the general theory of signs. The Hague – Paris, Mouton de Gruyter.
- RACKOW-BEESKOW, Ernst
1934 Sattel und Zaum in Nordwestafrika. Beiträge zur Völkerkunde Baessler Archiv, Bd. XVII. 172–186.
- RUDENKO, Sz. I.
1955 Baskirü. Isztoriko-etnograficeszkije ocserki. Moszka-Leningrád: Akademiya Nauk.
- SAUBIDET, Tito
1952 Vocabulario y Refranero Criollo. Con dibujos del autor. Buenos Aires, Kraft.
- SEBEOK, Thomas A.
1976 Contributions to the doctrine of signs. Bloomington, Indiana University Press.
- TAGÁN, Galimdsán
1938 A közlekedés módja és eszközei a baskiroknál és a kirgizeknél. Néprajzi Értesítő, XXX. évf. 221–236.
- TÁLASI, István
1936 A Kiskunság népi állattartása. Budapest, Pázmány Péter Tudományegyetem.
- TEMESVÁRY, Ferenc
1995 Díszes nyergek, lószerszámok. Budapest, Dunakönyv.
- TORMA, László
1979 Magyar csontos nyereg a XVIII. századból. Műtárgyvédelem, 6. sz. 171–189.
- VIRES, Ants
1947 Ratintamine – Vana rahvapaerane liiklusviis. Eesti Rahva Muuseumi Aastaraamat, uus sari I (XV). 36–80.
- VOIGT Vilmos
1977 Bevezetés a szemiotikába. Budapest, Gondolat.
- VORÁK, József
1965 Halas népe. In JANÓ Ákos (szerk.): Kiskunhalas. Helytörténeti monográfia I. Kiskunhalas, Városi Tanács. 130–163.

Fényképek: Roboz László
Grafika: Garzó Ágnes

Marked Objects – Signs on the Saddles

Examining the collection of saddles at the Museum of Ethnography in Budapest have we made the conclusion that the objects serve a special information in studying the rider-culture. A saddle is – according to our approach and interpretation – more than barely for a special purpose (back carrying and riding) used object. In its material, construction, shaping and equipment it is the expression of a complicated social-economic, cultural and cultural-historical connection.

The saddle is such an object, which is in our understanding in the relation object = sign as a sort of object of non verbal communication with its complex denotational content suitable for the analysis of the rider culture from semiotic aspect. (1. DIAGRAM)

The saddle as object/sign comprises such important acquisitions, which served for the transmittal and survival of the rider traditions. Thus can the saddle, visualising the most important signs of manufacturing and usage, as object-language be used for description and analysis of the peculiar manner i.e. way of life connecting to the rider culture. Through the semiosis of the saddle can be documented the process of changing the function of the object. The various saddles evoke their redominant role in broader social circle in the past and than on the influence of the modernisation, its character getting gradually downward, i.e. bound to a certain stratum-culture. The above interpreted saddle/object/sign as the object of the semiotic triadical relation, contributes to the revelation of the rich and complex meaning of this object of art. (2. DIAGRAM)

From technical-technological aspect we are in such lucky position, that the saddle has quite early gained its structure according to its function. The later changes in shape-form from the basic types are mainly of functional character. Such solutions and processes come to the front, which express other relations of its usage.

Taking all this into consideration the following plains/levels of analysis on the objects can be separated: 1/ material. 2/ construction, 3/ fittings, 4/ ornament. The partanalysis show, while the information contents of certain plains/levels change, a constant or temporary connection can also be provable. The saddle deserves special attention for its ornamentation, comparing it with other types of objects of the material culture. The manifold of the applied ornamental operations and technics (carving, cutting, painting, spinning, embroidering etc.) and the ornamental decorating elements (signs, figures, motives, dates, texts etc.) and their combinations can just as well be bearers and emphasizers of both direct and evident, i.e. indirect and symbolic meanings. Though many partial results can be shown in this respect, yet the revealing of the relations above certain hypothesis demand further research work.

Diószegi Vilmos munkássága és az összehasonlító etnológiai módszertan

A tanulmány* elsődleges célja annak vizsgálata, hogy az összehasonlító etnológiai módszertan milyen szerepet játszott Diószegi Vilmos néprajzi munkásságán, gyűjtésein és ezek feldolgozásán belül, illetve hogy ez a fajta megközelítés hogyan illeszthető egy tágabb, hazai és nemzetközi keretbe, akár időben, akár térben. Itt a fókusz a Diószegi Vilmos alkalmazta fő módszer, az összehasonlítás adja. Tehát először az általa alkalmazott módszertant igyekszem felvázolni, rekonstruálni és kutatástörténetileg egy tágabb keretben elhelyezni az ilyen jellegű munkái alapján. Az egyik ilyen az összehasonlító etnológiai módszer. Ezután próbálom meg történetileg beilleszteni az őt megelőző magyarországi néprajzi összehasonlító vizsgálatok körébe (ez a cél már első hallásra is nyilvánvalóan túlméretezett; valószínűleg az összehasonlításnak itt csak az első fázisáról lehet szó). Itt elsősorban arra próbálom utalni, hogy Diószegi Vilmos tudományos tevékenységének módszertani forrásait legalább olyan mértékben megtalálhatjuk ezek között a munkák között, mint a szovjet etnológia terén. A tanulmány második, nagyobb részében azután megkísérlem az általam leginkább ismert területen – azaz a délnyugat-kínai (jünnani) nahsi samanizmussal kapcsolatban – néhány példa segítségével bemutatni, hogy az összehasonlító samanizmus kutatás manapság milyen problémákkal küzd, illetve hogy milyen lehetséges alkalmazási területei vannak. Végül pedig a mából visszatekintve, a jelenlegi vizsgálatok metodológiai jellemzői alapján egy általánosabb szinten kísérek meg értékelni Diószegi Vilmos módszerét (noha ez egyelőre szintén nem tud még túllépni egy nagyon felületes szinten).

Nem szeretnék pillanatnyilag mást elérni, mint Diószegi munkásságát a módszertani kérdések szemszögéből – a felsorolt kontextusok segítségével – értelmezni. Nem hiszem ugyanis, hogy a kritikai értékelést vele – vagy bármely más összehasonlító módszertannal végzett vizsgálattal – kapcsolatban egy általános szinten meg lehetne manapság tenni. Ezt ugyanis az összehasonlító etnológiai módszertannal kapcsolatos, máig megválaszolatlan kérdések teszik mindmáig kérdésessé. Ugyanakkor azt gondolom, hogy Diószegi forrásgyűjtése és ezen forrás kezelése, elemzése megértéséhez szükség van ama keret bemutatására, azaz az általa alkalmazott módszertannal kapcsolatos kérdések feltételére, melyen belül a Diószegi létrehozta gyűjtemény megszületett és működött. Természetesen ez a megközelítés a gyűjtemény kialakulásának minden szempontjára nem ad és nem is adhat választ, hiszen számos egyéb aspektus hatott ennek létrejöttére, de mindenképp egy meghatározó nézőpontot igyekszik tisztázni.

Két megjegyzés kívánczik még elöljáróban e célkitűzéshez. Az egyik tartalmi. Egy ilyen jellegű, tehát szakmai értékelésnek, illetve helyesebben az ilyen jellegű értékelések sorozatának elvégzését a samanizmus kutatása szempontjából elkerülhetetlennek látom; Diószegi Vilmos munkássága – mértéke, jelentősége, eredményei, szerepe, hatása – nem tesz lehetővé mást, még 35–40 év távlatából sem. És itt természetesen nem a jogos méltatásokról, életmű-bemutatásokról van szó. Az alapos szakmai kritikák mind az életmű használhatósága, mind a továbblépés szempontjából fontosnak látszanak. Eddig azonban rendkívül kevés ilyen jellegű munka született. Gondoljunk csak arra, hogy mind ez ideig egyetlenegy teljes, hiánytalan irodalomjegyzék-összeállítás sem látott napvilágot Diószegi Vilmos megjelent munkáiról, noha néhány ilyen kísérlet született már (HOPPÁL 2003. 61–66).

A másik megjegyzés kifejezetten módszertani. A magyarországi néprajzi érdeklődés, gyűjtés és feldolgozás kialakulásától Diószegi Vilmos munkásságáig terjedő időszak tárgyalásakor elsősorban azokat az álláspontokat

* A tanulmány egy rövidebb változata *Összehasonlító módszertan és nahsi sámánizmus – Diószegi Vilmos kapcsán címmel* elhangzott 2003-ban a Samanizmus – magyar néphit – európai néphit konferencián. Budapest, Néprajzi Múzeum, május 12–13. A kutatást az OTKA T 032125 támogatta.

igyekszem kiragadni és a Diószegi által bemutatott módszer mellé állítani összehasonlítás céljából, melyek (valamilyen szinten) *kifejtetten* foglalkoztak a néprajzi összehasonlító módszer kérdéseivel, és nem az összehasonlítást végző kutatók (esetleg nem kutató gyűjtők) gyakorlatát próbálom rekonstruálni módszertani szempontból. A két terület természetesen nem mindig fedi egymást. Ebben a kérdéskörben óhatatlanul a honfoglaló magyarok hitvilágának rekonstrukcióján lesz a hangsúly (és kevésbé a szibériai samanizmuson). A nahsi samanizmus összehasonlító kutatásait és Diószegi Vilmos összehasonlító samanizmuskutatását ezzel szemben nem annyira a módszertani program(ok) szempontjából igyekszem egymással összefüggésbe hozni, hanem nagyon is konkrét alkalmazásuk lehetőségeit érintően. Itt sokkal inkább a szibériai samanizmus vizsgálata kívánczik a középpontba (és nem annyira az „ősvallás” kérdése). (Arra is választ adok majd, miért e megkülönböztetés. Természetesen fordítva is el lehet végezni az elemzést, ám e pillanatban ez tűnt izgalmasabbnak.)

Néprajzi összehasonlítás

Diószegi Vilmos szinte valamennyi tanulmányában az összehasonlítás mint módszertan központi szerepet játszik, és ennek kidolgozását 1954-es módszertani munkájában kísérli meg. Ekkor már az etnikus vonás a központi fogalom az összevetések elvégzésekor, illetve az ennek segítségével megvalósítható etnogenetikai kutatás. „Kiindulási pont egy-egy »ősvallási« elem kutatásánál az etnikus sajátosság megállapítása” – írja ebben a tanulmányában (DIÓSZEGI 1954. 24). Bár többen végeztek előtte a honfoglaló magyarok hitvilágára vonatkozó összehasonlító munkákat, ezekből vagy a módszeresség hiányzott (például Kállay Ferenc, Kandra Kabos; lásd DIÓSZEGI 1954. 22), vagy pedig módszerességük mellett nem vették figyelembe az egyes elemek történetiségét, eredeti funkcióját (DIÓSZEGI 1954. 23), és csak a mai alakokból indultak ki (mint Róheim). Világossá válik Diószegi számára, mennyire fontos az összehasonlítás éppen az etnikus sajátosság megállapításában, az összehasonlító módszer helyéről 1954-es cikkében és 1967-es könyvében (*A pogány magyarok hitvilága*) ezért így fogalmaz: „A pogány magyarság hitvilágának megismerése lényegében összehasonlító kutatás eredménye.” (DIÓSZEGI 1967. 8.)

Diószegi ugyanakkor sosem volt elméleti irányultságú kutató. Bár szükségé volt a módszertani bázis kidolgozására, mivel e nélkül nem lehetett volna összeilleszteni azokat a lépéseket, melyeket a korai hitvilág rekonstruálására tett, sem pedig az etnogenetikai következtetéseket megindokolni, ezt a munkát egyszer végezte el, az összes többi esetben erre hivatkozott azután. Esetenként hozzátett ehhez valamit, bővített egyes megfogalmazásain, ám legalább ugyanennyi, közben óhatatlanul felvetődő kérdést, feltételezést kifejtetlenül vagy éppen nyitva hagyott. Ezek rekonstruálása nélkül csak részleteiben követhető az a gondolati ív, melynek végén a leírt, feljegyzett jelenségekből Diószegi eljut az etnogenetikai következtetések levonásáig. Az összehasonlító módszer egyike ezen kifejtetlen fogalmaknak. Miről van tehát szó?

A következő részben áttekintem az etnológiában alkalmazott összehasonlító módszerek fő típusait, a módszertan általános vonásait és problémáit. Egy ilyen keretre azért van szükség, mivel így lehet Diószegi Vilmos módszerét azután egy tágabb keretbe behelyezni.

Az összehasonlító módszertan az etnológiában

Az etnológiai, néprajzi kutatás a kezdetektől szoros kapcsolatban állt az összehasonlító elemzéssel, ez a kapcsolat azonban sohasem volt felhőtlen (FOX-GINGRICH 2002. 1; LAUTERBACH 2000). Evans-Pritchard szavaival: „A szociálintropológiában egyetlen módszer létezik csupán, az összehasonlító módszer, ez azonban lehetetlen.”

Az összehasonlítás ugyanakkor nemcsak kidolgozott módszerként, hanem az episztemológia szintjén is a tudás megszerzésének, a megértésnek az eszköze (FOX-GINGRICH 2002. 6, 8) és ebben az értelemben mindenfajta kulturális magyarázat alapja. Az összevetés a hétköznapi kategorizálás egyik elemi mechanizmusa, ebben az értelmezésben tehát „minden tudás összehasonlító”, és ez egyben a leíró etnográfia kritikájaként is időnként elhangzik (CAMPBELL 1988. 373). Az etnológia, a néprajz tudományos művelése ráadásul nem elégedhet meg a hétköznapi összehasonlítással, folytatódik – bizonyos joggal – a kritika. Érvényes, módszeres összehasonlításra van tehát szüksége.

Hasonló filozófiai megfontolásokra utal HASTRUP is (1985. 314–315) a kultúra „természetével”

összefüggésben. Az egyik kiindulópont ebben a szemléletben, hogy „a kultúrák nem csupán összehasonlíthatók, hanem lényegükönél fogva komparatívák”.

Az összehasonlító módszert több mint száz éve alkalmazzák az etnológián belül többféle probléma megoldására, például történeti kérdések megválaszolására, valamint korrelációk, „kazuális” összefüggések tesztelésére, igazolására. A módszer, illetve helyesebben az alkalmazott módszerek alkalmazása az 1950-es években és az 1960-as évek elején érte el tetőpontját a Yale Egyetemen Murdock által kezdeményezett és összeállított *Atlas of World Cultures* munkálataival (1949-ben jelent meg a Murdock *Social Structure* műve), Raoul Naroll munkásságával, valamint Lévi-Strauss összehasonlító strukturalista munkái (elsősorban a *Les structures élémentaires de la parenté*) hatására. Az 1970-es évektől azonban az egész szemlélet és ezzel együtt az egyes alkalmazott módszerek szinte egy csapásra háttérbe szorultak, bizonyos jól körülhatárolt kutatási területek, például a gazdaság, háború, az öröklés és házasságkötés, poliginia és háztartás, az incestustabu és exogámia kivételével (MACE–PAGEL 1994. 549; BURTON–WHITE 1987. 148–155; SCHWEIZER 1999. 100–102). E fordulatot egyértelműen a szimbolikus antropológiai, majd az ezt nyomon követő posztmodern és kritikai irányzatok váltották ki, alapvetően a kultúra egyedi, konstruált, kontextusfüggő, a pozitivisták megközelítésnek makacsul ellenálló természetére hivatkozva.

Az összehasonlító módszertan kedvelt területe minden korszakban a történeti vizsgálatoké volt, amelyek a mai napig a kulturális evolúció valamelyik változatát képviselik. Közös bennük az a feltételezés, hogy a kultúrák időben hagyományozódnak tovább (valahol közös eredetűek), illetve hogy bizonyos kulturálisvonás-együttesek léteznek, melyek önálló egységként mozoghatnak („kulturális elemek”, lásd MACE–PAGEL 1994. 549).

Az előzményeket – és itt a rendszerezett, tudományos igényű összehasonlító vizsgálatokról van szó – ki-ki ismeretei és érdeklődése szerint vezetheti vissza Morganig, Tylorig, a német difuzionizmusig vagy akár a 18. század hatvanas éveiiig. Ezek a gondolkodók vagy társadalomtudósok azon a véleményen voltak, hogy kultúrákközi vagy történeti összevetések révén többet tudhatnak meg az emberi kultúra strukturális elveiről és így a fejlődési vonaláról (SCHWEIZER 1999. 91). Ezeket a korai, nagy ívű összehasonlító munkákat ugyanakkor annyi elméleti és módszertani probléma kísérte, hogy a keményebb (azaz módszertanilag rigorózusabb) vonalat képviselő szakemberek, mint SCHWEIZER (1999) vagy BERNARD (1988) az 1950-es évekre teszik a tudományos igényű kultúrákközi összehasonlítások megjelenését, Murdock, Lévi-Strauss és Radcliffe-Brown nevével fémjelvezve.

Az etnológiai összehasonlítás minden esetben közös alapszerkezete a következő: alapvetően egy kétdimenziós mátrixból indulunk ki, melyben egyrészt kulturális, társadalmi egységeket, csoportokat tüntetünk fel, másrészt ezekhez hozzárendelünk bizonyos kulturális, társadalmi vonásokat, jellegzetességeket (pontosabban fogalmazva ezek meglétét, hiányát vagy meglétük mértékét). A legtriviálisabb esetben az egyik dimenzió csak egyfajta „bejegyzést”, tulajdonságot tartalmaz, például a sámanydob előfordulását. Ez egyfajta megoszlást mutat, a hozzárendelt földrajzi egységek szerint, azaz a legegyszerűbb esetben is legalább két változó egymással való kapcsolatát vizsgáljuk.

E két dimenzió legegyszerűbb felosztása szerint, vagyis az összehasonlítandó kultúrák száma és földrajzi távolsága alapján az összehasonlítás lehetséges alapesetei a következők: regionális, kulturális, areális és kultúrákközi összehasonlítás (SCHWEIZER 1999. 98).

1. táblázat. Az összehasonlító etnológiai kutatások típusai

Kultúrák	Kevés	Sok
Közel	regionális	areális
Távol	kulturális	kultúrákközi

Az etnológiai összehasonlító módszertan alapeseteiben a kutatók néhány kulturális elem összefüggésére voltak kíváncsiak különböző számú és elhelyezkedésű csoport bevonásával. A feltételezés szerint a minta alapján erős kapcsolatot mutató vonások vagy együtt alakultak ki, vagy együtt hagyományozódtak tovább. Ugyanakkor már 1889-ben, Tylor kutatására reagálva Galton rámutatott a feltételezés tarthatatlanságára. Ez a feltételezés ugyanis csak abban az esetben érvényes, ha a vizsgált egységek történetileg egymástól függetlenül alakultak ki. Ha ez a feltétel nem teljesül, akkor nem lehet tudni, hogy az összefüggő vonások „véletlenül” kerültek-e kapcsolatba egymással vagy sem. A máig releváns probléma megoldására több eljárást dolgoztak ki a

20. század folyamán (MACE-PAGEL 1994. 550–551; BURTON-WHITE 1987. 147). Az egyik módszer a mintába felvett kultúrák minél nagyobb földrajzi, időbeli távolsága segítségével próbálta kikérülni a hiba lehetőségét. Ezzel azonban elvágta a módszer alkalmazásának lehetőségét a kifejezetten közeli társadalmakat vizsgáló kutatók elől. A másik megoldás megfelelő statisztikai módszerekkel (regresszióelemzés, autokorreláció) igyekszik szétválasztani a közös múlt, átvétel (azaz vertikális és horizontális átadás), illetve a kauzális kapcsolat révén létrejövő korrelációkat. (A mechanizmusok szempontjából sokan amellett érvelnek, hogy a szétválás, elkülönülés, akkulturáció a gyakoribb módja a kulturális különbségek kialakulásának, és nem a kulturális fúzió; MACE-PAGEL 1994. 555). Az ilyen típusú, tehát kulturális kapcsolatokat nagy minta segítségével tesztelő módszereket *kultúrákőzi összehasonlítás* néven ismerjük.

Az összehasonlítás ugyanakkor a másik irányban is működhet, azaz amikor például két (vagy néhány) társadalmat akarunk összehasonlítani minél több kulturális elem segítségével. Valójában amilyen mértékben elszigetelődött az előbb említett *kultúrákőzi összehasonlítás* mind az antropológia egyéb áramlataitól, mind pedig az összehasonlítás más típusaitól, annyira erősödött meg ez a fajta összevetés, mely kiválasztott, kisszámú, távoli társadalmakat vizsgál (úgynevezett „kontrollált összehasonlítás” révén), főképp azonban földrajzilag közeli kultúrákat vet össze, az úgynevezett regionális összehasonlító módszer segítségével. E változás, súlyponteltolódás gyökerei részben a kultúrákőzi összehasonlítást ért boasi (Boas 1940) kritikára, valamint Boas követőinek a munkásságára (például Kroeber, Lowie, Radin, Herskovitz, Benedict, Mead) vezethetők vissza, mely szerint *önmagában* kell megérteni egy-egy társadalmat. Az egyes kultúrák ezen szemlélete, mely az autonómitásukra összpontosít, azonban az esetek többségében magában foglalja ezek közvetlen környezetét és történetét, részben a Radcliffe-Brown (aki szerint az etnológia nem más, mint összehasonlító társadalomtudomány) és tanítványai, főképp EGGAN (1975) által alkalmazott „kontrollált összehasonlítást”. Tanulságos azonban figyelembe venni, hogy az ilyen jellegű munkák elvégzéséhez *mennyi* etnológiai adat, információ szükséges, noha mindez egy meghatározott, jól körülhatárolt regionális keretben még mindig sokkal jobban hozzáférhető, mint a kultúrákőzi összehasonlítás kontextusában. Ugyanakkor e munka „sűrűségére” jellemző, hogy például az irokézoknak a mintegy kétszáz éves etnohistóriai kutatása eddig még nem adott elég anyagot egy sikeres történeti rekonstrukcióhoz (MACE-PAGEL 1994. 560).

Amíg a kultúrákőzi összehasonlítások kizárólag antropológiai keretben folytak mind az összehasonlítások célja, mind a bevont társadalmak köre szempontjából, a regionális összevetések sok esetben illeszkedtek egyfajta *Volkskunde* típusú elméleti keretbe, mint például a Szovjetunióban (VOIGT 1965. 490), Kínában egyaránt.

Többen érvelnek amellett, hogy az egyes összehasonlító módszereket, melyek terjedelmükben egy meglehetősen széles skálán helyezkednek el, leginkább egymással összefüggésben, azaz egy egymás utáni láncon érdemes alkalmazni. Az esettanulmányokat először kis skálájú – földrajzi, regionális, illetve időbeli összehasonlító – vizsgálatokba illesztik bele, melyek kontrollált összehasonlítással, filogenetikai vizsgálatokkal, etnikai csoportok regionális összevetésével foglalkoznak (JORGENSEN, ed. 1974), majd az így nyert eredményeket egy szélesebb körű kultúrákőzi összevetésbe illesztik azután bele.

Az összehasonlító módszerek változatossága ellenére ezek mindegyikének tudnia kell kezelni a módszerrel összefüggő bizonyos általános problémákat: ilyen a vizsgált kulturális, társadalmi egységek határainak „cseppfolyóssága” (BURTON-WHITE 1987. 144–145), az összehasonlításba felvett változók közötti esetleges időeltérések vagy általában a kulturális, társadalmi információk kódolási nehézségei (SCHWEIZER 1999. 96–98). E követelmények miatt jelenleg a szűkebb területeken, kisebb időszakazon belül végzett összehasonlító vizsgálatok számítanak a megfelelő eredménnyel alkalmazhatóknak az antropológián belül, azok tehát, melyek képesek a vizsgált kulturális, társadalmi vonásokat az összevetés során is az eredeti kontextusukhoz kötni (FOX-GINGRICH 2002. 21; SCHWEIZER 1999. 118; LAUTERBACH 2000. 443).

Diószegi Vilmos összehasonlító módszertana

Tudományos célként Diószegi Vilmos két nagy feladatot tűzött ki maga elé: a honfoglaló magyar nép hitvilágának rekonstruálását és a szibériai népek samanizmusának értelmezését mint etnogenetikai kérdések megválaszolásának a kiindulópontját. Mindegyik témához elengedhetetlennek tartotta a már meglévő hiedelem- és tárgyi anyag számbavételét, elemzését, valamint ezeknek – a lehetőségek szerinti – minél teljesebb kiegészítését néprajzi gyűjtemények révén.

Diószegi a samanizmussal, illetve a hitvilággal kapcsolatos vizsgálataiban végig az adott hiedelemek vagy -rendszerek etnikus jellegzetességeire összpontosított, és ezt az egyes tanulmányozott etnikumok, etnikai csoportok stb. egymással való történeti viszonyai alapján igyekezett megállapítani. Mindehhez az egyes társadalmak bizonyos kulturális vonásainak egymással való összefüggései adták a fogódzót számára. Úgy gondolta, hogy az egyes elemek közötti eltérések nem esetlegesek, hanem az egyes etnikumok vagy alcsoportjaik történetéről szólnak (DIÓSZEGI 1959a). Az összehasonlító módszertan fogalmi készlete szerint tehát a kulturális vonások segítségével következtetett a társadalmi egységek egymáshoz való kapcsolatára. Nem volt célja az egyes társadalmi egységek révén a kulturális vonások összefüggéseit vizsgálni. Éppen ezért nem véletlen, hogy Diószegi egyáltalán nem foglalkozott *kulturaközi* összehasonlítással, hanem a maga számára kitűzött célnak megfelelően *kulturális* és *regionális* összehasonlítást végzett.

Munkásságának első szakaszában Diószegi Vilmos a magyarság hitvilágának rekonstruálására törekedett, főképp amiatt, hogy az érdeklődési körében kitüntetett helyet elfoglaló szibériai samanizmus helyszíni kutatásához akkor még hiányoztak a feltételek. Az úgynevezett regionális összehasonlítás itt a szomszéd és általában az európai népekkel való összevetést jelentette, a kulturális összehasonlítás keretében zajlott ezzel szemben a rokon, szibériai népek bevonása a vizsgálatba. Az összevetés alapjául szolgáló kulturális, döntően a hitvilágból vett vonások mennyisége ugyanakkor Diószegi vizsgálataiban minden esetben korlátozott maradt. Az adatok számát szűkítette a magyarság hitvilágában szereplő „ősi” elemek töredezettsége, de ugyanígy az összevetésbe bevont társadalmakra vonatkozó információk szűkössége. Itt figyelembe kell venni, hogy a Diószegi Vilmos által látogatott és kutatott szibériai területeken abban az időben már sehol sem volt élő gyakorlat a samanizmus, elsősorban a sztálini időszak véres sámánüldözései, de a radikális társadalmi változások miatt sem. Éppen ezért a módszeres, sok kulturális vonást alapul vevő areális összehasonlításhoz a Szibériában gyűjtött anyag mennyisége amúgy is elégtelen lett volna, ugyanakkor Diószegi amúgy is jobban vonzódott a kiragadott esetek, illetve szűk kulturális területek időnként *ad hoc*-nak tűnő, kvalitatív összevetéséhez, mint a rigorózus, kvantitatív összehasonlításhoz – ennek minden előnyével és hátrányával.

Nézzük meg alaposabban, miből is állt ez a módszer!

Diószegi Vilmos először 1954-es tanulmányában fejtette ki részletesen az általa irányadónak számító néprajzi összehasonlítást mint metodikát. Ez az eljárás saját szavaival „a magyar etnikus sajátosságok, sőt genetikai etnikus sajátosságok megállapításának a módszertana” (DIÓSZEGI 1954. 34). A fő célja ekkor még, mint ahogyan kutatásainak korai fázisában mindvégig, a honfoglaló magyarság hitvilágának rekonstruálása volt. Mindehhez Diószegi nézete szerint etnogenetikai kutatásra van szükség, elsősorban azért, mert a honfoglalók hitvilága az utóbbi ezer év alatt elemeire hullott, a kultúra különböző területein töredékeiben maradt csak fenn (DIÓSZEGI 1954. 27), írásos történeti források pedig nem álltak kellő számban a rendelkezésére.

A magyar „ősvallási” elemek felderítéséhez Diószegi számára az etnikus sajátosságok megállapítása volt a rekonstrukció feltétele. A forrás – éppen az írott adatok hiányában – a néprajzi anyag volt, mégpedig az egyes funkciójukat veszített elemek szétszórtsága miatt a teljes anyag (DIÓSZEGI 1954. 27–28). Az egyes vizsgálandó elemek történetiségét a módszer szerint a kontrollként szolgáló szomszédos, európai, valamint szibériai népek hitvilága képezte. A megfontolás a következő volt: az egyes elemek csak valamely néptől kerülhettek a magyarokhoz, hacsak nem voltak már meg a magyarság kialakulásakor. Mivel a nyelvészeti kutatásokból tudjuk, mikor és milyen népekkel kerültek kapcsolatba a magyarok, az egyes megfelelések egyben az elemek korszakolására is alkalmasak (DIÓSZEGI 1954 29).

DIÓSZEGI (1954. 32) feltételezése az volt, hogy „[...] az obiugorok és a törökök hitvilága volt az, amelyből a honfoglaló magyarság kialakult. E népek hitvilága pedig ebben az időben a samanizmus.” Fontos feltételét képezte a rekonstrukció megvalósíthatóságának, hogy Diószegi a hitvilágot rendszerszerűnek képzelte; ez teszi ugyanis egyáltalán lehetővé, hogy az egyes hasonlóságok, illetve eltérések mögött ne csak a véletlen játékát lássuk, azaz csak az azonos tartalmú, funkciójú jelenségek kerüljenek egymás mellé (DIÓSZEGI 1954. 36).

A legfőbb gondot Diószegi számára az egyes vizsgált elemek történeti korszakolása jelentette. Az első menetben ki akarta szűrni azokat, melyek a mai magyar hitvilágon belül etnikusnak tekinthetők, azaz kimutathatóan sajátosak, kizárólagosak és egyediek a magyar kultúrán belül (DIÓSZEGI 1954. 41). Ha az európai párhuzamok hiánya alapján ezekről kiderül, hogy a honfoglaló magyarok hitvilágának részei voltak, török és obi-ugor megfeleléseket kell hozzájuk találni módszeres összevetés révén. Ezek segítségével lehet azután további korszakolásukat elvégezni, és a hitvilágrendszer helyreállítani (DIÓSZEGI 1954. 60). Ehhez természetesen nem a jelenlegi

szibériai adatokat kell alapul venni, hanem a szóba jöhető szibériai anyagban is el kell végezni az egyes területek, rokon népek alapján a korszakolásokat (DIÓSZEGI 1954. 39, 60). A különböző szibériai népek samanizmusa ráadásul eltérő fejlettségű, más-más fokozatokon ment keresztül, mint ahogyan a magyaroké is (DIÓSZEGI 1954. 39). Diószegi szerint ezek a jellegzetességek szintén megkönnyítik a sikeres korszakolást. Az egyes samanisztikus elemek ilyen jellegű finnugor, török korszakolására DIÓSZEGI (1960a. 455) a „felesleges csont” kapcsán többször visszatér. Ugyanakkor egy-egy jelenség általános szibériai elterjedtsége az illető dolog ősiségéről tanúskodik (DIÓSZEGI 1958. 103). Mivel tisztában volt azzal, hogy a vizsgált elemek, illetve ezek rekonstruálható rendszere az idők során folyamatosan változott (DIÓSZEGI 1954. 63), ezért vezette be a „törvényszerű eltérések” elvét.

Ezeket az általános módszertani elveket Diószegi Vilmos a későbbi, azaz az egyes szibériai sámánhitek etnikus történetével foglalkozó tanulmányaiban is alkalmazta. Az egyes különbségek vagy egyezések a hitvilág rendszerszerűsége miatt sosem voltak számára esetlegesek, mindegyik alapján következtetni igyekezett a vizsgált társadalmi egység, csoport, nemzetség, etnikum történetére, ha a megfelelések nem szinkrón jellegűek, azaz nem átvételek (DIÓSZEGI 1959a. 192). A szőlőkup dobok esetében a három elkülöníthető dobtípus formai kritériuma alapján az összehasonlító vizsgálat eredményeképpen állapítja meg, hogy mindhárom átvétel, így nem etnikus jelenség (DIÓSZEGI 1960b. 173). Itt szintén az egyes kulturális területek rendszerszerűségére hivatkozik, vagyis az ezekben található elemek párhuzamai nem lehetnek a véletlen művei (DIÓSZEGI 1960b. 169). Ez a rendszerszerűség ráadásul nemcsak a területeken belül működik, hanem a kultúra egészére vonatkozóan. Az egyes egyezések például nemcsak a samanizmusban, hanem az életmód más részeire is érvényesek (DIÓSZEGI 1960b. 175). Éppen ezért és a samanizmus „konzervatív természeté” (DIÓSZEGI 1961; 1963a) révén alkalmas DIÓSZEGI (1960b. 179) szerint a samanizmus vizsgálata arra is, hogy a kultúra más területeire nézve is következtetéseket lehessen tenni. „Az egyes [...] kulturális elemekben az egész kultúra tükröződik, mint egy cseppben a tenger” (DIÓSZEGI 1960b. 179).

A bemutatott módszertan igazi alkalmazását a szibériai anyagban lelte meg, Diószegi Vilmos munkásságának második, termékenyebb szakaszában. Itt azonban már kizárólag regionális összehasonlító vizsgálatokkal találkozunk. A korábbi, időben és térben távoli kultúrák helyett ezekben az esetekben jóval közelebbi csoportok összevetéséről van szó, a rendelkezésére álló anyag ezért az előbbinél egyrészt gazdagabb, másrészt a rekonstrukció időben jóval közelebbi történeti korokra irányul, következésképp az összehasonlítás egésze sokkal konkrétabb szinten mozog.

Bizonyos módszertani problémákat az új terep fényében természetesen újra kellett fogalmazni, pontosítani. Az összevetés célja ennek megfelelően szintén módosult. Amíg Diószegi modelljében a párhuzamok értelmezése az egyes elemek korszakolását tette lehetővé a honfoglaló magyar nép hitvilágának kutatásakor (legalábbis ő így gondolta), és mindehhez egy feltételezett, eleve adottként kezelt etnohistoria adta a háttérrel, addig itt éppen a fordított eljárásnak lehetünk a tanúi, vagyis az egyes elemek párhuzamai alapján igyekezett DIÓSZEGI (1961. 195) bizonyos etnotörténeti kérdéseket megválaszolni.

A szibériai etnohistoria korszakai rekonstrukciójának Diószegi Vilmos továbbra is a samanizmus alapján lát neki. Itt már nem elég az a korábbi érv, hogy a hitvilág elemei jobban fennmaradtak, mint a kultúra egyéb területei. Újból tisztáznia kell ehhez a samanizmus és a kultúra egészének viszonyát. Ebből a szempontból a fő kérdés számára, melyet pozitívan válaszol meg (DIÓSZEGI 1963a. 81), hogy a samanizmus elég konzervatív jelenség-e ehhez (DIÓSZEGI 1961. 195).

Az ősi magyar hitvilág esetében DIÓSZEGI (1954) eleve a jelenlegi etnikus sajátosságokból, a vizsgált etnikumra egészében és kizárólagosan jellemző kulturális vonásokból indult ki, noha később ehhez hozzáteszi, hogy a pogány magyarok sámánhite már akkor sem lehetett homogén az etnikai összetettség miatt (DIÓSZEGI 1967. 8). A szibériai esettanulmányaiban azonban az adott etnikai csoportokon belül található, különböző típusú kulturális, azaz samanisztikus elemek meglétét használja ki oly módon, hogy megvizsgálja, ezek az elemek átvétel útján kerültek-e az adott etnikumhoz, etnikus csoporthoz (illetve pontosabban annak valamelyik nemzetiségéhez, klánjához), vagy pedig egy adott etnikai csoporttal (pontosabban annak valamilyen részével) együtt (DIÓSZEGI 1963a. 81). A kérdés kiderítéséhez viszont eleve elégtelen a monografikus leírás, hiszen az önmagában alkalmatlan a történeti vizsgálatra, csakis az összehasonlító kutatás képes választ adni a felmerülő kérdésekre (DIÓSZEGI 1963a. 56). A korábbi monográfiák ráadásul módszeresen torzítanak azáltal, hogy az adott kultúrákat, illetve azok részterületeit homogénként írják le, ami az egészen kis etnikumok esetében sem áll fenn (DIÓSZEGI 1963b. 261). Éppen ezek az

eltérések követelnek meg etnotörténeti magyarázatokat. A különbségek okai ismeretében lehet az egyes történeti szakaszokat rekonstruálni (DIÓSZEGI 1963c. 462).

Az összehasonlító vizsgálat során Diószegi tudatosan szűkíti le a kutatásba bevont kulturális vonások körét és az elemek számát. A rendelkezésre álló források (monográfiák, tárgyak, terepmunka) csak korlátozott földrajzi, etnikai körben nyújtanak elég információt, és csak meghatározott jelenségcsoportokról (DIÓSZEGI 1962. 148). A sámáneszközkészlet azonban a jelenség konzervatív természeté miatt megfelelő területnek bizonyul ehhez.

A regionális összehasonlító módszer sajátos Diószegi-féle alkalmazásának lehetünk tanúi a tuvai (DIÓSZEGI 1962; 1963b), a darhat (1963a), a kelet-szajáni (1963c) és a baraba (1978) etnogenetikai vizsgálatokban. DIÓSZEGI (1963a. 145) ugyanis ezekben – a sámáneszközkészlet területén maradván – ebből az intraetnikus különbségeket és az interetnikus hasonlóságokat próbálja kiaknázni. Eközben az intraetnikus összevetéskor tárgytípusok szerint halad, az interetnikus esetében etnikumonként vagy régióként (DIÓSZEGI 1962. 148). Az egyes regionális összevetések alapján ugyanakkor DIÓSZEGI (1963c. 463) arra a következtetésre jut, hogy ez a módszer nemcsak egy szűkebb terület vizsgálatakor működik, hanem „[...] az ilyen jellegű elemzések kiválóan alkalmasak etnogenetikai kérdések tisztázására”.

DIÓSZEGI (1971. 557) az összehasonlító módszer általa művelt változatát új és alkalmazott kutatásként értékeli, mely monografikus leírásokból kiindulva etnotörténeti és etnogenetikai következtetéseket képes tenni a kulturális vonások megfelelő korrelációi alapján. Alkalmazásának feltételei azonban az évek során, az egyes esettanulmányok szaporodása nyomán finomodtak. A baraba törökök samanizmusával foglalkozva DIÓSZEGI (1978. 102) az intraetnikus eltérések kiindulópontként való használhatóságát a vizsgált elemek egyediségéhez köti. Az az igazán érdekes tehát számára, ha ezek az elemek csak bizonyos népekhez köthetők, azaz nem terjedtek el szélesebb körben, főképp ha az adott helyen létezik elsődleges és másodlagos változatuk is. Ekkor lehet az interetnikus párhuzamokat kérdőre vonni, ugyanis a másodlagos funkciók esetében feltételezhető, hogy vagy átvételként jelentek meg a szóban forgó elemek, vagy pedig eltérő etnogenetikai vonással van dolgunk. Az etnológiai összehasonlítás ugyanakkor a szélesebb körű etnogenetikai vizsgálatnak csak az egyik szelete, a többi tudomány eredményeit szintén be kell vonni az egyes feltételezések igazolására (DIÓSZEGI 1978. 162).

Ez a rekonstrukció nagymértékben igyekezett követni a Diószegi Vilmos által felrajzolt vonalat az etnogenetikai célra alkalmazandó összehasonlító módszertannal kapcsolatban, melynek alapját 1954-es tanulmányában fektette le, majd a rá következő két évtized esettanulmányaiban, illetve nagyobb összefoglalásaiban némileg módosította az abban foglaltakat. A módszer alkalmazása közben számos hipotézist fogalmazott meg részben a honfoglaló magyarság hitvilágával kapcsolatban, részben néhány szibériai etnikai csoport (nemzetség) történetét, valamint egyes sámántárgyak etnikus jellegzetességeit illetően. Feltűnő, hogy mind a módszer Diószegi által alkalmazott változatairól, mind a segítségével nyert feltételezésekről alig jelent meg a korábban vagy azután vélemény vagy alaposabb kritika.

Hangsúlyozni kell azonban, hogy a honfoglaló magyar nép hitvilága esetében használt metódikát érdemes külön kezelni a szibériai regionális összevetésektől. Az előzőre jellemző módszertani problémák száma ugyanis olyan nagyszámú, hogy a végeredményeket ezek miatt nem lehet komolyan venni. Nézzünk meg néhányat e nehézségek közül!

Kulturális összehasonlítás esetén arra van lehetőségünk, hogy az egymással történeti kapcsolatban nem lévő társadalmaknál egyfajta természetes kísérlet, „kontrollált összehasonlítás” révén bizonyos kulturális vagy társadalmi vonások összefüggéseiről állapítsunk meg valamit. Tegyük fel például, hogy néhány kiválasztott, minket érdeklő társadalom bizonyos vonások terén valamilyen mértékű változatosságot mutat. Ezekhez a különbségekhez keresünk azután néhány más vonást, és nézzük meg, hogy ezek egymáshoz képest milyen minta szerint rendeződnek el. Például a sámán transzállapotának helyi értelmezése és az illető társadalom létfenntartási módja között találhatunk valamilyen kapcsolatot (WINKELMAN 1990). (A kapcsolat természetéről az összehasonlítás eredménye nem mond semmit.) Az ilyen jellegű vizsgálatok azonban jól körülhatárolható, viszonylag szabatosan kategorizálható vonások használatát követelik meg, és ezeket azután azonos területen kell vizsgálni az összehasonlításba bevont társadalmi egységeknél. Az eredmény megbízhatósága, egyáltalán értelmezhetősége egyenes arányú lesz e kategóriák meghatározottságának, meghatározhatóságának mértékével. Minél többet engedünk ezekből a feltételekből, annál használhatatlanabb lesz az eredmény – pusztán módszertani okokból.

DIÓSZEGI (1954) összehasonlító vizsgálatainak első változatában, azaz a kulturális összehasonlításban (mely egy regionális összevetéssel kezdődött minden esetben) először tartalmilag

kiemelt bizonyos szövegelemeket a magyar folklór bizonyos műfajaiból, majd ezeket önálló kulturális vonásként kezelve keresett hozzájuk párhuzamokat. Feltételezte tehát, hogy e szövegelemekkel valamilyen értelemben jellemezhető az adott társadalmak. Ez azonban már önmagában túl merész lépés, és ekkor az egyes elemek időbeli állandóságát, visszavezethetőségét nem is írtattuk. A szövegelemek legfeljebb azokat a szövegeket képesek jellemezni, melyekben előfordulnak (meghatározott feltételek, például bizonyos strukturális hasonlóság stb. mellett), az etnikus csoportokat azonban nem. Megfelelő számú és megfelelően kiválasztott szöveg minta elvileg erre alkalmas lehetne, de ez esetben a konkrét szövegek mentén rendeződnének közeli vagy távoli csoportokba, mintába az összehasonlítandó társadalmak.

Tegyük fel, hogy valamilyen módszerrel mégis ki tudunk választani olyan hiedelmeket (nem elemeket), melyek Európában például csak a magyaroknál vannak meg, és ezek szintén megtalálhatók mondjuk az obi-ugoroknál és még több szibériai török népnél. Jelenthető-e ennek alapján, hogy az így talált hasonlóság e népeknél a közös múlttól szól? Távrolról sem. E megfélemlésekről bizonyítanunk kell, hogy nem a véletlen művei, nem valamilyen más vonással való okozati kapcsolatuk miatt szerepelnek mindegyik esetben, hogy nem valamilyen harmadik, a mintában nem szereplő néptől átvett jellegzetességek, hogy csak néhány szempontot említsek. Még akkor sem állíthatjuk a közös múltat mint magyarázatot, ha ezek az egyezések további kutatásaink alapján szignifikánsnak mutatkoznak. Hiszen az egyezés *okáról* semmit nem tudunk összehasonlításunk alapján mondani. Diószegi itt hívja segítségül a nyelvtudományt: mivel tudjuk, hogy az illető népek nyelvrokonok (obi-ugorok), nyelvileg érintkeztek (törökök), tehát van közös múltjuk, a talált hasonlóság szintén a közös eredet eredménye. Ez a következtetés azonban kísértetiesen hasonlít a DIÓSZEGI (1967. 5) által messzemenően elvetett szillogizmushoz, amely szerint „ha a finnugor, török népek sámánhitűek, és a magyarok a rokonaik, akkor a magyarok is sámánhitűek”. Több ezer (de akár több száz) év távlatából csak körkörös érveléssel lehet távoli (de akár közeli) népek kulturális vonásainak közös voltát igazolni.

A fő gond tehát, hogy a kulturális összehasonlítás eleve nem alkalmas etnogenetikai hipotézisek felállítására, mivel megfelelően kontrollált körülmények között strukturális tipizálásra, korrelációk megállapítására ad igazából lehetőséget, de a kapott mintákat nem lehet történeti okokra visszavezetni (SCHWEIZER 1999. 102–103). A regionális összevetés viszont éppen egy ilyen közös múltat feltételez, és ezen belül próbál bizonyos mozgásokat követni, illetve ezekhez a megfélemlésekhez képest keres kiugró különbségeket. Amint láttuk azonban, Diószegi vizsgálatai első szakaszában, amikor a csak a magyarságra jellemző etnikus vonásokat igyekezett megtalálni, éppen ezekre a nem közös jellemzőkre összpontosított. Ha figyelembe vesszük, hogy itt valójában szövegek hasonlóságaival foglalkozott, a megállapított egyezések vagy különbségek jóval mélyebb filológiai, történeti vizsgálatokat igényeltek volna ahhoz, hogy meg lehessen állapítani, az egyes korszakokban milyen mértékben különböztek a vizsgált szöveg(elem)ek.

Más egy kicsit a helyzet Diószegi szibériai (és mongóliai) regionális vizsgálataival. Ezen belül is érdemes az összehasonlító módszer több típusát megkülönböztetni, melyek a szibériai kutatások más-más szakaszához fűződnek. Szakmai véleményt ezekről az eredményekről két szinten lehet mondani. Az egyik önmagában nem foglalkozik a felhasznált módszer elvi kérdéseivel, hanem csak a konkrét alkalmazásokat veszi számba, és ezek alapján a hipotézisek megalapozottságára kíváncsi. Ez a megközelítés a részletekre összpontosít, az eszközkészlet minőségét teszteli, időnként pedig egyéb módszerek eredményeit vonja be a feltételezések erősítésére vagy gyengítésére. A másik arra keres választ, mennyire felelnek meg *általában* a Diószegi végezte összehasonlítások a regionális vizsgálatok alapvető kritériumainak.

Feltűnő, hogy egyik kritikára sem találunk nagyszámú példát a szakirodalomban. A ritka kivételek közé tartozik JOHANSEN (1967) vagy valamivel általánosabban MENGES (1981). Diószegi a karagasz sámánhit és az egyes nemzetségek történetét (1959a; 1959b; 1959c; 1963b), a szőlőkup sámándobok típusai elterjedtségének és eredetének kérdését (1960b), a mongol és darhat samanizmus változatait és ezek etnohistoriai vonatkozását (1961; 1963a), valamint a tuvai (1959d; 1959e; 1962) és a baraba török (1978) samanizmus etnogenetikai vonatkozásait egyértelműen egy regionális összehasonlítás keretében vizsgálta. Ez a kontextus és az összehasonlítás általa alkalmazott változata kiválóan megfelel a hipotézisek gyártásának, a lehetséges összefüggések felfedésének, ugyanakkor e feltételezések igazolására csak igen korlátozottan használható. Az említett esettanulmányokban Diószegi nagyon hasonló hipotéziseket állít fel, mint a területet vizsgáló korábbi kutatók mind a karagasz nemzetségek eredetére, korábbi lakóterületére, mind a mongol és darhat samanizmus (illetve ennek révén etnikum) kapcsolataira, mind a tuvai samanizmus típusaira és regionális összefüggéseire vonatkozóan, függetlenül attól, hogy Diószegi hi-

vatkozik-e ezekre a szerzőkre vagy sem (JOHANSEN 1967. 215, 217, 218, 220–221). A felsorolt érv, a samanizmus általa gyűjtött tárgyi kultúrájának (sámánkorona, -köpeny, -csizma, -dob) részletes leírása, elemzése és összevetése alapján Diószegi valójában nem igazolja e feltételezéseket, hanem sokkal inkább valószínűsíti. Más jellegű megközelítések megerősítették e feltételezéseket (JOHANSEN 1967. 215). Figyelemre méltó módszertanilag, hogy a vizsgált samanizmus tárgyi anyagával kapcsolatos egyéb forrásokat sem minden esetben használja fel Diószegi idézett vizsgálataiban; így például a különböző múzeumokban tanulmányozott sámánruhák és -dobok adatait csupán a tuvai anyaggal összefüggésben kamatoztatja (JOHANSEN 1967. 217).

Diószegi fentebb említett (karagasz, darhat, tuvai) regionális összehasonlító kutatásaival kapcsolatban JOHANSEN (1967. 223) számos kritikát fogalmaz meg, de ezek mind a forrásfelhasználást, a forráskritikát és az elemzésbe bevont anyag körét, azaz a kutatás elvégzésének minőségét érintik. Ezekben Diószegi esetenként nem használ bizonyos forrásokat, melyeket fel kellett volna használnia (múzeumi anyagot, korábbi szerzők monográfiáit, meghatározott tárgytipusokat, motívumokat, melyek kevésbé érdekelték). Módszertanilag Diószegi Vilmos ezen elemzései azonban követhetők.

Más a helyzet azonban azzal a kísérletével, amikor a karagasz, tuvai, darhat sámánviseletet és -dobokat igyekszik összefüggésbe hozni a szamojéd típussal (DIÓSZEGI 1963c). Itt kifejezetten módszertani gondok vannak. Egy ilyen jellegű összehasonlítás kerete ugyanis túllép a regionális összevetésen, itt már egymástól távolabb élő, nagyobb területen szétszóródott etnikumokkal, ily módon pedig areális összehasonlítással van dolgunk, melynek egyben szigorúbbak a feltételei is. Az ilyen típusú összevetés egy módszeres, alapos és az adott terület valamennyi etnikumát érintő elemzést követel meg. Diószegi vizsgálata azonban ebben az esetben ennek a kritériumnak nem felel meg. Ahhoz, hogy a szamojéd és a délebbi tuvai, illetve mongol, darhat etnikai csoportok közötti feltételezett kapcsolat mellett érvelni lehessen, Diószeginak az adott terület egyéb (összes) népeit is bele kellett volna vonnia az összehasonlításba a hasonlóságok és a különbségek együttes figyelembevételével, például a szőlőkupokat, a tunguzokat, a jakutokat és a környező paleoszibériai népeket (nemcsak a keteket). Ő ezzel szemben minden esetben csak a környező szamojéd népek kultúráját használta összehasonlítási alapul a tuvai, mongol, darhat anyaghoz. E szisztematikus vizsgálat híján a felvetett kapcsolat a két terület között csupán hipotézis marad, melynek igazolásához az előbb említett munka még hátravan (JOHANSEN 1967. 224, 228).

Diószegi módszerének történeti előzményei

Első tanulmányát Diószegi 1947-ben publikálta; hét évvel később kutatási programjának módszertani alapjait jelentette meg (DIÓSZEGI 1954). Milyen előzményekre támaszkodott? Diószegi elméleti és módszertani kérdésekkel kizárólag gyakorlati célok elérése végett foglalkozott; vázolni kellett azt a keretet, amelyen belül a honfoglaló magyarok hitvilágának rekonstrukcióját elvégezhette, valamint a szibériai samanizmus egyes területi és etnikai változatainak történeti rétegeit feltárhatta. Diószegi elméleti és módszertani kérdések tárgyalásakor notóriusan nem szeretett hivatkozni azokra a szakmai előzményekre, szerzőkre, melyekre és akikre támaszkodott kutatásai során, akkor sem igazán, ha tudatosan azok nyomdokain haladt bizonyos célok és problémák tekintetében. Elődeihez való viszonya szempontjából meglehetősen szűkszavú valamennyi művében, talán még legkevésbé az 1971-es tanulmányában. Kik lehettek tehát ezek az elődök?

LÁGLER Péter (1984. 163) a Diószegi által alkalmazott „módszertan elméleti alapjait” a szovjet etnogenetikai kutatásokra vezeti vissza, melyek összefoglalása véleménye szerint az 1950-es évek elején jelent meg. Hivatkozik TOKARJEV (1950) magyarul is megjelent cikkére, melyet Diószegi biztosan ismert. Bár az etnohistoria mint tematika tagadhatatlanul jelen van Diószeginél is, a párhuzamok, illetve egészen pontosan fogalmazva: az előzmények kereséséért földrajzilag nem kell olyan távol mennünk, időben azonban igen. Az a feltételezésem, hogy a Diószegi Vilmos által ismertetett, majd több lépcsőben, több területen használt összehasonlító módszertan a magyar etnológia kezdete óta folyamatosan jelen van a hazai kutatóknál, egészen Diószegiig. Nézzük meg néhány képviselőjét és konkrét megjelenési formáit! (Jelzem azonban, hogy teljességre messze nem törekedtem ebben a tanulmányban.)

A magyarországi társadalom- és kultúrakutatás atyjai a 19. század nyolcvanas éveitől kezdve két irányból közelítettek vizsgálataik tárgyához. Az egyik megközelítésmód általános társadalomtudományi alapon állt, pontosabban egyfajta természettudományi megközelítésből vált le a tudományos specializáció európai trendjének megfelelően (például BEÖTHY 1977; TÖRÖK 1892). A másik egy speciálisabb, regionális keretű érdeklődés megnyilvánulása, mely egy-egy adott nemzet

történeti kapcsolatait igyekezett a tudomány eszközeivel feltárni. A két irány számos esetben együtt jelentkezett bizonyos európai színtereken, így például a kialakulóban lévő etnológia 19. századi bázisaiban, a múzeumokban hosszú vita után dőlt el a gyűjtött anyag rendszerezésének tematikus, illetve földrajzi elve. Mindkét ág általános, és magyarországi tudománytörténetével már SOLYMOSSY Sándor (1926) is foglalkozik összefoglaló tanulmányában.

Az általános embertudományi nézőpont értelmében a 19. század kutatói abból indultak ki, hogy a világ legkülönbözőbb kultúráiban felfedezhetők analógiák, melyek lehetnek a véletlen művei is, de rendszerszerűen csak bizonyos elvek szerint működhetnek, vagyis „események analóg sorozatává nem válhatnak véletlenszerűen” (KATONA 1891. 14–15). Az egyes eltérések és különbségek hátterét, okait csak rendszeres vizsgálatok tárhatják fel, hirdették a tudósok, ehhez fel kell tárni a jelenségek mögött lévő egységes elveket. Ennek megvalósításához központi szerepet szántak az összehasonlításnak mint módszernek. „Az összehasonlító irány vezet tehát amaz egységes elvre, a melyen az emberbuvárlat valamennyi egyes szakmájának mozognia kell. Emez összehasonlító irány szolgáltatja amaz analógiákat kezünkbe, a melyekre a buvárlati tények megértésére okvetlenül szükség van.” (TÖRÖK 1892. 263.) Az összehasonlítás, azaz az analógiák és eltérések módszeres kimutatása és értelmezése ebben a felfogásban a legszélesebb kontextuson belül kapott helyet. Herman Ottó szerint a népköltési anyag „az adott nép egész fejlődésével és átváltozásával s a legszélesebb összehasonlítás révén jelöli meg ez értelem hovatartozását az emberiség szellemi nyilvánulásainak sorozatában” (HERMAN 1892a. 209). Ez az általános keret alkotta azt a hátteret is, amelyen belül konkrét őstörténeti kérdésekkel foglalkozni lehetett. Hiszen sok esetben a konkrét, megfigyelhető kulturális jelenségek azok, amelyek alapján egyáltalán következtetni lehet az elődök életmódjára. A kor evolucionista felfogásának megfelelően a társadalom és a kultúra változása törvényszerűségek mentén halad, ha ezeket meg lehet fejteni, akkor időben visszafelé feltárhatók a múlt állapotai. A jelenkorban található „őstörténeti maradványok” tehát kiindulópontjai lehetnek a múlt rekonstrukciójának, a néprajz „a ma folyó élet jelenségével megtöri a rég letűnt korszakok reánk maradt, jeltelen tárgyainak némaságát” (HERMAN 1892b. 254), és „...ez első sorban anthropológiai kérdés, a mely összehasonlító eljárást követel” (HERMAN 1892b. 255). A kultúra megfelelő területei (például a halászat) HERMAN (1887) szerint különösen jól megőrzik a múlt életmódját.

Hamar kiderült azonban az is, hogy a társadalmi evolucionizmus elvei csak nagyon általános szinten teszik lehetővé a múlt feltárását. Ha ennél tovább akar menni a kutató, speciális szűrőkre van szüksége, melyek szűkítik a lehetséges állapotok körét. Ehhez ad segítséget a rokon népek köre, mely a nyelvtudomány révén válhatott ismertté. „Az összehasonlító nyelvtudomány fáklyája ezen eredmény határvonalánál is messzebbre veti fénysugarait; a mennyiben megállapítva a halászlát műveltségűzők rokonságát földéretí azok eredeti és jövevény elemeit, tehát chronológiai egymásutánt, fejlődési fokozatot derít fel azon történeti távolban, melyben a vizsgálódás eddigi eszközeivel csak egységes képet láthattunk.” (MUNKÁCSI 1893a. 166.)

A nyelvi kapcsolatok mértéke minden bizonnyal párhuzamos a kulturális vonásokéval, felleltek a kutatók, hiszen mindkettő a közös múlt nyomaként maradt fent. Mindez szintén az összehasonlító módszertan alkalmazását követelte meg a kulturális párhuzamok és közös eredetű kulturális elemek keresésekor, és ennek sikeres használatához megfelelő monográfiák, rendszeres anyaggyűjtések voltak szükségesek (MUNKÁCSI 1893b. 32). „Ha majd ezzel együtt a velünk nyelvrokon népek ilyenmő emlékeit is mind összegyűjtve bírni fogjuk, akkor jön el az ideje annak, hogy az összehasonlítást, a finn-ugor népek őstörténetének, szellemi és anyagi kezdetleges kulturája nyomainak szélesebb körő kutatását is meg lehessen kezdeni.” (VÍKÁR 1892. 271.) A kutatók természetesen tisztában voltak azzal, hogy ezen a téren „még egészen kezdeten vagyunk a munkának, azon a ponton, hol a magyar összehasonlító nyelvtudomány negyven évvel ezelőtt állott” (MUNKÁCSI 1893b. 32). Ez volt az a pont, ahol az általános kulturális vagy társadalmi törvényszerűségeket kereső és a kulturális párhuzamokat történeti szemszögből elemző két vonal módszertana elvált egymástól. Az általános antropológiai érdeklődés egy darabig még az evoluzionizmus természettudományos indítatású elméleti és módszertani eszköztárából próbált méríteni, a történeti kapcsolatokat előtérbe állító irányzat viszont az összehasonlító nyelvészet metódiáját tekintette mintaadónak (MUNKÁCSI 1895. 4, 8).

MUNKÁCSI (1893b) elsőként fogalmazott meg az „összehasonlító magyar nyelvtudomány” mintája alapján (MUNKÁCSI 1895. 4, 8), illetve a nyelvészeti adatokat is felhasználva egy módszertant a „magyar nép ősi vallásának” rekonstrukciójára. A vogul „vallási költészetet” (MUNKÁCSI 1893b. 54) mint forrásanyagot alkalmazta párhuzamként, mivel a magyar és a vogul nyelv közötti hasonlóság a legnagyobb a finnugor nyelvcsaládon belül. Egyrészt igyekezett felfedni a vo-

gul mitológiai szövegek történeti rétegeit a (Reguly Antal gyűjtötte) szomszéd dialektusok összevetése segítségével (MUNKÁCSI 1893b. 44–45), majd ezekhez igyekezett keresni magyar analógiákat. Bár szövegeket vett alapul, kitüntetett figyelmet szentelt az ezekben a hagyományokban felbukkanó „kulturtörténeti tárgyaknak” is (MUNKÁCSI 1894. 3). A fő módszertani kérdés természetesen az volt, mennyire rekonstruálható a magyar ősi vallás, mitológia az ily módon feldolgozott obi-ugor anyag segítségével, mely régibb és újabb, eredeti és idegen elemekre osztható fel. Ehhez meg kellett állapítani, milyen mértékű a történeti változás, illetve folyamatosság ezen a területen (MUNKÁCSI 1893b. 47–48). Hadd idézzem itt MUNKÁCSIT (1893b.48–49) annak bemutatására, mennyire hasonlóak annak a módszertani váznak a szerkezete és a lépései, melyet mind Munkácsi, mind Diószegi az ősi magyar hitvilág rekonstruálásához alkalmazni szándékozott. „Hogy tehát a vogulok mithológiai anyagát az összehasonlítás céljaira felhasználhassuk, abban a nyelvészeti módszer alkalmazásával mindenekelőtt külön kell választanunk és csoportosítanunk mindazon részleteket, melyek újabb fejlődés, vagy idegen befolyás eredményei s csak azon anyagot, mely ily eljárás után még fennmarad, fogjuk értékesíteni a nyelvrokonság alapján föltételezhető közösségek kiderítésére [...] Az így nyert anyagkészletből mint legujabb elem kiszemelendő mindaz, mi a keresztyénség s a körülöttünk lakó nemzetiségek hatásának hordja magán bélyegét. Ezen felső réteg lehántásával egy mélyebben fekvő, ősbibb rétegre bukkanunk [...] Csak mind ezen burkok lebontása után jutunk el azon alaphoz, melyen a nyelvrokonságnak megfelelőleg közösségeket fogunk találni az ugor népek szellemi életének egyéb egyéb nyilatkozásaira s különösen a mithikus és vallásos gondolkodásra nézve is.”

KATONA Lajos (1891; 1897) részben egy általános embertudományon belül látta a kultúrakutatás helyét, részben Munkácsihoz hasonlóan a nyelvtudományt tekintette mértéknek az eredet és őshaza mint alapvető, „elsőrendű” tudományos kérdések megválaszolása tekintetében (KATONA 1896. 247). A magyar őstörténeti kutatásokkal kapcsolatos adatok elvesztek, éppen ezért a „megmaradt” nyelv, a „kultúrészavak”, a „szóbeli hagyomány” és az „ősnépelet” tárgyi emlékeinek vizsgálata (lásd Munkácsi) alkothatták a feltárás bázisát Bár a nyelvészet eredményeihez képest jelentős volt a késés, „[...] a néprajzi tudományok módszeresb művelésének még az e részben haladottabb külföldön csak egy-két évtizedes a múltja” (KATONA 1896. 250). A módszeres művelésen Katona természetesen az összehasonlítást és az elemzést értette (KATONA 1896. 251). A rendelkezésre álló forrásanyag minél teljesebbé tételéhez elengedhetetlen az orosz néprajzi források feltárása is (KATONA 1896. 252), de ugyanígy a vogulokkal szomszédos népeknél található párhuzamok bevonása az összehasonlítás körébe, majd a teljes anyag elemzése. Ezután „következhetnék az ugor népek ősvallásának és ezzel kapcsolatban az ú. n. magyar ősmithológiának a rekonstruálására szerény tapogatódzás, a melynek azonban ma még csak a célját láthatjuk világosan és az irányát szabhatjuk meg, de az e célra vezető eszközök egy nevezetes részének még mindig nem vagyunk a birtokában.” (KATONA 1897. 168–169.)

Az összehasonlító módszertant tárgyaló és alkalmazó néprajzosok közül természetesen nem maradhat ki Sebestyén Gyula sem, akinek munkásságát DIÓSZEGI (1964) nagyra becsülte. Sebestyén már 1890-ben a „nép szellemi életének” értelmezését, kutatását csak egyfajta módszertanilag kidolgozott összehasonlítás keretében tudta elképzelni. Szerinte „[...] azt is tudnunk kell, hogy mi bennök az eredeti, mi a kölcsönzés...” (SEBESTYÉN 1890. 104). A hasonlóságok esetében el kell különítenünk, mi jött létre a hasonló körülmények hatására, és mi az, ami valamilyen közös történeti örökség két vagy több nép kultúrájában. Esettanulmányában (SEBESTYÉN 1900) azután a „magyar varázsdob” párhuzamait igyekezett feltárni, hogy a vizsgált tárgytípus történeti kapcsolatait, múltját rekonstruálni tudja.

Jankó János volt azután az a kutató, aki ezen előzmények alapján „tüzetes összehasonlító vizsgálatokat” akart végezni (JANKÓ 1900. 212). „Munkácsi Bernát nyelvészeti és Herman Ottó magyar néprajzi adalékait a Jugán-vidéki osztjások helyszíni tanulmányozása alapján összehasonlító néprajzi úton fogja értékesíteni. Ezenkívül vállalkozott még arra is, hogy Munkácsi útítársának, Pápai Károlynak antropológiai előtanulmányait és a korábbi kutatók fogyatékos tárgyi néprajzi gyűjtéseit kiegészíti.” („ÉN” 1906. 371.) Ennek megfelelően Jankó János a legkonkrétabb összehasonlító módszertant dolgozta ki a magyar és a rokon népek ősi vallásának (és általában kultúrájának) megajzolásához. Nála az összehasonlító módszerű rekonstrukció és a helyszíni anyag monografikus pótlása mint gyakorlat tehát összetalálkozott. A fő cél az összevetés és az ennek alapján megvalósítható rekonstrukció volt, ehhez azonban megfelelően teljes anyagok kellettek.

Az 1896-os millenniumi évfordulóra előtérbe került a magyarság történetének minél teljesebb feltárása. Ennek ősi rétegéhez csak a keleti, rokon népi párhuzamok nyújthattak forrást. Jankó

ennek a célnak a szolgálatában a harmadik Zichy-expedícióval, 1896-ban Szibériában, az osztjákok között keres néprajzi anyagot, és ehhez tovább finomítja az összehasonlító módszertant.

A minisztériumhoz címzett, 1896-ban kelt jelentéseiben így foglalja össze a követendő módszerét: a magyarság eredetének kérdését a tárgyi néprajz segítségével kell megválaszolni, ehhez pedig „a nyelvileg rokon finnugor, az ethnikailag rokon török-tatár népek egész néprajzát kell megismerni összehasonlító alapon” (JANKÓ 2000. 21). Kicsit bővebben: „[...] ezt a feladatot is egyedül az összehasonlító módszerrel lehet megoldani s azért össze kell gyűjtenünk azt a magyar anyagot, a melyben ősi hitéletünk maradáit látjuk s ezt feldolgozva össze kell hasonlítaniunk azon népek hitéletével, vagy ősi hitéletének megmaradt töredékeivel, a melyek velünk nyelvileg, vérbelileg, történetileg rokonok.” (JANKÓ 1900. 211.) A finnugor terület végpontjain található kultúrák összevetésével JANKÓ (2000. 25) szerint az összes többi (finnugor) kultúra leírható. Ez az anyag összevetendő azután a török és a mongol anyaggal, mivel a mongol-török–finnugor találkozáspont érdekes területileg, a történeti kapcsolatok ugyanis itt jöhettek létre (JANKÓ 2000. 27). A megfelelő színvonalú összevetéshez és rekonstrukcióhoz a rokon népek anyaga nélkülözhetetlen, hiszen csak ezek alapján van mód a korszakolásra, és az ősi elemek kiszűrésére, de a kezdeti lépést a szomszédos szláv anyaggal való összevetés jelentheti csak. Az eddigi adatgyűjtés azonban „rendszeresség nélkül való” (JANKÓ 1900. 211). Ez ugyanis a teljes terület és anyag felgyűjtését jelenti. A tematikus monográfiák hiányoztak ehhez, ezeket egyenként el kell végezni (JANKÓ 1900. 212). Ezután következhet az összehasonlítás (JANKÓ 1900. 212). „Hasonló babonák és alakok s a néphit hasonló töredékei előfordulhatnak egész Európában és Ázsiában az Atlanti-oczeántól a Csendes-oczeánig. Egyenként kell tehát megállapítani azok egész föld- és néprajzi elterjedését, csak így kaphatjuk meg, hogy azokból mi magyar és mi idegen.” (JANKÓ 1900. 212.) „Ennek az összehasonlító anyagnak megismerése lehetővé fogja tenni, hogy a magyar néphit maradáiból és babonáinkból a nyugati irodalom segélyével kiválogatván mindazt, a mi részben a kereszténység, részben a nyugot révén került belé, a megmaradt anyagból kihüvelyezzük mindazon elemeket, a melyekből megvázolhatjuk a magyarság ősvallásának képét.” (JANKÓ 1900. 213.) A finnugor nyelvrokonság miatt „[...] minket első sorban és főként a Kelet érdekel, mert a magyar Ázsiából jött, nyelve szerint finn-ugor eredetű és sokáig állott erős török hatás alatt. Az összehasonlítás szempontjából tehát minket magyarokat első sorban az ural-altái népek ősvallása érdekel, ezek töredékeire kell rátalálnunk a magyar ősi hitélet maradáibaiban, babonáiban stb.-ben.” (JANKÓ 1900. 212.)

Az összehasonlítás a két ősfoglalkozás: a vadászat és a halászat tekintetében is elvégzendő, de ugyanígy az ősvallás szempontjából. Ehhez a samanizmus képezte a kiindulópontot, hiszen „[...] e népek ősvallása tiszta samanizmus, az kétségtelen” (JANKÓ 2000. 27). Ha teljességében meg akarjuk ezt ismerni, ott kell gyűjteni, ahol legtisztábban maradt fenn, azaz a kobdói urjan-hájkónál (lásd szojotok), a sámántárgyak (ruha, maszk, dob, motívumok) elemzésével.

Jankó módszertanát kísértetiesen tükrözi majd Diószegi. A megfelelés nem véletlen, Diószegi kiválóan ismerte Jankó tervét és módszertanát, hiszen 1957-ben tervbe vette naplója kiadását. Talán az egyetlen különbség a két program között, hogy Diószegi az összehasonlító munkája második, szibériai szakaszában az intraetnikus eltéréseket és az interetnikus hasonlóságokat helyezte előtérbe. Ugyanakkor ez a fajta módszertani vonal MUNKÁCSI (1893b) szövegalapú történeti elemzésében már megtalálható.

A nahsi és a himáljai samanizmus vizsgálata

A tanulmány utolsó részében azt szeretném szemléltetni, milyen szerepet játszik ma az összehasonlító módszertan a samanizmuskutatáson belül. Ez a bemutatás arra is alkalmas, hogy visszafelé nézve próbáljuk meg értékelni Diószegi Vilmos munkásságát, céljait, eszközeit, eredményeit. Természetesen értelmetlen negyven vagy ötven évvel későbbi módszertani elveket számon kérni tőle, az viszont továbbra is nyitott kérdés lehet, hogy az általa alkalmazott metodika és kérdésfeltevések önmagukban mennyire lehettek volna elegendők, azok mentén mennyire lehetett volna eljutni, vagy mennyivel hamarabb kellett volna irányt változtatni. Az sem érdektelen, hogy egy sok szempontból hasonló (és sok szempontból eltérő) regionális, illetve areális keretben a sámánkutatók milyen kérdéseket tesznek fel, hogyan próbálják a vizsgált tematika sokszínű megjelenési formáit egymáshoz képest értelmezni.

A kiindulópontom ennek a területnek az ismertetéséhez egy tibeto-burmai nyelvet beszélő, Délnyugat-Kínában, közelebbről a kínai Jünnan tartomány északi részén élő, úgynevezett hegyi

nép, a nahsik samanizmusa. A választásom legfőbb oka, hogy magam ennek a népnek az életmódját, ezen belül a samanizmusát ismerem legjobban (Európán kívül) 1988-as és 1990-es terepmunkáim révén (WILHELM 1992; 1998; 2000). Ugyanakkor a nahsik olyan területen élnek, mely Kína és Tibet metszéspontján fekszik, Jünnan, Szecsuan és Tibet hármashatárán. Ennek köszönhetően történelmük számos szálon fonódik Tibethez, Kínához, sőt a velük szomszédos tucatnyi hegyi és völgyben lakó néphez. És még két dolgot érdemes megemlíteni: a nahsi (és a vele rokon moszó) samanizmus egy olyan himalájai hagyomány része, mely a mai napig *élő* – ellentétben a szibériai samanizmussal; ezenkívül többen érvelnek amellett, hogy szoros történeti szálak állapíthatók meg a szibériai és a himalájai samanizmus(ok) között (HITCHCOCK 1967; WATERS 1975; OPPITZ 1997).

A nahsik etnikai kategorizálása jelenleg egyáltalán nem könnyű feladat. Bár a nyelvészek egy nyelvként tartják számon különböző csoportjaik nyelvét, a külső és a belső azonosítás ennél jóval tarkább képet tár elénk. A térség északi részén lakók „mongoloknak” tartják magukat, a keleti részen élők önálló népként („na”) azonosítják magukat (régebbi nevük: moszó), a nyugatiak „nahsikként” ismertek, és jellegzetes képirásuk miatt kerültek száz éve a (nyugati, majd később a kínai) érdeklődés középpontjába. A nahsikat az osztrák származású botanikus, Joseph Rock révén ismerte meg a világ, aki a 20. század első felében huszonhét évet élt közöttük, és felhívta a figyelmet a rituális specialisták, a tobák képirásos könyveire és bonyolult rítusaira. Ő kezdett el először szisztematikusan foglalkozni a nahsik írást ismerő toba „papjaival” és a moszók írás nélküli „sámánjaival”, külső történeti hatásokkal magyarázva az eltérést.

A nahsik etnikus történelme, akárcsak a területen lakó egyéb népeké, homályos. Rengeteg megnevezés forog közkézen mind belső, mind külső használatban, az írott, kínai történeti források rendkívül gyérek, és a legkevésbé sem pontosak. Az egyes népcsoportok kulturális eltérései nem felelnek meg a társadalmak strukturális különbségeinek, és az ökológiai sokszínűség ugyancsak nehezen feleltethető meg a nyelvi, kulturális vagy társadalmi jellegzetességekkel (MCKHANN 1998. 23).

A nyelvészeti besorolás, bármennyire is ez tűnik első pillantásra a legegyszerűsítettnek, a hegyvidékes területen nagyon gyakran áll megoldhatatlan eset előtt. Bizonyos vidékeken öt-hat nyelven is folyékonyan beszélnek, máskor pedig a legkülönbözőbb átvételek, hatások miatt a nyelvjárás hovatartozását sem lehet megállapítani.

A kínai társadalomtudósok mindezek ellenére a nahsin mint népen belül két fő csoportot különböztetnek meg csupán: a „nasikat” és a „moszókat”. A kínai besorolás egy karakterisztikusan evolucionista séma szerint kategorizálja a nahsikat: a moszók azok, akik a nahszik voltak (MCKHANN 1998. 25); azaz az alapvető azonosság mellett léteznek bizonyos (vallási, rokonsági, gazdasági) eltérések, melyek a történeti fejlődés más-más állomásáról szólnak.

Ha nem ilyen evolucionista modellben gondolkodunk, akkor is hajlamosak vagyunk feltételezni, hogy a „nasik” szinizált központjától, Licsiangtól távolodva egyre tradicionálisabb csoportokat találunk, míg végül eljutunk – térben és időben egyaránt – a peremvidéken lakó moszókig. Ez a nézőpont könnyen kínálja magát, de abban a pillanatban darabokra törik, mikor már nem egyfajta kínai *versus* nahsi leegyszerűsített világban mozgunk. Ha egyéb hatásokat, kulturális kapcsolatokat is figyelembe veszünk (például tibeti, ji, pumi, liszu), egészen összetett képet kapunk.

A korábban nahsi-moszó eltérésként értelmezett különbségek így módon ugyanúgy megjelennek a nahsi-ji, nahsi-pumi, moszó-ji, moszó-pumi viszonyban, és még mindig csak az úgynevezett etnikumok meglehetősen általános szintjén vagyunk. Ha az egyes vidékek konkrét településeit kezdjük összehasonlítani, az eltérések és a hasonlóságok komplex megjelenési formái szinte követhetetlenül válnak. A különböző nahsi csoportok vallása egyszerre tükrözheti a történeti állomásokat, fejlődéseket, a szomszédok közötti kapcsolatot, a politikai, gazdasági, vallási kontextusok hatását. Az eredetileg nahsi-moszó vallás (rokonság stb.) között értelmezett eltérés tehát egy nagyobb, areális keretben nézve már nem ellentétként jelenik meg, hanem egy nagyon széles és tarka sáv egy-egy szeleteként.

Így nézve a jünnani vagy a himalájai etnikumok elemzését csak egy tág, Tibettől Délkelet-Ázsiáig terjedő areán, területen belül érdemes elvégezni (Hsu 1998. 91). A nahsik rituális életének (vagy egyéb vonásuknak) az értelmezéséhez tehát mind a tibeti, mind a transzhimalájai keret hamar szűknek tűnik, ha nem tágítjuk ki egészen a délkelet-ázsiai hegyvidékig.

A klasszikus (nyugati kutatók által preferált) magyarázat szerint (lásd PAN 1998. 284) ugyanakkor a nahsik vallása tibeti, prebuddhista elemeket tartalmaz. ROCK (1947) már egészen korán feltételezte, hogy a toba rítusok sok eredeti bon elemet megőriztek. Később odáig ment feltételezéseiben, hogy a nahsi irodalmat egészében tisztán bon eredetűnek gondolta. A toba specialisták

mitikus őset, Toba Silót kapcsolatba hozta a tibeti *sTon-Pa gShen-rab*bal, rítusokat, démonokat, isteneket azonosított a bonnal, a nahsi naga kultuszt bon szútrákkal vetette egybe. Nézzük meg a nahsi rituális specialisták példáján, mennyiben képes árnyalni az értelmezést, a specialisták eredetének kérdését az összehasonlítás mikéntje, az összevetésbe bevont kör nagysága!

A Rock (1947) által felvetett elmélet szerint a nahsik egyfajta élő kulturális fossziliát képeznek Délnyugat-Kínán belül, megőrizve Tibet „ősi” samanisztikus vallását, a bont, egyfajta „ősi” társadalmi rendet (a „matriarchátust”), illetve egy egészen régies kópírást, mely akár a kínai írás előzménye is lehetett. Ezen az értelmezési kereten belül Rock (1947) a nahsikat konkrétan a tibeti eredetű csiangokra vezette vissza (akik a nahsik mai lakóterületétől északnyugatra, Szecsuan és Kanszu tartomány hatávidékén élnek). A rekonstrukcióját Rock a nahsi és a csiang rítusok hasonlóságára alapozta, valamint a nahsi mitologikus szövegekre, melyek részletesen leírják az ősök földjét.

Tény, hogy miután az ősi, azaz prebuddhista tibeti vallás, a bon specialistáit a 8. és a 9. században üldözni kezdték, ezek Tibet peremvidékeire költöztek, így a (részben) nahsik lakta Jungning területre, ahol monostorokat építettek. A kutatók egy része arra a kérdésre, hogy a nahsi toba vallás és a tibeti bon közötti hasonlóság, kapcsolat mire vezethető vissza, éppen erre az eseményre hivatkozva igyekszik válaszolni. Szerintük a nahsi tobák valójában valaha bon szerzetesekként működtek (JACKSON 1979. 68). Noha ez a konkrét feltételezés több szempontból megkérdőjelezhető, igen valószínűnek látszanak a következő összefüggések: a nahsi toba rítusokat érte tibeti hatás, a kimutatható bon elemek a 11. század utáni, úgynevezett szisztematizált bonból származnak (mely szoros kapcsolatban állt a tibeti buddhizmussal), valamint a toba szertartások számos bon istenséget szerepeltetnek (PAN 1998. 285). Ennek a történeti viszonyoknak az ismerete jelentősen megkönnyíti a nahsi toba rituális szövegek olvasatát és értelmezését.

Ha azonban figyelembe vesszünk a nahsik közvetlen nyelvrokonságába tartozó más népeket is, azaz első körben a tibeto-burmai nyelvcsalád nyelveit beszélő jünnani csoportokat, azt tapasztalhatjuk, hogy ezek vallásának ismerete legalább ennyire hasznos a toba szövegek megértéséhez. A legmeghökkenőbb párhuzamokat a jiknél találjuk. A ji vallási specialisták szintén használnak egyfajta, a nahsikéval rokon írást rituális szövegeik rögzítésére, számos nahsi és ji szertartás hasonlít egymásra. Ráadásul mind a nahsoknak, mind a jiknek kétfajta specialistájuk van, melyek egymáshoz való szerepe hasonló a két népnél (WILHELM 1992; PAN 1998. 285–286). Az egyik típusú specialista használta az írást, és inkább papi szerepet töltött be, a másik nem tudott írni és olvasni, és alapvetően sámánként jellemezhető. Ezek tehát nemcsak megnevezésükben rokonok, hanem hasonló tevékenységet folytattak mindkét társadalomban. Az összevetést lehet tovább folytatni A dél-jünnani, szintén tibeto-burmai nyelvet beszélő haniknál csaknem azonos struktúrában működnek a vallási specialisták. És nemcsak náluk, hanem általában a délnyugat-kínai tibeto-burmai nyelvű népeknél, sőt ezen a területen kívül is, a Himalája egyéb vidékein szintén megtaláljuk ezeket a specialistákat (PAN 1998. 286).

A sajtóságos ebben a párhuzamkeresésben leginkább az, hogy ez a fajta kettősség, szereposztás a rituális specialisták között egy jóval szűkebb földrajzi területen, a korábban már említett nahsik és moszók között értelmezve is számos tanulsággal szolgál. A nahsiknál megtaláljuk mindkét típusú specialistát (tobák és szanyik), a moszóknaál szintén hasonlóakkal találkozunk (daba és szoma). Noha a nahsi tobák és a moszó dabák között számos közös vonást találunk: jóslást, gyógyítást, állatok, emberek, világ életciklusával való foglalkozást, egy pontban lényegesen különböznek: a daba hagyomány orális, azaz nincs könyvük vagy írásuk. A két „etnikai csoport” megfelelő specialistáinak kapcsolatát különbözőképpen értelmezik, akik etnotörténetileg igyekeznek értelmezni azt. Rock (1947) szemében a toba hagyományból keletkezett a dabaké, ugyanis létezik egy moszó történet egy (tibeti) láma és egy (moszó) daba versenyéről, melynek során a daba megette a könyvét, és ettől kezdve a szövegeket belülről tudta, azaz nem volt szüksége többé írott szövegekre, könyvekre. Rock ekkor a nahsikat és a moszóknaál már csak távoli rokonoknak tartotta. Rock érvét gyengíti, hogy ez a típusú történet egyrészt az egész Himalája területén megtalálható (OPPITZ 1998. 334–341), másrészt ezen kívül, a délkelet-ázsiai hegyvidéken lakó népeknél szintén (például a liszüknaál, az akháknál, a hmongoknaál, a kareneknél, a wáknál). Ezzel az értelmezéssel szemben 1949 után a kínai kutatók éppen fordítva, a „primitív”, tehát korábbi daba formából vezették le a későbbi toba hagyományt. A nahsik és a moszók közötti nyelvi és etnikai kapcsolat miatt a kínai kutatók a daba vallást a toba hagyomány egy orális, korai változatának tartották (MATHIEU 1998. 232). Anthony JACKSON (1979) viszont azon a véleményen van, hogy a nahsik és a moszók etnikailag azonosak, azaz egészen közeli rokonok, pontosabban egyetlen etnikum két helyi változata. Ezt a meggyőződését Jackson a nahsik és a moszók rokonsági terminológiájának elemzésére alapozza. Ellentétben Rockkal (1947), nem lát semmilyen

amellett szóló érvet, hogy a nahsik valóban a jelenlegi csiangok lakta területről származnának, még kevésbé, hogy a csiangoktól származnak (akik egyébként alapvetően más nyelvet beszélnek). JACKSON (1979) szerint a nahsik először a mai moszók lakta Jungning vidékén telepedtek le, majd a későbbi nahsik innen vándoroltak délnyugatra, a mai Licsiang környékére.

Bár a nahsi és a moszó kultúra sok szálon kapcsolódik egymáshoz, ráadásul mindkettő szerves része egy tibeti (bon, lámaizmus) hagyománynak, valamint egy szélesebb himalájai, illetve még szélesebb délkelet-ázsiai tradíciónak, a kettő között vannak fontos különbségek. Ezek közé tartozik éves szertartási rendjük, a vadászat rituális szerepe, a világ mitikus felosztása, mely a két csoportnál alapvetően eltér egymástól.

Mindezek az ismeretek valójában csak bonyolítják a két hagyomány, a két nép közötti történeti kapcsolat tisztázását (MATHIEU 1998. 232), még egy ilyen jól körülhatárolt térségen belül maradva is. Ma úgy látszik, hogy a nahsik történelmének rekonstruálása szempontjából nagyon kevés fogódzó áll rendelkezésünkre, ám annál több buktatóval kell számolnunk. Egy dolog biztosnak látszik: a két kultúra eltérő politikai adaptáció eredményeként alakult ki az utóbbi néhány évszázad során. A 15. századtól kezdve mindkettőre hatott a tibeti buddhizmus, ugyanakkor Licsiang környékén, azaz a nahsik által lakott területen a tibeti buddhista karmapa szekta és a kínai politikai, kulturális hatás volt az erősebb, Jungning térségében, vagyis a moszók földjén a szintén tibeti gelugpa szekta és a tibeti politikai, kulturális befolyás érvényesült. Pillanatnyi ismereteink a két – azaz a nahsi toba és a moszó daba – hagyomány különbségéről kétségbe vonják azt a csaknem százéves nézetet, mely szerint a daba vallás alapvetően a tobának egy aspektusa (MATHIEU 1998. 232).

Mára a jünnani, licsiangi toba kutatóintézetben befejeződött több ezer nahsi toba és moszó daba rituális szöveg fordítása és értelmezése. Ennek révén újabb lehetőség adódik, illetve egyáltalán esély van az északnyugat-jünnani, a sino-tibeti határvidék, illetve tágabban a Himalája valótörténetének alaposabb tisztázására.

Azok a kutatók, akik – kilépve a regionális összehasonlítás keretéből – egy nagyobb areában gondolkodnak, és az ezen belüli kulturális kapcsolatok nyomait próbálják felderíteni, megmagyarázni, a sámántárgyak (dob, viselet, fejdísz) vizsgálata *mellett* minden esetben és alapvetően a samaniztikus szövegek, illetve tágabb értelemben a mitikus szövegek viszonyát vizsgálják. Azt a feltételezést igyekeznek ezekkel a kutatásokkal igazolni, hogy a Himalája, valamint Észak-Ázsia területe kapcsolatban áll(t) egymással. Különböző típusú és tartalmú szövegeket vetnek össze, és ezek esetében általában arra a következtetésre jutnak, hogy e szövegek kismértékben változnak a területen belül, és ily módon néhány transzformációs szabállyal leírhatók az egyes változások, változatok (GREVE 1989. 220–221; SALES 1994; SANI 1995; OPPITZ 1998. 334–341). OPPITZ (1998. 311) abból indul ki, hogy ha ezen a területen belül ki lehet mutatni, hogy bizonyos típusú sámántárgyak és -szövegek közös vonásokat, egymással összefüggő mintázatokat mutatnak, akkor az út nyitva áll a komplex, sok szempontú összehasonlító munka előtt. „Ha két helyi kultúra – amellett, hogy különböző mértékű hasonlóságokat mutat fel vallási fogalmaiban és rituális cselekvéseiben: úgymint narratív toposzokat és memotechnikai eszközöket, mindezt annak ellenére, hogy bármit tudnának egymásról, lévén a világ legnagyobb, legtagoltabb hegységének két végén –, ha tehát e két mikrovilág a legbensőbb ellentmondásait szinte ugyanazokkal a terminusokkal fogalmazza meg, melyen belül a könyv és a dob a legalapvetőbb konfliktusuk két ellentétes pólusát jelöli ki, akkor egy önálló transzhimalájai etnografia jogossága mellett nem szükséges lándzsát törni.” (OPPITZ 1998. 341.)

Látni kell, hogy itt a módszeres tárgy- és szövegösszevetések nem az egyes népek közös történetét igazolják, hanem csupán bizonyos egyezésekre hívják fel a figyelmet, melyek valamilyen magyarázatra szorulnak. Ha ezeket komolyan vesszük, nagyon részletes és sokoldalú elemzésekkel meg kell vizsgálnunk, honnan származnak ezek az egyezések.

Összefoglalás

Abból indultam ki a tanulmány elején, hogy Diószegi Vilmos kutatásait és az ezeket megalapozó gyűjtéseit, valamint az egyéb tárgyi anyagra vonatkozó elemzéseit meghatározta az általa alkalmazott módszer, az etnológiai összehasonlítás. E nélkül nem tudta volna sem a honfoglaló magyarok hitvilágát, sem az egyes szibériai, mongóliai népek történetét, samanizmusának kapcsolatát rekonstruálni. Igyekeztem rámutatni arra, hogy a Diószegi alkalmazta metodika nem volt teljesen egységes. Megpróbáltam bemutatni a változatait, belehelyezve őket egy tágabb, általános,

összehasonlító módszertanba. Arra is igyekeztem utalni, milyen kapcsolatban áll ez a módszer a korábbi magyarországi néprajzosok által alkalmazott metodikával, hogyan illeszkedik tehát azok sorába.

A vizsgált módszer értékeléséhez két irányból közelítettem Diószegi munkáihoz. Egyrészt a módszer belső összefüggéseit néztem meg, másrészt a földrajzilag nem túl távoli terület, a Himálája vidékén belül, a nahsi samanizmus példáján mutattam meg, mennyire összetett feladat egy-egy ilyen rekonstrukció, mennyire eltérő válaszokat kapunk a kérdéseinkre, ha közben változtatjuk, illetve kitágítjuk a perspektívánkat. A végkövetkeztetésem az, hogy Diószegi Vilmos szibériai és mongóliai kutatásai során a számba vett, illetve az általa *e célra* gyűjtött tárgyi anyagra alapozva ki tudta használni a regionális összehasonlítás kontextusfüggőségét arra, hogy feltételezéseket tegyen a vizsgált népek történetére, eredetére nézve (noha ezek a hipotézisek nem voltak újak), ugyanakkor sem módszertanilag, sem a forrásfelhasználás terén nem tudta ezeket a feltételezéseket igazolni. A nagyobb léptékű, azaz areális összehasonlításhoz Diószegi nem volt elég módszeres. A himáljai összehasonlító kutatások egyik legszembetűnőbb tanulsága Diószegi munkássága kapcsán, hogy mennyire nem vonta be az elemzéseibe a szövegeket.

Irodalom

BEÖTHY Leó

1977 [1882] A társadalmi fejlődés kezdetei. Budapest, Gondolat.

BERNARD, H. Russell

1988 Research methods in cultural anthropology. Newbury Park, Sage.

BOAS, Franz

1940 [1896] The limitations of the comparative method of anthropology. In BOAS, Franz: Race, language and culture. New York, The Macmillan Company.

BURTON, Michael L. – WHITE, Douglas R.

1987 Cross-cultural surveys today. Annual Review of Anthropology, no. 16. 143–160.

CAMPBELL, D. T.

1988 Qualitative knowing in action research. In OVERMAN, E. S. (ed.): Methodology and epistemology for social science: selected papers. Chicago, University of Chicago Press. 360–376.

DIÓSZEGI Vilmos

– 1954 A honfoglaló magyar nép hitvilága („ősvilágunk”) kutatásának módszertani kérdései. Ethnographia, 65. évf. 1–2. sz. 20–68.

– 1958 Die Überreste des Schamanismus in der ungarischen Volkskultur. Acta Ethnographica, Jg. 7. Nr. 1–2. 97–135.

– 1959a A karagasz sámánhit etnikus egyöntetűségének kérdése. Néprajzi Értesítő, 41. évf. 145–194.

– 1959b A karagasz sámándob készítmódja. Néprajzi Közlemények, 4. évf. 17–34.

– 1959c A sámánköpeny készítése a karagaszoknál. Néprajzi Közlemények, 4. évf. 101–106.

– 1959d Az északkeleti sojotok sámánhitéhez. Ethnographia, 70. évf. 1. sz. 77–137.

– 1959e Der Werdegang zum Schamanen bei den nordöstlichen Sojoten. Acta Ethnographica, Jg. 8. Nr. 3–4. 269–291.

– 1960a Uráli párhuzamok táltosaink „felesleges csont” képzetéhez. Ethnographia, 71. évf. 2–3. sz. 455–457.

– 1960b Die Typen und interethnischen Beziehungen der Schamanentrommeln bei den Selkuten (Ostjak-Samojeden). Acta Ethnographica, Jg. 9. Nr. 1–2. 159–179.

– 1961 Problems of Mongolian shamanism. (Report of an expedition made in 1960 in Mongolia.) Acta Ethnographica, vol. 10. no. 1–2. 195–206.

– 1962 Tuva shamanism: Intraethnic differences and interethnic analogies. Acta Ethnographica, vol. 11. no. 1–2. 143–190.

– 1963a Ethnogenic aspects of Darkhat shamanism. Acta Orientalia Hungarica, vol. 16. 55–81.

– 1963b Zum Problem der ethnischen Homogenität des tofischen (Karagassischen) Schamanismus. In Uő (Hrsg.): Glaubenswelt und Folklore des sibirischen Völker. Budapest, Akadémiai Kiadó. 261–357.

– 1963c A szamojéd kultúra emlékei a kelet-szajáni népek samanizmusában. Ethnographia, 74. évf. 3. sz. 435–465.

– 1964 Sebestyén Gyula jelentősége a néprajztudományban. Ethnographia, 74. évf. 3. sz. 384–401.

– 1967 A pogány magyarok hitvilága. Budapest, Akadémiai Kiadó.

– 1971 Hungarian contributions to the study of shamanism. Műveltség és Hagyomány, 13–14. sz. 553–566.

– 1978 Pre-islamic shamanism of the Baraba Turks and some ethnogenetic conclusions. In DIÓSZEGI, Vilmos – HOPPÁL, Mihály (eds.): Shamanism in Siberia. Budapest, Akadémiai Kiadó. 83–167.

EGGAN, Fred

1975 [1954] Social anthropology and the method of controlled comparison. In EGGAN, Fred (ed.): Essays in social anthropology and ethnology. Chicago, Department of Anthropology – University of Chicago.

„ÉN”

1906 Néprajzi Hírek. Gróf Zichy Jenő halála. Ethnographia, 17. évf. 370–371.

FANG, Guoyu

1981 Yunnan difang shi jiangyi. Kunming, Yunnan guangbo diantai.

FOX, Richard G. – GINGRICH, Andre

2002 Introduction. In FOX, Richard G. – GINGRICH, Andre (eds.): Anthropology, by comparison. London, Routledge. 1–24.

GREVE, Reinhard

1989 The shaman and the witch: an analytical approach to shamanic poetry in the Himalayas. In HOPPÁL, Mihály – SADOVSKY, S. J. von (eds.): Shamanism, past and present. Budapest – Los Angeles, Istor Books. 219–223.

HAstrup, Kirsten

1985 Anthropology and the exaggeration of culture. A review article. Ethnos, vol. 50. no. 3–4. 310–324.

HERMAN Ottó

- 1887 A magyar halászat könyve. Budapest, Magyar Természettudományi Társulat. /Természettudományi Könyvkiadó-Vállalat, 27–28./
- 1892a A néprajz feladatai. Ethnographia, 3. évf. 1. sz. 209.
- 1892b A halászat mint ösfoglalkozás és viszonya a néprajzhoz. Ethnographia, 3. évf. 6. sz. 253–262.

HITCHCOCK, John T.

- 1967 A Nepalese shamanism and the classical Inner Asian tradition. History of Religion, vol. 7. no. 2. 149–158.

HOPPÁL Mihály

- 2003 Tanulmányok Diószegi Vilmosról. Budapest, Magyar Vallástudományi Társaság. /Vallástudományi tanulmányok, 3./

Hsu, Elisabeth

- 1998 Moso Naxi house. In OPPITZ, Michael – Hsu, Elisabeth (eds.): Naxi and Moso ethnography. Zürich, Völkerkundemuseum Zürich. 67–99.

JACKSON, Anthony

- 1979 Na-khi religion: an analytical appraisal of Na-khi ritual texts. The Hague, Mouton.

JANKÓ János

- 1900 Adatok a samán vallás megismeréséhez. Ethnographia, 11. évf. 5. sz. 211–220.
- 2000 Utazás Osztyájköldre. Budapest, Néprajzi Múzeum. /Series Historica Ethnographica, 11./

JOHANSEN, Ulla

- 1967 Zur Methodik der Erforschung des Schamanismus. Der tuvanische Schamanismus in den Untersuchungen von V. Diószegi. Ural-Altaische Jahrbücher, Jg. 39. Nr. 3–4. 207–229.

JORGENSEN, J. G. (ed.)

- 1974 Comparative studies by Harold E. Driver and essays in his honor. New Haven, HRAF Press.

KATONA Lajos

- 1891 Párhuzamok magyar meséink s népies elbeszéléseinkhez. Ethnographia, 2. évf. 1. sz. 12–16.
- 1896 Ethnológiánk eredményei és feladatai. Ethnographia, 7. évf. 4. sz. 246–253.
- 1897 Vogul népköltés. Ethnographia, 8. évf. 3. sz. 167–184.

LÁGLER Péter

- 1984 Diószegi Vilmos élete és munkássága (módszertan, eredmények, célok, tervek). In BALÁZS Géza – HÁLA József (szerk.): Folklor, életrend, tudománytörténet. Tanulmányok Dömötör Tekla 70. születésnapjára. Budapest, MTA Néprajzi Kutatócsoport. 161–185.

LAUTERBACH, Burkhart

- 2000 Volkskunde, Kulturwissenschaft, Kulturkomparatistik. Eine Problemskizze. Österreichische Zeitschrift für Volkskunde, Jg. 103. Nr. 4. 439–455.

MACE, Ruth – PAGEL, Mark

- 1994 The comparative method in anthropology. Current Anthropology, vol. 35. no. 5. 549–564.

MATHIEU, Chhristine

- 1998 The Moso Ddaba religious specialist. In OPPITZ, Michael – Hsu, Elisabeth (eds.): Naxi and Moso ethnography. Zürich, Völkerkundemuseum Zürich. 209–234.

MCKHANN, Charles F.

- 1998 Naxi, Rerkua, Moso, Meng: kinship, politics and ritual on the Yunnan-Sichuan frontier. In OPPITZ, Michael – Hsu, Elisabeth (eds.): Naxi and Moso ethnography. Zürich, Völkerkundemuseum Zürich. 23–46.

MENGES, K. H.

- 1981 Zum sibirischen Šamanismus. Central Asiatic Journal, no. 25 260–309.

MUNKÁCSI Bernát

- 1893a A magyar népies halászat műnyelve. Adalék a magyar nép ő- és műveltségtörténetéhez. Ethnographia, 4. évf. 7–9. sz. 165–208, 261–301.
- 1893b A vogulok pogány ősvallása. Ethnographia, 4. évf. 1. sz. 32–54.
- 1894 A magyar fémnevek őstörténeti vallomásai. Ethnographia, 5. évf. 1. sz. 1–25.
- 1895 Török eredetű-e a magyar nemzet. Ethnographia, 6. évf. 1. sz. 1–17.

OPPITZ, Michael

- 1997 Die erste Trommel. DU. Die Zeitschrift der Kultur, Nr. 1. 16–24.
- 1998 Ritual drums of the Naxi in the light of their origin stories. In OPPITZ, Michael – Hsu, Elisabeth (eds.): Naxi and Moso ethnography. Zürich, Völkerkundemuseum Zürich. 311–342.

- PAN, Anshi
1998 The translation of Naxi religious texts. In OPPITZ, Michael – HSU, Elisabeth (eds.): Naxi and Moso ethnography. Zürich, Völkerkunde-museum Zürich. 275–309.
- PELTO, Pertti J.
1970 Anthropological research. The structure of inquiry. New York, Harper & Row.
- ROCK, Joseph
1947 The ancient Na-khi kingdom of Southwest China. I–II. Cambridge, MA, Harvard University Press.
- SALES, Anne de
1994 Magar songs, Naxi pictographs and Dunhuang. In KVAERNE, Per (ed.): Tibetan studies, 2. Proceedings of the 6th Seminar of the International Association for Tibetan Studies, Fagernes 1992. Oslo, Institute for Comparative Human Research in Human Culture. 682–695.
- SANI, Christina
1995 I Na-khi e la tradizione scamanica himalayana. In MASTROMATTEI, Romano et al. (ed.): Tremore e potere: la condizione estatica nello scamanismo himalayano. Milano, Franco Angeli. 197–239.
- SCHWEIZER, Thomas
1999 Wozu interkultureller Vergleich? In KOKOT, Waltraud – DRACKLÉ, Dorle (Hrsg.): Wozu Ethnologie? Festschrift für Hans Fischer. Berlin, Dietrich Reimer. 91–123. /Kulturanalysen, 1./
- SEBESTYÉN Gyula
– 1890 Párhuzamos idézetek. Ethnographia, 1. évf. 1. sz. 104.
– 1900 A magyar varázsdob. Ethnographia, 11. évf. 7. sz. 433–446.
- SOLYMOSSY Sándor
1926 Az ethnológia tárgyköre és módszere. Ethnographia, 37. évf. 1–19.
- TOKARJEV, Sz. A.
1950 Az etnogenezis problémája. Ethnographia, 61. évf. 1–2. sz. 1–28.
- TÖRÖK Aurél
1892 Az emberbuvárlat a néprajzban. Ethnographia, 3. évf. 6. sz. 262–270.
- VIKÁR Béla
1892 Vadászati hagyományok a finneknél. Ethnographia, 3. évf. 6. sz. 271–280.
- VOIGT Vilmos
1965 A néprajztudomány elméleti-terminológiai kérdései. Ethnographia, 76. évf. 4. sz. 481–497.
- WATTERS, D.
1975 Siberian shamanistic traditions amongst the Kham Magar of Nepal. Contributions to Nepalese Studies, vol. 2. no. 1.
- WILHELM Gábor
– 1992 Bevezetés a naxsi kultúrába és sámánizmusba. In ECSEDY Ildikó (szerk.): Uray Géza emlékére: tanulmányok. Budapest, MTA Orientalisztikai Munkaközösség. 157–170.
– 1998 Kínai utazások: turizmus és önkép. In FEJŐS Zoltán (szerk.): A turizmus mint kulturális rendszer Budapest, Néprajzi Múzeum. 83–95.
– 2000 Az út vége? Turizmus, kultúra és identitás Lijiangban (Kína, Jünnan tartomány). In FEJŐS Zoltán – SZJÁRTÓ Zsolt (szerk.): Turizmus és kommunikáció. Tanulmányok. Budapest–Pécs, Néprajzi Múzeum – JATE Kommunikációs Tan-szék. 236–255. /Tabula könyvek 1./
- WINKELMAN, M. J.
1990 Shamans and other „magico-religious” healers: a cross-cultural study of their origins, nature, and social transformations. Ethos, vol. 18. no. 3 308–352.

Vilmos Diószegi and the Comparative Method

The purpose of this study is to examine the methodology employed by Vilmos Diószegi in the course of his career. The author begins by describing how Diószegi applied the comparative method to his research on shamanism, then used his analyses to draw conclusions of a historical nature. The study then moves to an examination of two scientific-historical questions: first, how did Diószegi adjust his method to the nature of the questions asked, and second, on what Hungarian and international precedents did the researcher rely. Finally, modern possibilities for applying the comparative method to the study of shamanism are explored through examples of researches on shamanism in the Himalayas.

Egy kalotaszegi fotóalbum története – muzeológiai felvetésben

A Gödöllői Városi Múzeum több évtizede, a korábbi Helytörténeti Gyűjtemény múzeummá kinevezése óta gyűjti és gondozza a szecessziós gödöllői művésztelep tevékenységével kapcsolatos képző- és iparművészeti alkotásokat, valamint a telep munkásságához kapcsolódó forrásértékű dokumentumokat. 2001-ben, a művésztelep fennállásának századik évfordulója alkalmából készült nagyszabású kiállítás rendezése során számos, addig kevésbé ismert, a nagyközönség előtt még nem szerepelt, és több, a szakma számára is ismeretlen vagy nem megfelelően értékelt alkotás és dokumentum felkutatására és kiállítására nyílt lehetőség. Ekkor terelődött a figyelem arra a fotóalbumra, amelyet tulajdonosa 1911-ben állított össze két kalotaszegi lakodalom fényképeiből. Az album legfőbb értéke, hogy a képek mellett kézzel írott szöveg olvasható a meghívás körülményeiről, a vendéglátók személyéről, és a lakodalom lefolyásáról.¹

A kiállítás rendezői az albumot Undi Mariskának (1877–1959), a gödöllői művésztelep egyik meghatározó személyiségének tulajdonították, aki Kalotaszegen többször is megfordult, s a fennmaradt tanulmányrajzok, levelek, valamint a családi visszaemlékezés alátámasztják, hogy a helybeliekkel közvetlen kapcsolat kialakítására törekedett. Szállásadói helyi parasztemberek voltak, s Körösfőn egy alkalommal fotó is készült róla kalotaszegi viseletben, két helybeli menyecske és egy kislány társaságában (G. SZABÓ 1998. 121). Rajzaira szinte kivétel nélkül felírta modelljeinek nevét és lakóhelyét. A fentiek alapján a fotóalbumot valóban összefüggésbe lehetne hozni Undi Mariska kalotaszegi útjaival, hiszen az látszólag jól illeszkedik a művészi életpálya bizonyos szakaszaihoz, mozzanataihoz, sőt a kézírás hasonlósága sem tette eddig kérdésessé a tulajdonos személyét; mostanra azonban egyre inkább bizonyossá válik, hogy az albumot nem Undi Mariska, és nem is a gödöllői művésztelep valamelyik tagja készítette.

A szerző személyétől függetlenül, az album mindenképpen figyelemreméltó, s a néprajztudomány számára értékes adatokkal szolgál. Fotói a kalotaszegi lakodalomról készült korai felvételek közé sorolhatók, s értéküket növeli, hogy nem kiragadott, esetleges képekről, hanem fotószorozatról van szó, valamint a készítés helye és ideje is pontosan meghatározható. A vizsgálatra szánt képanyag tartalmilag és formailag egységes, az egyes képek azonos alkotói szándékot és technikai feltételeket tükröznek. A fotók dokumentációs értéke tehát vitathatatlan, s a képek mellé írt szöveg ezt csak fokozza. Az album azonban nemcsak arra alkalmas, hogy képeinek tartalmát regisztráljuk, hanem azok társadalmi, kulturális kontextusát is figyelembe vehetjük, rögzíthetjük. Segítségükkel bepillantunk a századelő „Kalotaszeg-történeteinek” szövevényes hálójába, és általuk értelmezhetjük például különböző társadalmi rétegek kapcsolatainak érintkezési pontjait.² Megvizsgálhatjuk, hogyan illeszkednek ezek a fotók a kalotaszegi lakodalomról készült fotók sorába, milyen információkat mutatnak meg és rejtenek el a korabeli szokásokról, a paraszti kultúráról. A vizuális antropológia oldaláról közelítve értelmezhetjük a fotók társadalmi-kulturális szerepét, a parasztság és a polgárság életében betöltött funkcióját, készítésük és használatuk különböző tényezőit. Végül a fotók segítségével újabb muzeológiai kérdésekre is választ találhatunk, jelen esetben a Néprajzi Múzeum fotótárának néhány felvételéről újabb ismereteket szerezhetünk.

1 Köszönettel tartozom Szacsvey Évának önzetlen segítségéért és szakmai tanácsaiért.

2 Fejős Zoltán megállapítása szerint a Kalotaszeg iránti érdeklődés különböző korszakai és megnyilvánulási formái különböző történetekbe ágyazottan léteznek. Ezek egyike a kalotaszegi tárgykultúra s ezáltal a népművészet felfedezésének a 19. század utolsó harmadában kezdődött folyamata, amely két elkülönülő társadalmi réteg újszerű kapcsolataként is értelmezhető (FEJŐS 1998. 5–11). Többek között e két társadalmi réteg kapcsolatának értelmezéséhez nyújt vizsgálati alapot a kalotaszegi fotóalbum.

Egy tévedés, avagy az album „története”

1995-ben Undi Mariska leszármazottjától 561 tételből álló hagyaték került a Gödöllői Városi Múzeum tulajdonába. A néprajzi tárgyak gyarapodási számot ugyan kaptak, de megfelelő szakember hiányában leltározásuk, besorolásuk a megfelelő gyűjteménybe évekig nem történt meg. A szóban forgó kalotaszegi fotóalbum legújabb kutatásunk alapján jóval korábban, feltehetően az 1980-as évek első felében került a Helytörténeti Gyűjteménybe, de sajnálatos módon nem került nyilvánosságba, így sem leltári, sem gyarapodási szám nem szerepel rajta. A fotóalbumot Undi Mariska hagyatékának tekintettük, amely így szerepelt 2001-ben a gödöllői művésztelep centenáriumi kiállításán és katalógusában, majd 2004-ben a művésztelep néprajzi vonatkozásait bemutató kiállításon és katalógusban is (GELLÉR et al. szerk. 2003. 243; NAGY 2004. 11). A tévedésre csupán akkor derült fény, amikor e cikk szerzőjét Fejős Zoltán az album néprajzi jelentőségének, a tárgy szerzeményezésének elmélyült kutatására biztatta.

Undi Mariska mint tulajdonos és szerző több ok miatt is kétségessé vált. Az albumra Undi Mariska leszármazottja nem emlékezett. Ez azért meglepő, mert végtelenül alapos, minden kölcsönzést és ajándékozást pontosan dokumentáló leszármazotról van szó. Másrészt meglehetősen egyedülálló és különleges a fotóalbum, amely nem illik Undi Mariska számtalan vázlatlapja és -füzete közé. A korábbi bekerülést támasztja alá az a tény is, hogy az album kísérfő szövege legélt formában megtalálható a múzeum adattárában, s a gépelt változaton Polónyi Péter kézírása olvasható. Polónyi Péter 1978-tól 1988-ig volt a gödöllői Helytörténeti Gyűjtemény vezetője (BODÓ-VIGA szerk. 2002. 711), a gépelt kéziratnak tehát ebben az időben kellett készülnie. Az album szövegének egy része kézzel írott formában a Néprajzi Múzeum Ethnológiai Adattárában is megtalálható, *Magyar Kázmér írásai és gyűjtései* címmel (Néprajzi Múzeum, EA 3513). Undi Mariska személyét leginkább az album szövege cáfolja. Az első oldalon a szerző megérkezésének napját és fogadtatását írja le. A harmadik bekezdésben a következő mondat olvasható: „Nem parancsolhatunk a nagyságos úrnak, oda megy, ahova akar és örülnék, ha lejön a falunkba akár vesz részt a lakodalomban akár nem.” E néhány sorból egyértelműen kiderül, hogy a látogató férfi, nem pedig nő. A gyűjteményben őrzött másik fotóalbum külseje nagyon hasonlít a vizsgált kalotaszegi albumra; mindkét album szürke színű, félkemény kartonborítású, fedelén fekete színű, nyomott szecessziós mintával. Gerincénél három helyen lyukasított, madzaggal összefűzött. A gyarapodási számmal ellátott album két fotóján felismerhető egy kalotaszegi férfi, aki a kalotaszegi album fotóin is felfedezhető. A gyarapodási naplóban a következő adatok szerepelnek erről az albumról: „23x32 cm-es fényképalbum sötétszürke félkemény kötésben. Lapjai barnák. 8 lapon 16 oldal 55 fénykép. Ebből 13 kép a Magyar Kázmér ház víztornyát ábrázolja, 1 db az utcára nyíló székely kaput belülről. A többi meghatározatlan.” A „lelőhely” címszónál a következő szöveg olvasható: „Magyar Kázmér házból Gödöllő Kossuth Lajos u.” A beérkezés kelte 1984. április 14., a gyűjtő neve Polónyi Péter (Gödöllői Városi Múzeum, gy. sz. 3334.).

A fentiek alapján megállapíthatjuk, hogy a leltározatlan kalotaszegi fotóalbum – figyelembe véve, hogy a szöveg gépiratán Polónyi Péter kézírása van – 1978 és 1988 között kerülhetett be a múzeumba; az album készítője csak férfi lehetett; a Magyar Kázmér-házból származó fotóalbum (gy. sz.: 3334) és a Néprajzi Múzeumban található kézirat alapján a szóban forgó album szerzője és tulajdonosa Magyar Kázmér. Feltételezésünket megerősíti, ha áttekintjük Magyar Kázmér néprajzi jellegű tevékenységét, életének Gödöllőhöz és Kalotaszeghez kapcsolódó mozzanatait. Okfejtésünket Magyar Kázmér kézírása is erősíti.

Magyar Kázmér néprajzi tevékenysége

Magyar Kázmér 1858-ban született Nagykőrösön. Gazdasági tanulmányai után, 1884-től a Földművelésügyi Minisztérium munkatársa lett, majd 1894-től a gazdasági szakoktatás területén dolgozott. 1895 őszén a földművesiskolák tanfelügyelőjeként tevékenykedett (BODÓ-VIGA szerk. 2002. 579). Az 1890-es évek első felében vásárolta meg magának azt a házat Gödöllőn, amely korábban Győry Vilmos író, műfordító nyaralója volt. Az 1890-es években kezdett néprajzi tárgyakat gyűjteni; gyűjteménye 1926-ban 1573 darabból állt, amely elfoglalta a kibővített és székely kapuval ellátott nyaraló két szobáját, konyháját és a széles tornácot (G. MERVÁ 1997. 9). Az összegyűjtött tárgyak túlnyomórészt kerámiák, bútorok, viseletdarabok és használati tárgyak voltak, melyek elsősorban az erdélyi népművészetet reprezentálták. A gyűjteményt a Gödöllői Járási Közmű-

velődési Egyesület és a Faluszövetség nagyszabású kiállítása keretében, 1926 augusztusában múzeumként lehetett látogatni. A második világháború alatt a tárgyak szétszóródtak, s csak néhány darab került be később a Gödöllői Városi Múzeumba (BODÓ-VIGA szerk. 2002. 580). Az 1926-os kiállítás katalógusa szerint a tárgyak között szerepelt Huszti Jóska szabolcsi zsványgavallér betyármellénye és egy kalotaszegi menyasszony öltözte is (G. MERVA 1997. 9). Az 1970-es években a népi emlékezet viszont Rózsa Sándor bicskáját, átlőtt posztóingét, lajbiját és rézfokosát tartotta számon Magyar Kázmér gyűjteményének legjelentősebb darabjaiként. A használati eszközök között főként tányérok, cserépedények, rokka és sulykoló szerepeltek, míg a háztartási textileket néhány különösen szép viseletdarab, köztük egy rátétes szűr gazdagította. A bútorokon és az említett használati tárgyakon kívül nagy jelentőségű volt Magyar Kázmér pásztorművészetet bemutató tárgygyűjtése is.³ A gyűjteményről fennmaradt fotó és az 1926-os kiállítás katalógusának tanúsága szerint a tárgyak jelentős része Kalotaszegről származott.⁴

Magyar Kázmér elmélyült néprajzi érdeklődését nem csak nagy tárgyi gyűjteménye igazolja. Életútjának számos mozzanata utal a kibontakozó néprajztudomány korabeli képviselőivel fenntartott kapcsolatára. 1896-ban részt vett az Ezredéves Országos Kiállítás szervezésében, amelyért a Ferenc József-rend lovagkeresztjével tüntették ki. Később Györfy István baráti társaságába tartozott (BODÓ-VIGA szerk. 2002. 580). 1914-ben kimerítő és részletező tanulmányt jelentetett meg a lóbéklyóról a Néprajzi Értesítőben (MAGYAR 1914. 192–217). 1920-tól választmányi, 1939-től pedig tiszteleti tagja volt a Néprajzi Társaságnak. 1942-ben, halála évében a társaság nevében Szabó Kálmán a következő szavakkal búcsúztatta Magyar Kázmért az Ethnographia lapjain: „Társaságunkhoz mindig szeretettel ragaszkodott s annak érdekeit messzemenően képviselte... Munkájával nevét a néprajzi irodalomban megörökítette. Szeretettel méltó egyéniségét nem fogjuk elfelejteni soha.” (SZABÓ 1942. 167.)

A gyűjtemény szétszóródása után néhány tárgy, s a tárgyakkal együtt néhány fotó és fotóalbum is bekerült a Gödöllői Városi Múzeum gyűjteményébe. A fényképek között néprajzi témájú képek is szerepelnek. Ezek közül figyelemre méltó egy fotó, amely Magyar Kázmért ábrázolja (gy. sz.: 3006) „magyar (csikós) ruhában puszta emberek közt”. A kép hátlapján felirat: „kint Bugaczon, mikor a kása »nyitása« történik.” A nyilvántartást végző Heltai Miklós adattári feljegyzésként a következő kommentárt fűzte a képhez: „Magyar Kázmér nagykorúsi volt, ismerős a környéken.”⁵ Egy másik, ugyancsak a Magyar Kázmér-házból származó fotó egy juhászt ábrázol nyájával és kutyájával.⁶ A Magyar Kázmér-ház előtt álló székely kapuról is készültek fotók. Ezek közül kettő a kapu előtt álló, székely népviseletbe öltözött nőt és férfit ábrázol.⁷ Magyar Kázmér tehát fényképezett, képein a parasztembereket, a népeletet is megörökítette, de népviseletet öltő családtagjairól is készített fényképeket.

A már említett fotóalbum (gy. sz.: 3334) több képén egy hölgy látható kalotaszegi viseletben. A kép Gödöllőn készült, a Magyar Kázmér-ház melletti víztoronynál, a hölgy pedig – a fényképezőgép előtti viselkedéséből, hajviseletéből és arcvonásaiból ítélve – polgári származású. Az album két másik fotóján egy kalotaszegi férfi látható, szintén Gödöllőn, feltehetően cseléd-lányok társaságában. A férfi a hátán zsákot, kezében pedig kalotaszegi varrottasokat tart, minden bizonnyal értékesítés céljából. Ez a momentum lényeges lehet az

1. kép. Magyar Kázmér arcképe. A Gödöllői Városi Múzeum tulajdona

3 Taskovics Edit: *Híres ház*. A „Kronika író pályázatnak” nevezett helytörténeti vetélkedőre beérkezett dolgozat. Gödöllői Városi Múzeum Adattára, ltsz.: A. 88.32.1.

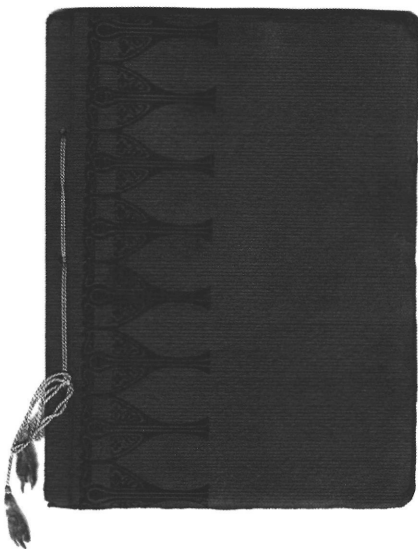
4 A Gödöllői Járási Közművelődési Egyesület és a Falu-Szövetség Kiállításának katalógusa, 1926. augusztus 5–10. Gödöllői Városi Múzeum Adattára, ltsz.: TD 2000. 6.1.

A gyűjteményről fennmaradt fotó megtalálható a Gödöllői Városi Múzeum állandó kiállításán.

5 A gödöllői Városi Helytörténeti Gyűjtemény Gyarapodási Naplója V., Gödöllői Városi Múzeum Adattára, a fotó gy. sz.: 3006

6 Gödöllői Városi Múzeum Adattára, gy. sz.: 3337

7 Gödöllői Városi Múzeum Adattára, gy. sz.: A 202-86

2. kép. Fotóalbum borítója a Magyar Kázmér-házból. A Gödöllői Városi Múzeum tulajdona

3. kép. Magyar Kázmér *Lakodalom Kalotaszegen* 1911 május 24/25 című fotóalbumjának borítója. A Gödöllői Városi Múzeum tulajdona

ismeretlen eredetű kalotaszegi fotóalbum tulajdonosának meghatározásában, mivel annak magyarzó szövege szerint a vendéglátó család más kalotaszegi családokhoz hasonlóan árusítással foglalkozik. A szövegből az is kiderül, hogy az album készítője és egyes kalotaszegi családok között a kapcsolattartás egyik támpillére az árusítás lehetett: „[Szabó János] Mint árusító ismerkedett meg Szilágyi Erzsékkal, ők rekomendálták hozzánk.”

Feltételezésem szerint Magyar Kázmér nem csak országjáró útjai során gyarapította gyűjteményét. Kalotaszegi tárgyainak nagy részét bizonyára Kalotaszegen vásárolta meg, ahol a háziipari termékek népszerűsítésének és áruba bocsátásának folyamata már megindult, a tárgyak más részét azonban Gödöllőn szerezte be, ahová a háziipari termékek értékesítésével foglalkozó kalotaszegiek elvitték portékáikat. Érdemes megemlíteni, hogy a gödöllői művésztelep tagjainak leszármazottjai közül többen is beszámoltak arról, hogy a 20. század első évtizedeiben rendszeresen érkeztek erdélyiek Gödöllőre. Főként háztartási textileket árusítottak, és portékáikat a művésztelep tagjai is előszeretettel vásárolták.⁸ Kalotaszeg „felfedezésének” folyamatában a parasztság és a polgárság érintkezési pontjait tekintve megállapíthatjuk, hogy a helyváltoztatás, az ismeretlen kultúra megtapasztalása nem csupán a polgárság és a falusi értelmiség sajátja volt. A háziipari termékek árusítása során a parasztság tagjai is eljutottak messzi tájakra, ahol addig számukra ismeretlen kultúrával találkoztak. Magyar Kázmér esetében a lakodalomra szóló meghívást nyilvánvalóan a többszöri találkozás, a kölcsönös kapcsolattartás eredményezte.

Magyar Kázmér kalotaszegi érdeklődése illeszkedik a népművészet és Kalotaszeg felfedezésének a 19. század második felében megindult folyamatába. A korban sokan és sokféleképpen fordultak Kalotaszeg felé, de szinte valamennyiük érdeklődését a külföldi példákra alapuló háziipari kiállítások nagy sikere és ezzel összefüggésben a háziipari termékek divattá válása motiválta. Amikor Jankó János és Bátky Zsigmond tudományos céllal etnográfiai felméréseket végzett a kalotaszegi falvakban, a gödöllői művésztelep tagjai pedig a nemzeti művészet megújító szándékával rajzolták a színpompás népviseleteket, Magyar Kázmér tanfelügyelőként érkezett a bánffyhu-

nyadi gazdasági iskolába.⁹ Látogatásai során alakult ki kapcsolata a helyi értelmiséggel és szokásos módon a parasztokkal. Később vásárlóként tért vissza az országos hírvű népművészeti centrumba. Jelenléte a népművészeti érdeklődés kibontakozásának gazdasági tényezőit igazolta, azt a jelenséget, amely nagymértékben hozzájárult a kalotaszegi népművészet sikertörténetéhez, de egyben hanyatlásához is.

8 Göttinger Károlyné és Yvette Bower szöbe-li közlése.

9 Lásd Bánffyhungyad, Ravasz-ház gyűjteménye; fényképfelvétel az iskola évzáró ünnepségről.

Magyar Kázmér kalotaszegi útjainak indítékai között kiemelkedő lehetett gyűjtőszenvédélye. A tárgyak összegyűjtésével tervei szerint egy később megszülető múzeum gyűjteményét gazdagította, s mivel Gödöllőn elsőként hozott létre a nagyközönség számára is látogatható gyűjteményt, nevét a magyar muzeológia is számon tartja.¹⁰

Képek Kalotaszegről

Mint említettem, Kalotaszeg néprajzi fotózásának történetében Magyar Kázmér fotóalbumának képei egy korai időszakot képviselnek, azt az időszakot, amikor még meglehetősen kevés fénykép készült a különböző tájegységekről és az emberi élet szokásairól, ünnepi eseménysorozatairól. Néprajzi szempontból értékelhető fotó és rajz egyedül Kalotaszegen készült érdemes mennyiségben. Az első néprajzi felvételek az 1896-os millenniumi kiállítás kapcsán keletkeztek, amikor Jankó János fényképezett a korabeli Magyarország különböző tájain, néprajzi, nemzetiségi csoportok között (FOGARASI 1994. 128–135). Képei rendkívül jelentős néprajzi dokumentumok abból a korból, amikor a felvételek legfeljebb műteremben, megrendelésre készültek, és a falusi hétköznapi élet természetes pillanatairól csak kevés felvétel készült (FOGARASI 1993. 31–39). Az első néprajzi felvételek készítői (Jankó János, Garay Ákos, Györfy István stb.) az anyagi kultúra értékeit, főként épületeket és viseleteket fotóztak, valamint jelentős számú felvétel készült ebben a korai időszakban a használati és a népművészeti tárgyakról (TARI 1984. 100–118). Jankó János fényképeiről írva Fogarasi Klára azonban megjegyzi, hogy az anyagi kultúra kiváló kutatója a népi kultúra egyéb jelenségeire is felfigyelt. „Ha alkalom kínálkozott, nem mulasztotta el lefényképezni a lakodalmi hívogatókat, itt is körültekintően figyelve minden lényeges elemre, kellékre.” (FOGARASI 1993. 31–39.) Körösfőn is készített lakodalmi témájú képeket, melyeken elsősorban a viselet jellegzeteségei tanulmányozhatók (Néprajzi Múzeum, ltsz.: F 314512–314514).

A Néprajzi Múzeum 1899-ből is őriz kalotaszegi lakodalmat megörökítő felvételeket, melyek Bánffyhyadon készültek, és a leltárkönyvi bejegyzés alapján Bátky Zsigmond hozta őket kalotaszegi útjáról. A fotókat a kolozsvári Dunky fivérek készítették, Gyarmathy Zsigáné megrendelésére (FOGARASI 2000. 734; Néprajzi Múzeum, ltsz.: F 1766–1767, F 1769–1771). A felvételek jelentősége, hogy nem műtermi körülmények között, hanem a szabadban ábrázolják a lakodalom résztvevőit, a szertartás mozzanataiba ágyazottan. Az 1910-es évek elejéről Györgyfalváról, Kelemen Lajos gyűjtéséből ismerünk korai, műtermi felvételeket a kalotaszegi lakodalomról, majd 1919-ből Haranghy György szabadtéri fotóiról van tudomásunk, ugyancsak Bánffyhyadról (Néprajzi Múzeum, ltsz.: F 65580, F 19689–19704). Magyar Kázmér fotói Körösfőn és Magyarbikalon készültek. A Néprajzi Múzeum épület- és viseletfotókat őriz e két falu századfordulós időszakából. König György is készítette itt fotókat 1905-ben, célja elsősorban a népviselet megörökítése volt.¹¹ A korszak kalotaszegi fotóit a Malonyay-vállalkozás is bővítette. „Expediáltam 96 – azaz kilencvenhat fotográfiát” – írja Malonyay Dezső egyik, 1904-ben kelt levelében, Bánffyhyadról (JURECSKÓ 1989. 267). A fotózás korai időszakában az eseményfotók műfaján belül ritkán készültek olyan felvételek, amelyek a falusi élet eseményeit észrevétlenül örökítették meg (FOGARASI 1994. 128–135). Sajnos Magyar Kázmér képei között is kevés olyan fotót találunk, amely a manipulálatlan valóság megörökítését célozta, bár az utcai tánc vagy a lakodalmi kalácsok érkezése feltehetően a fényképész jelenléte nélkül is hasonlóképpen zajlott volna. Fotótechnikailag szinte kivitelezhetetlen volt a korban a mozgás megörökítése, ezért is kivételesek az ilyen jellegű képek.

Magyar Kázmér 1911-es kalotaszegi albumának érdekessége, hogy harminchat fotója közül tizenkettő a Néprajzi Múzeum fotótárában is megtalálható, 6x9-es repográfikként, és 8x11-es vagy 9x11-es pozitív képként (Néprajzi Múzeum, ltsz.: F 306209–306219, F 312516). Bekerülésük körülményei ismeretlenek, s a leírókartonokon feltüntetett adatok szerint készítőjük neve is ismeretlen. A felvételeket Ruitz Izabella határozta meg 1985-ben. Mind a tizenkét fotó körösfői felvételnként szerepel, kettőn azonban a feldolgozó kérdőjelet írt a helységnevé mellett. Magyar Kázmér fotóalbumában ezek egyike valóban nem körösfői, hanem magyarbikali felvételnként szerepel. A készítés időpontjának megjelölésénél a Néprajzi Múzeum fotóinál csak a „századelő” kifejezést tüntették fel, de szintén záró-

10 A Gödöllői Városi Múzeum állandó kiállításán Magyar Kázmér fényképe a múzeumalapító elődök fotói között szerepel, s nevét a magyar muzeológia területén tevékenykedő személyiségeket felsorakoztató lexikon is szerepelteti (BODÓ-VIGA szerk. 2002. 580).

11 Néprajzi Múzeum fényképgyűjteménye, ltsz.: F 84, F 860, F 1721, F 3460, F 3509, F 3548, F 3549, F 3556, F 3566–3567, F 5357, F 7046–7060, F 7067, F 314512–314514, F 3453, F 3474, F 3500, F 3526

jelbe tett kérdőjellel. Magyar Kázmér fotóalbumának szövegéből egyértelműen kiderül, hogy a képek 1911-ben készültek, május 24–25-én. Ekkor Körösfőn kétnapos, Magyarbikalon egynapos lakodalmat tartottak, s Magyar Kázmér mindkettőnek meghívott vendége volt. Hogy a fotókat ő maga készítette, az csak feltételezhető, a fotók technikai kivitelezésére ugyanis csak utalás történik a szövegben, a készítő nevének említése nélkül: „Nyiszoró asszonyok arcz képe nincs meg. Nagy volt a jövés-menés, mire meg már kiismerte volna magát az ember: a nap elbujt, alig alig akadt pár pillanat, hogy fényképezni lehessen. A násznagyok képe is ezért hiányzik és sok minden mozzanat ezért nincs megörökítve.” Vagy: „Kár, hogy homályos volt az idő, a képek rosszak, sőt a menyasszonyvivő szekereket le se lehetett venni.” A szöveg alapján csak elképzelhető, de nem bizonyítható, hogy Magyar Kázmér készítette a felvételeket, így a készítő személyét tekintve nem zárhatjuk ki valamely ismerősét vagy családtagját sem.

Mindenesetre az album képei számos kiegészítő adattal gazdagíthatják eddigi tudásunkat a Néprajzi Múzeum fényképeiről, s ezek az adatok nem merülnek ki a helység és az időpont meghatározásában. Magyar Kázmér a fotók mellé szinte minden esetben odaírta a felvételen szereplők nevét, sőt rokonai kapcsolataikat és foglalkozásukat sem mulasztotta el megjegyezni. Mindezek után nem kétséges, hogy az album fotói a korai kalotaszegi lakodalom képi megörökítésének talán a legtöbb információval szolgáló dokumentumai.

Az emlékezés képei

Ha az 1911-es kalotaszegi fotóalbum készítőjének és eredeti tulajdonosának a gazdasági szakoktatóként, tanfelügyelőként működő és a minisztérium munkatársaként dolgozó Magyar Kázmért tekintjük, aki figyelemmel kísérte a századforduló idején önállósulni kezdő néprajztudomány szárnypróbálgatásait, sőt ő maga is jelentetett meg tudományos igényű etnográfiai dolgozatot, nem csodálkozhatunk azon, hogy több tucat fényképet készített parasztemberekről, s e fotókat különös gonddal rendezte albumba. Fotói dokumentumértékűek és felfoghatók olyan képi szövegeknek, amelyekből – bizonyos megszorítások mellett – hiteles információkat nyerhetünk a paraszti kultúrára vonatkozóan. A képekhez rendelt szövegek ugyancsak rejteneznek magukban néprajzi adatokat, melyek a korban jó etnográfiai leírásnak számítottak. Például a lakodalmi kalács említése és képi megjelenítése vagy a kalotaszegi népviselet jellegzetességeinek szöveges magyarázata rendkívül figyelemreméltó, és a korban szakmai észrevételnek tekinthető. A képek arra is alkalmasak, hogy információkat gyűjtsünk az ünnepekhez kötődő népviselet különböző jellegű és funkciójú látványban kifejeződő üzeneteiről.

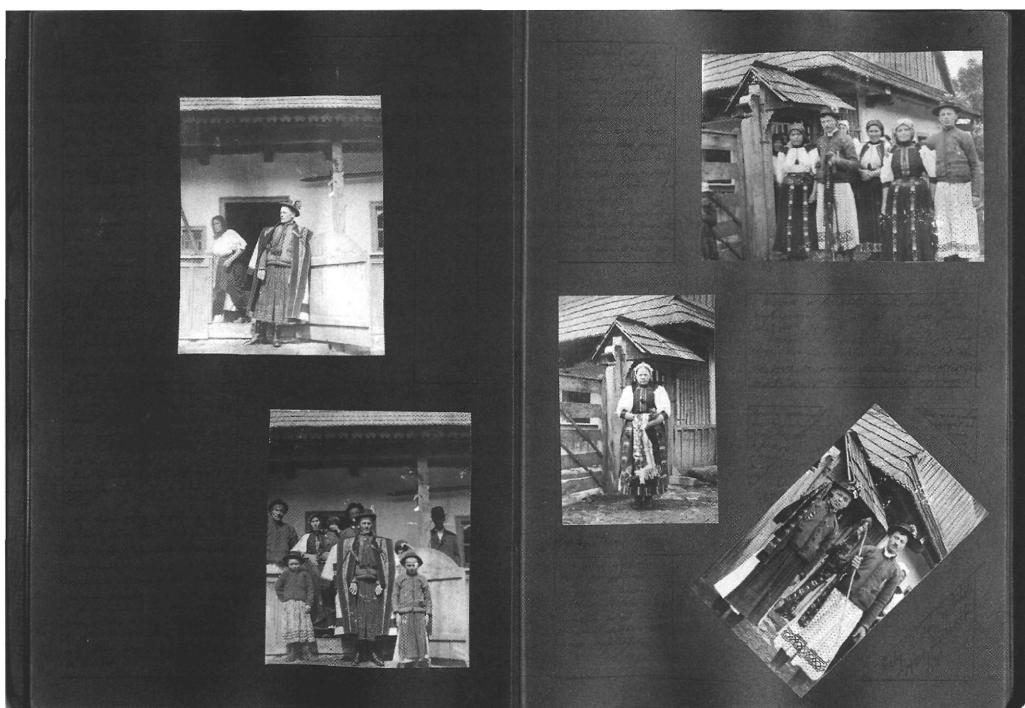
A képek és a szöveg együtt tartása különös értéket kölcsönöz az albumnak, és szakmai szándékot feltételez, akkor is, ha Magyar Kázmér elsősorban ismerőseit kívánta megörökíteni. A személyes és a különféle szakmai motivációk együttes jelenlétével állunk szemben, csupán ezek dominanciája lehetett eltérő az esemény bizonyos szakaszaiban. A képek és a szöveg megfelelnek a fotók meghatározásához szükséges legfontosabb kritériumoknak. Csaknem minden fotó esetében megállapítható a kép tartalma, helyszíne, a készítés ideje, a felvétel készítője (feltételelesen), a fénykép mérete és technikája.¹²

Magyar Kázmér műkedvelő fényképész volt, aki saját örömeire és hasznára fotografált. A századforduló időszakában a technikai fejlődés már lehetővé tette, hogy a fénykép tömegcikké és a polgárság körében mindenki számára elérhetővé váljon, így ő is azok közé tartozott, akik izgalmas kedvtelést találtak a környezet valóságghú leképezésének új módszerében (TARCAI 1996. 454). Amatőr felvételeire nem a tökéletes képszerkesztés és a hibátlan kompozíciók érték a jellemző. Fotói között homályos, kevésbé jól sikerült felvételeket is találunk.

1911-ben Kalotaszegre utazásának indoka egy lakodalomra szóló meghívás volt, mely a helyszínen újabb meghívással párosult. A meghívás tényéből már meglévő és működő kapcsolatra, sőt kapcsolatrendszerre következtethetünk, melyet az album szövege is igazol. Magyar Kázmér nem csupán egyetlen személlyel, sőt nem is egyetlen kalotaszegi családdal állt kapcsolatban. Az eseményen való részvétel különlegessége, hogy nem saját kérésére, hanem éppen ellenkezőleg, a falusiak invitálására – mely bizonyára a kapcsolat intenzitásának köszönhető – lett résztvevője a fa-

lusi lakodalomnak. Ez a tényező sajátos helyzetet teremt a városi polgár számára, hiszen kívülről, egy más kultúrából érkezőként, ugyanakkor a vendégsereg teljes jogú tagjaként vesz részt az eseményen. A jelenlétnek ez az átmenetileg kettős identitással átitatott megnyilvánulása

12 A fényképmeghatározás szempontjairól lásd FOGARASI 1994. 15–22.

4. kép. Részlet Magyar Kázmér *Lakodalmom Kalotaszegen 1911 május 24/25* című fotóalbumából. A Gödöllői Városi Múzeum tulajdona

az eseményhez és a vendéglátókhöz való viszony sajátos leképeződését hozza létre az egyén tudatában, mely nem azonos a külső megfigyelőként jelen lévő résztvevői magatartás tudati megnyilvánulásaival. Azonban e kettős szerep is teremthet olyan helyzeteket, amelyek felszínre hozzák a két életvilág, a két kultúra radikális különbségét, és nemcsak a városi polgárt, de a helyieket is e különbséggel való szembesülésre készítetik. Az idegen jelenléte a helyiek számára is kihívást jelent, és olyan helyzetet eredményez, amelyben a helyiek befogadó készsége is megpróbáltatásoknak van kitéve (Biczó 1999. 17–24). A század eleji Kalotaszeg népessége fokozottan vált részesévé ennek a jelenségnek, az érintkezés részletei és konkrét szereplői azonban kevés esetben váltak megismerhetővé úgy, mint Magyar Kázmér esetében. Már az album első lapján arról olvashatunk, hogy a helyiek miként igyekeznek fenntartani a családok tekintélyét érintő egyensúlyt, amely Magyar Kázmér látogatása miatt kizökkenhet a közösségi norma által életre hívott, megszokott kerékvágásból. Látszólag csak tanácsot, valójában azonban viselkedési normát adnak a városi polgár kezébe, akinek közösségi megítélését ennek elfogadása nagymértékben befolyásolja.¹³

A fotók, majd később az album megszületésében nyilvánvalóan szerepet játszott a kulturális másság élménye, melyet Magyar Kázmér a polgárság-paraszttság, falu-város szembenállása szintjén megtapasztalt. Az események fotózását ez is motiválta, Magyar Kázmér számára azonban a lakodalmi elsősorban ismerősökkel való találkozást, egyéni élményt jelentett, s a megélt eseményeket is ennek megfelelően interpretálta, elsősorban saját maga számára.

Az album fotói az emlékezés képei, melyek a lakodalmra hivatalos vendég élményeinek megörökítését szolgálják. Bár a képek tükrözik készítőjük etnográfiai érdeklődését, mégis inkább emlékeztető, mintsem azonosító funkciót látnak el. Az album egészét tekintve a néprajzi megfigyelés ugyan jelen van, de hangsúlytalanná válik a személyes jellegű, családi csoportképek túlsúlyával szemben. A lakodalmi tisztségek képviselőit ábrázoló kép kapcsán például Magyar Kázmér nem tesz említést a vizuális kommunikáció jól megragadható formáiról (vőfélybot, bokréta, az ünnepi viselet elemei), a vőfélyek és nyoszolyolányok nevét és egymáshoz való viszonyát azonban fontosnak tartja megjegyezni.

Az emlékezés mindig szelektív, s csak azok a témák lesznek valóban az emlékeztetés eszközei, amelyeket a

13 A konkrét esetet lásd a függelékben.

fotós egy képzeletbeli lista alapján kiválaszt, és csak azokat a témákat szánja megörökítésre, amelyek számára valamilyen jelentőséggel bírnak (BOGDÁN 1999. 89–94). Magyar Kázmér esetében a szelekciót külső körülmények is befolyásolták, nevezetesen a technikai felszereltség hiányossága és a kedvezőtlen időjárás. Nyilvánvaló, hogy e két tényező nem tette lehetővé a beltéri felvételek készítését, ezért hiányoznak az albumból a lakodalmi ebéd, a templomi szertartás vagy a vőlegényes és menyasszonyos házban zajló előkészületek felvételei.

Az album egyetlen fotóján sem szerepel Magyar Kázmér, de az ábrázolandó jelenségek mégsem nélkülözik őt. Sőt, bizonyos pillanatok éppen az ő jelenlétének köszönhetően jöttek létre. Az album szövege is utal arra, hogy az anyakönyvvezetői hivatal előtt a fényképezés apropóján állt össze a két vőfély és a zenekar, de más esetben is felfedezhető a helyiek szereplési lehetőséget kihasználó magatartása. Emellett Magyar Kázmér az általa ajándékozott cukorkák gyerekek közötti szétosztását is megörökítette, ez a pillanat azonban nem a fényképezőgép, hanem a városi polgár puszta jelenlétéből adódott.

A két-három vagy többalakos statikus csoportképek az emlékképek klasszikus példái. Magyar Kázmér vizsgált fotóinak közel fele ehhez a típushoz tartozik. Köztudott, hogy a csoportképek elsősorban a népviselet tanulmányozhatósága által válnak forrásértékű dokumentumokká, hiszen a beállított, egész alakos képeken vizsgálható leginkább a paraszti öltözet társadalmi és életkor szerinti meghatározottsága. Ezek a fotók azonban a társadalmi viszonyokról is lényeges információkkal szolgálnak. Fényképezéskor a személyek csoporttá rendeződése a társadalmi értékkapcsolatok alapján történik, s ahogy a templomi ülésrend vagy a helyfoglalás sorrendje, a fényképen való szereplés is a társadalmi erőviszonyok szükségszerű kifejezési alkalmá (KUNT 1995. 60). Magyar Kázmér csoportképein az ábrázolt személyek kapcsolata legtöbbször családi, rokoni, de találunk a képek között párválasztási és baráti kapcsolatokat megörökítő felvételeket is. A képek készítésének idején a parasztságnak – így a kalotaszegieknek is – kialakult már a kapcsolata a hivatásos fényképészekkel, s a kamera előtti viselkedésnek már meghatározott, sztereotipizálható jellegzetességei voltak. Ezek a jellegzetességek Magyar Kázmér fotóin is felfedezhetők. A lefotózott személyek túlnyomó része zárt testtartással és arckifejezéssel állt a fényképezőgép elé. Nyílt, érzelmeket kifejező tekintettel csak ritkán, elsősorban Magyar Kázmér szállásadóiról, vagyis a vele közvetlen kapcsolatban álló személyekről készült fotókon találkozhatunk. A műtermi felvételekkel összehasonlítva azonban megállapíthatjuk, hogy a saját közegben készült fotókon a paraszti társadalom tagjai lazább testtartást és nyíltabb arckifejezést vesznek fel (például a férfiak is támaszkodnak), de ezzel együtt a paraszti viselkedési normának megfelelően a feljebbvalóval, idegennel, városival szembeni tiszteletadásukat kifejezésre juttatják.

Sajnos nem tudunk megállapításokat tenni arra vonatkozóan, hogy Magyar Kázmér, illetve családja hol, hogyan őrizte a fényképeket. A fotók albummá szerveződésének ténye azonban arra utal, hogy fontos szerepet játszottak tulajdonosuk életében. Fejős Zoltán szerint az emberek meghatározott intuíciók szerint tulajdonítanak értéket a fotóknak, s a különálló egyedek gyűjteménnyé alakítása és megőrzése az értéktulajdonítás jellemző aktusa (FEJŐS 1999. 5–8). Magyar Kázmér fotóinak albummá szerveződése egyértelműen kifejezi tulajdonosuk viszonyát a lefotózott jelenségekhez. Magyar Kázmér azzal, hogy albumba rendezte képeit, nemcsak a szétszóró-

5–10. kép. Fényképek Magyar Kázmér *Lakodalom Kalotaszegen 1911 május 24/25* című fotóalbumából. A Gödöllői Városi Múzeum tulajdona

dástól kímélte meg őket, hanem a lefotografált személyeket és eseményeket is úgymond saját életvilágába helyezte át, az emlékeket újra életre keltő emlékképek sorába illesztve. Azt is érdemes megfigyelni, hogy Magyar Kázmér hogyan csoportosította és rendszerezte a felvételeket jelentéssel bíró sorozattá, gyűjteménnyé. A néprajzi dokumentáláshoz is szükséges kronológiai sorrendet csupán a személyek bemutatása miatt törte meg néhol, s ez is azt bizonyítja, hogy vendéglátóinak kiléte, többnyire közvetlen hozzátartozóik körében történő megjelenítése különös jelentőséggel bírt számára. A téma elmélyültebb kutatása keretében érdemes lenne mind Körösfőn, mind Magyarbikalon felkutatni a fotókat eredeti közegükben, birtokosuk, használóik leszármazottjai körében, hiszen az album pontos neveket, rokonsági kapcsolatokat, családokat mutat be.

Az albumszerkesztésben nagyon lényeges szerepet játszik a fotók mellé írt szöveg, melynek tartalmilag és formailag két típusa különböztethető meg: a lefényképezett személyeket azonosító képaláírások és az eseményeket kronológiai sorrendben elmesélő összefüggő szöveg. Az utóbbi a képek tartalmának kiegészítését és értelmezését, valamint a fényképeken ábrázolt valóság jobb megismerését szolgálja. Általuk a képekbe sűrített információk mélyebb tartalmi rétege szabadul fel, vagyis a családi, társadalmi viszonyok és összefüggések is értelmezhetővé válnak. Magyar Kázmér fotóalbumát a kép és a szöveg szoros egysége jellemzi, amely így válik társadalmi, kulturális dokumentumként kezelhető, teljes adatforrássá.

Magyar Kázmér 1911-es kalotaszegi fotóalbumának szövege

„Lakodalom Kalotaszegen 1911 május 24/25

Mihály János Szőcs lakodalmára voltam hiva tavaly, Körösfőre; Kelemen Erzsit, azt a bájos barna kis lyányt vette el, aki legszebb volt Bikallon és legszebb menyecske most Körösfőn (de tán az egész Kalotaszegen is) Tavaly nem mehettem. (50 létrás üveg Körösi rizlinggel helyettesítettem magamat.) Hanem hogy Szabó János Szőcs az idén meghívott a lakodalmára: hát lementem. (Mondják, hogy az 50 liter rizling emelte a tekintélyemet, az a tavalyi).

Leigérkeztem tehát. Ez a Mihály János Szőcs anyjának a Bori asszonynak sehogy se volt inyére, mert hogy szomszédos a Szabó Jánosékkal és osztályos atyafi is. E mellett a János erőszakoskodó, az apja pedig nagy kalefaktor és valamennyien a Bori néni ellenségei. Szóval ő lebeszélte, hogy ne menjek a Szabó Jani lakodalmára, ha már az ő fiáéra nem tudtam leérkezni, mert ha le mennék: hát senki se bírna Szabó Jánossal, olyan kevés lenne (Bori asszony szerint.)

Ellenben a menyé a kis Perzse más véleményben volt. Nem parancsolhatunk a nagyságos úrnak; oda megy, ahova akar és örülünk, ha lejön a falunkba akár vesz részt a lakodalomban akár nem.

Igy a kis Perzsi, a nagy diplomata. Ezért is kerül az ő arcképe elsőnek ide, ebbe a könyvbe.

Le mentem Bánffy Hunyadra. A vasúton a szép kis Perzsi várt és az ura. Elvittek Körösfőre és elmagyarázta a kis menyecske, hogy ámbár megyek ahova tetszik és teszem, amint tetszik, azt ajánlaná mégis, hogy ne Szabóékhoz menjek másnap a lakodalomba, hanem Bikallba mennénk át, ahol Kelemen Jani lakodalmára lesz, egy napos; de az erdélyi püspök esketi; utána való nap kerülhetne sor Körösfőn a Szabó Jani lakodalmára, az két napos; áldozókor kísérik fel a fiatal asszonyt, a Szabó Janiét, és a másik kettőt is, akiknek szintén most lesz a lakodalmuk és Bikallról a püspök itt lesz áldozókor a templomi istentiszteleten.

Perzsi indítványa tetszett. Elfogadtam. Náluk voltam szállva, mint fejedelmet láttak vendégül.

Ez történt kedden az esküvői nap előtt; hideg esős idő a szobában tartott. Tele szedtem magamat információkkal, míg másrészt a pakktáskám tartalmát átadtam Perzsinek. Nagy doboz cukor. Lett is nagy vigás nagy hirtelenében a szomszéd gyerekek között.

Vendéglátó gazdáim szegény paraszt emberek. Szorgalmas, takarékos, igénytelen, de nagyon derék magyar emberek. Művészi véna van bennük sok. Mint minden körösfői magyar emberben. Földjük van; de kevés; házuk is van, s bár kicsiny, de mégis elég, szóval amint a Kalotaszegen ez már divat. Minden fehérnép himez, kézimunkázik, a férfiak mind született faragók és egyéb mesteremberek. De azért mind paraszt ember, ruhája, viselkedése, igénye stb.

Pl. Az öreg Mihály János paraszt ember és a család feje, bár mintha Bori asszony viselné a süveget. Az egyik fiú a Jani, az idősebb az ács, a Gyuri a fiatalabb csizmadia, a vő Antal Ferenc uram – Ferus – az kőműves.

Felesége Mihály Kata. Idősebb fia: János, az ölbeli a Ferencz, kis lyányok a Kata és az Annus.

Az öreg házban lakik az öreg Mihály János, a felesége és a szép legény fiuk a Gyuri.

Az új házban az utca felől Jani és Perzsi. – Antal a vő másutt lakik. Ő nem ide házasodott; ő asszonyt vitt a házhoz.

Szabó János Szőcs – és a lakodalma

Derék iparkodó fiatal ember; a mátkája Kovács Kata Virág. Szép szál leányzó szintén; de mivel az esküvő napján még a szülői háznál tartózkodik: csak a vőlegény állhat a fényképező készülék elé. Nem is bánja, úgy látszik, mintha a néjje is feszélyezné. Ünnepi pose-ban meg lévén már örökítve, nem bánja, ha a második felvételnél mások is sorakoznak köréje.

Árusít Jani is, ép úgy mint Bori asszony és a hozzá tartozók is; 18, 20an is vannak ilyenek Körösfőn, s valamennyien vagy legnagyobb részt Márton Jánosné Kata asszonyék vállalatában (de ez üzleti titok.)

Mint árusító ismerkedett meg Szilágyi Erzsékkal, ők rekomendálták hozzánk.

Szóval az esküvő reggelén ünnepi ruhában sürgölődik már János; rajta a fehér szűr, fekete kivarrással (nagyváradi munka, s uniformis is egyúttal, a vőlegények ezt viselik esküvőkor mindig.

A lakodalmas ház szobája üres már, leszedve minden dísz és ékesség; az ideiglenes konyhában, a ház végénél dohog már a tűz, füst borítja a tájéket.

Gyülekeznek a népek. Elsők a rangbéliek, a násznagyok, a vőférek, a nyiszoró asszonyok, a nyiszoró lányok és a terítő asszony.

Marton Erzséki (Bigye) kis kapuja előtt vagynak:

1, 2. Mihály Gyuri és Jancsika Kati, egymás szeretői (a Gyuri vőfér és a lány nyiszoró lány.

3, 4. Sipos Ferencz, Lider, és Kovács Ilona, Kicsi. Nem szeretők, mert Kovács Ilonának Márton, a Szabó gyerek a kedvese, a ki vőfér szintén, csak hogy a fényképezésnél nem volt jelen, a Sipos Ferencz tehát csak „beugrott”.

Marton Erzséki (Bigye) csak úgy kerül ide, hogy reggel 6 kor már diszben állt a kapu előtt. Nem szép lány, de ünnepi díszruhája gyönyörűségessé tette az egész szendergő falut – „egymagára”.

Nyiszoró asszonyok arcz képe nincs meg. Nagy volt a jövés-menés, mire meg már kiismerte volna magát az ember: a nap elbujt, alig alig akadt pár pillanat, hogy fényképezni lehessen. A násznagyok képe is ezért hiányzik és sok minden mozzanat ezért nincs megörökítve.

A lakodalom voltaképpen már az esküvő előtt való napon kezdődik. A *siratóval*. A legény pajtásai a leány barátnői összegyűlnek előző este és táncolnak addig míg a vőférek és a kérők a körútról haza nem tértek. (Apróságokat, encsembencs tárgyakat hoznak a fiatalok részére.) Nem az ajándék nagysága, de a megemlékezés ténye, az egymáson segíteni akarásban megmutakozó szándék imponál nekem. A fiatal pár életútjára indulásához mindenki hoz vagy küld valamilyen segítséget. Sok kicsi sokra megy; de ezenkívül az erkölcsi erő esik nagy súllyal a latba.

A 8 órai harangozás előtt rendbe hozza magát a vőlegény is és a menyasszony is. Tanúval, nyiszoró asszonnyal indulnak az anyakönyveshez. A jegyző hivatalába. De az érdeklődők is részen vagynak és részint elkísérik a fiatalokat ide, részint egyedül fölsetálnak a lépcső tornáczára és várakoznak kinnt, míg a szintelen, a polgári szertartás elvégződik odabent.

Kinnt több a látnivaló. Vendégek érkezése, cigányok összeverődése legalább is bizonyos. Három lakodalom lévén, 6 helyen fog szólni a muzsika; egy-egy háznál három szál cigányból áll a banda, összesen 18 cigánynak lesz tehát ide érkezése.

A vőférek kellemkednek az előtérben. (veszik észre, hogy fényképezés történik;) a cigány is társul melléjük szívesen. Előbb 2-3, majd 10-12 is, muzsikálnak a fiatal embereknek, a mi a tornáczon levőknek élénk mulatságot szerez.

Érdekes a cigány errefelé is. Körösfőn például uriasabb, előkelőbb a cigány mint például odaát Bikallon. Tán hogy nagyobb ez a község és fejlettebb gazdasági élettel dicsekvő. Különben a legény nép mind per te szólítja a cigányt. (Cigány kerüli a te-gezést is magázást is.) Lakodalmi ebéd minden legény és minden férfi elhuzatja a nótáját; a nóta végén fizet; de sok kicsi sokra megy. A háziaknak nem okoz költséget a zene. Meg kell jegyezni, hogy amint beáll a lakodalom, a zene szólni kezd és szól folyton, szinte megszakítás nélkül a lakodalom végéig – ha egy napos, – 3-4 óráig hajnalban, ha két napos; másnap 8 kor újra kezdik reggel és huzzák véges végig.

Reggel 8 óra. A lakodalom napja. Harangoznak a kalácsnak. Minden meghívott familia megindul, sőt a szomszéd falusiak mikor elindultak már, hogy a harangszó végire ide érjenek. Csapatostól jönnek. Mindenik familia egy kas kaláccsal közelít – a lányok részéről két-két tányér teszi ki a parádét. A kalács mesterien van elrakva a kasban, legfelül a kürtös kalácsok legtetején virágcsokor. Férfiak, legények elől járnak, a fehérlép a kalácsos kas körül. Sárvasáriak érkezését mutatja a kép, a felső.

Ez a három és túlololdali alsó kép Szabó Janit és élete társát ábrázolja a legszorosabb hozzátartozókkal együtt amint a lakodalom reggelén az anyakönyves mennek; megállnak a ház előtt – a menyasszonyt magukhoz veszik – megindulnak, a szomszéd háznál megállnak (a kis kertben a ház sarkánál a szép kis Perzsi nézi őket az urával) Megindulnak ismét; a jegyző hivatalig aztán már meg se állnak.

A férfi népség ruházata igen egyszerű, sőt szegényes. Kék színű újas szövött – unterczikk lajbbi a kabátjuk, néha újatlan báránybőr szépen kivarrott mellény jön rája. Vászon durva gatyá, rossz állású nagy csizma, rendszerint pörge kalap. Kötény viselését szeretik.

Az asszonyok, leányok viselete nem gazdag, de kecses és szinpompája megkapó. A muszuly, a pendely, a kötény, a vörös csizma, a himezett ingváll nagy hatást csinál.

A polgári szertartásról visszatérő vőlegényt vidádó vendégség fogadja otthon; a menyasszonyt szintén a szülei háznál. Nehány sor táncz és néhány „pár-táncz” után, amint a beharangozás megtörténik indulnak a templomba. A két házból külön-külön csoportban.

A templomba érve a vőlegényt a templom piaczára állítja ki a két násznagy (az úrasztala előtti tér). Később a menyasszony is oda áll ki melléje. Nemsokára aztán a pap is eléjük áll és elvégzi a

szertartást. Kiki helyére készül sőt megy is. A menyasszony azonban elhalad a pad mellett, majd siet, majd kifut a templomból. A vőlegény két vőfére utána. Elfogják a templom mellett, soh'se szalad olyan gyorsan, hogy el ne foghatnák. Ez különben régi hagyomány. Próbatétel. Kell-e a fiatal férjnek csakugyan? Ha nem kell: nem küld utána. (Hogy maga fusson a vőlegény, azt senki se képzelet; nagy a rangja. A vőférek dolga az ilyesmi.)

Esküvő után a templomból élénk táncz és láрма mellett tér haza a két felekezet. Otthon táncz. Majd ebéd. Igen egyszerű. Rendesen paczal leves és valami savanyú leves utána (most piszke járja) utána tokány birkából és kalács. Különben kaláccsal kezdődik az ebéd. Pálinka és bor az italuk. Bokorban esznek – 4-en egy tálból.

Ebéd alatt folyton szól a hallgató. Násznagy mond verset az ételek előtt. Ebéd derekától az asszonyok csuhajkodnak, vége felé kezdődik a táncz. 5-6 óra felé elmennek a menyasszonyért. Két szekér ágakkal élővirágokkal díszítve gazdagon. (asszonyok, leányok tele ülik a berekké varázsolt szekeret. Mese látvány.

A functionáriusok gyalog mennek. Niszoró asszonyok gyalog viszik a vőlegény ajándékát.

Menyasszonyos háznál a kiadó fogadja sokadalmat. A *czuha* ki van készítve az udvarra. A menyasszonyt kikéri a násznagy; a vőlegény ajándékát átadja.

A menyasszony kiköszön, a disz szekeren elviszik. Otthon beköszön.

Egy napos lakodalomban pár óra alatt, két naposnál másnap jön a *hérisz*. A lányos ház fölke-rekedik, keresi a menyasszonyt. Furfangosan bejut a férfi házhöz, követeli a leányt; itt maszkura-kat mutogatnak, előbb, végre a menyasszony is megkerül.”

Az album képaláírásai

- II. oldal: 1. Mihály Jánosné Szőcs (t.i. a Bori asszony)
2. If. Mihály Jánosné Kelemen Perzsi czukrot osztogat a gyerekek közt.
3. Albert György Patacz fia a Gyuri
4-9. Péntek Ferencz uram gyerekei
- V. oldal: Marton Erzs (Bigye)
Szabó Márton és Mihály György (Szőcs) vőférek
- X. oldal: Templomból hazafelé
- XIII. oldal: 1. Özv. Kelemen Györgyné Kudor Kata, kezén a bájos kis unoka Kovács Kata (2)
3. Kovács András a vő. 4. Kelemen Kata a felesége ölében a kis Kovács Pista
Háttérben a másik vő: Mihály János Szőcs és a szépséges felesége Kelemen Perzsi (a diplomata)
- Ez is bikalli kép. Özv. Kelemenné háza előtt a tornáczon. Fláner Kati áll balról pártával; a korlátan Csögh Pali ül, kívül az anyja áll. (a Perzsiék unokatestvére) Háttérben Kovács Andris, a Perzsi és az ura a Mihály Jani.
- XIV. oldal: Bikalli kép.
Kelemen János lakodalmá Kisferkó Annussal. Áldozó előtti szerdán volt az esküvő. Nevezetes nap. A ref püspököt várták diadal kapukkal stb de nem jött. Bánffy Dezső halála térítette ki útjából. 40 éve pedig hogy nem volt püspökjárás Bikallon. Akkor várták utoljára; de akkor se jött. Azóta meg nem is szándékozott csak most. Esküvő után táncz a templom kert aljában. 1. menyasszony. – 2. vőlegény
- XV. oldal: Magyarbikalli kép. Az ideiglenes konyha Kelemenéknél a vőlegény házánál. Czigány játszik; malacz banda, a kontrás balkezes.
Az alsó képen táncz látható.
(Kár, hogy homályos volt az idő, a képek rosszak, sőt a menyasszonyvivő szeke-reket le se lehetett venni)
- XVI. oldal: Körösfői képek itt és a XVII lapon is.
Albert Györgyné (Patacz) kiskapuja előtt és benne a portán.

A kis kapu tárva egyik oldalon Antal Katus ül, a másikon Antal Annus.

A sokadalom képei

1. Péntek Erzs Huszár

2. Jancsika Katóka

3. Déni leány

4. Marton Jánosné (Kata asszony a nagy vállalkozó, kézimunkák gazdag raktárait birja)(kezén a kis Cseme Erzs)

5. Szabó Ilona Szócs

6. Marton Erzsébet (Kata asszony mostoha leánya)

7. Déni leány Erzs

8. Tamás leány

XVII. oldal: Albert Györgyné asszonyom portája bennt.

Ő kegyelme hatalmas termetre, hangra egyaránt, csirkéit eteti. Az ajtó szárny előtt áll leánya Kata, férjes asszony már.

A kis fiú mellette a Péntek Jani Kisó (Péntek Ferencz fia)

A kis kapu két oszlopát Albertné asszonyom más két leánya támasztja, szégyenlősen. Gyönyörű családi kép is lenne, kivált ez az alsó itt, ahol a tyúkok is jobban látszanak. Csak már az a Bori asszony a familia közé ne tolta volna magát. (Ő kegyelme fájlalja nem én panaszolom. Mikor a fölvétel volt kifogást nem tett a derék matrona. Hja akkor még nem tudta hogy a diszruhás képe nem sikerül és hogy Bori asszony több képen is meg leszen örökitve).

Irodalom

Biczó Gábor

1999 A jelenlét képei. In BÁN András (szerk.): Körülírt képek. Fényképezés és kultúrakutatás. Budapest–Miskolc, Magyar Művelődési Intézet – Miskolci Galéria. 17–24.

BODÓ Sándor – VIGA Gyula (főszerk.)

2002 Magyar Múzeumi Arcképcsarnok. Budapest, Pulszky Társaság – Tarsoly Kiadó.

BOGDÁN Melinda

1999 „Itt küldöm neked egész családjunkat...” Egy budapesti polgárcsalád fényképei a századelőn. In BÁN András (szerk.): Körülírt képek. Fényképezés és kultúrakutatás. Budapest–Miskolc, Magyar Művelődési Intézet – Miskolci Galéria. 89–94.

FEJŐS Zoltán

- 1998 Kalotaszeg történetei. Néprajzi Értesítő, LXXX. évf. 5–11.
- 1999 A fotóantropológia és a bemutatás dilemmái. In BÁN András (szerk.): Körülírt képek. Fényképezés és kultúrakutatás. Budapest–Miskolc, Magyar Művelődési Intézet – Miskolci Galéria. 5–8.

FOGARASI Klára

- 1993 Jankó János fényképei. Néprajzi Hírek, 1–2. sz. 31–39.
- 1994 Érték a fotóban – A néprajzi fényképezés korai időszakában. In FÜRÉSZNÉ MOLNÁR Anikó (főszerk.): Érték a fotóban. Országos fotótörténeti konferencia előadásai. Tata, Komárom-Esztergom Megyei Önkormányzat Múzeumainak Igazgatósága. 128–135. /Tudományos füzetek, 9./
- 2000 Fényképgyűjtemény. In FEJŐS Zoltán (főszerk.): A Néprajzi Múzeum gyűjteményei. Budapest, Néprajzi Múzeum. 729–775.

GELLÉR Katalin – G. MERVÁ Mária – ŐRINÉ NAGY Cecília (szerk.)

2003 A gödöllői művésztelep 1901–1920. Kiállítási katalógus. Gödöllő, Gödöllői Városi Múzeum.

JURECSKÓ László

1989 A Malonyay-vállalkozás kalotaszegi kötetének létrejötte. Ethnographia, C. évf. 243–277.

KUNT Ernő

1995 Fotóantropológia. Fényképezés és kultúrakutatás. Budapest–Miskolc, Árkádiusz Kiadó.

MAGYAR Kázmér

1914 A békó. Néprajzi Értesítő, XV. évf. 192–217.

G. MERVÁ Mária

1997 Egy elpusztult múzeum üzenete. Tárgyak a Magyar Kázmér-házból. Gödöllői Szolgálat, január 24. oldalszám.

NAGY Veronika

2004 A nép művészetének keresése. In LÁBADI Károly (szerk.): „...csak néztem és gyönyörködtem”. Népművészet a gödöllői művésztelepen. Kiállítási katalógus. Gödöllő, Gödöllői Városi Múzeum.

SZABÓ Kálmán

1942 Magyar Kázmér (1858. márc. 4.–1942. márc. 28.). Ethnographia, LIII. évf. 2. sz. 167.

G. SZABÓ Zoltán

1998 Korpos György Pál lakóháza Körösfőn. Néprajzi Értesítő, LXXX. évf. 117–131.

TARCAI Béla

1996 Fotográfia és társadalom. Fényképezési és fényképhasználati szokások 1900 körül. A Herman Ottó Múzeum Évkönyve, 33/34. évf. 453–456.

TARI János

1984 A néprajzi fotózás történetéből. Történeti Múzeumi Közlemények, 1–2. sz. 100–118.

Stories from a Kalotaszeg Photo Album: a Museological View

For years, it was thought that the Kalotaszeg photo album kept in the Gödöllői Városi Múzeum (Gödöllő City Museum) was the property of Mariska Undi, one of the town's local artists. No one knows how the album came to reside at the museum, but the date and handwriting, along with the known love of the people of Gödöllő for Kalotaszeg culture, were responsible for the mistaken identification. Since then, it has been shown that the actual owner and compiler of the album was a man named Kázmér Magyar, also a resident of Gödöllő, who had travelled much of the country as a superintendent of agricultural schools. In 1911, Magyar was invited to two different weddings in Kalotaszeg, at which he took a number of photographs now ranked among the earliest images of Kalotaszeg wedding feasts. These he arranged in an album, accompanied by handwritten inscriptions that allow identification of the time and location of each shot, and the names, social positions, and family relationships of the persons involved. The photographs and text provide valuable information on contemporary folk dress and wedding customs, as well as a basis for interpreting the relationship between peasant and bourgeois lifestyles. In terms of visual anthropology, the album divulges much about the sociocultural role of the photograph and about various factors associated with its production and use. The album has recently helped supply missing information on further examples of Kázmér Magyar's photographs found in the photographic archives of the Museum of Ethnography.

Alkalmi szerzeményezés vagy tervszerű gyarapítás?

Adatok a Néprajzi Múzeum gyűjteményeinek formációs folyamataihoz

A Néprajzi Múzeum szerzeményezésének történetét és a gyűjteményi anyag szerkezetének alakulását a múzeumtörténeti, muzeológiai összefoglalások a legutóbbi időig meglehetősen elhanyagolták. Ezt a hiányt igyekezett pótolni a Néprajzi Múzeum gyűjteményeinek összetételét és történetét részletesen bemutató, 2000-ben megjelent összefoglaló kötet (FEJŐS, főszerk. 2000). Az egységes szempontrendszer alapján megszületett tanulmányok áttekintik a múzeum teljes anyagát és a gyarapodás történetét. Nem kisebbítve a kötet érdemeit, azt is meg kell jegyezzük, hogy a tanulmányok több olyan problémát is érintenek, amelyeknek feltehetően jelentős hatásuk volt a gyűjtemények alakulására, azonban mindezt szisztematikusan és adatszerűen a kutatás máig nem mérte fel. Idesorolható többek között¹ a műkereskedelem, műgyűjtés néprajzi tárgygyűjtésre gyakorolt hatása.

2001–2002-ben végzett kutatásom célja az volt, hogy feltérképezsem a műkereskedők, műgyűjtők közvetítése révén 1950 előtt létrejött alkalmi gyarapodásokat a Néprajzi Múzeum Magyar Osztályának gyűjteményeiben, és megvizsgáljam, hogy milyen szerepük volt ezen vásárlásoknak a gyűjtemények alakulásában. A nyilvántartási és adattári források áttekintése után kirajzolódott egy vázlatos kép azon személyekről, akik néhány alkalommal vagy rendszeresen adtak el néprajzi tárgyakat a múzeumnak.² Közülük csupán néhány volt klasszikus értelemben vett mű- vagy régiségkereskedő, többen más jellegű kereskedelmi tevékenységet végeztek, illetve nagyrészt amatőr, műkedvelő gyűjtők voltak. Sajnos a múzeumi források igen szűkszavúak személyüket illetően, ez pedig a legtöbb esetben gátat szab a további kutatásnak.

Természetesen a tanulmány keretei nem teszik lehetővé, hogy részletesebben szóljak mind-egyikükről, ezért két olyan személyt szeretnék kiemelni és bemutatni közülük, akik a 20. század elején jelentős szerepet vállaltak a Néprajzi Múzeum tárggyarapításában.

Még mielőtt azonban részletesen rátérnénk a két kereskedő személyére és tevékenységére, érdemes egy kicsit felidézni a néprajztudomány, a Néprajzi Osztály és főként a tárgyak szerzeményezésének 20. század eleji alakulását. Ez a korszak ugyanis még a néprajztudomány önállósodásának, intézményi formálódásának, a gyűjtemények megalapozásának időszaka, és mint ilyen eleve extenzív tárgygyűjtésre kényszerítette az akkori szakembereket. Ehhez pedig jó lehetőséget nyújtott nemcsak az a tény, hogy 1906-ban a gyűjtemény a városligeti Iparcsarnokba költözött, és így már volt hol elhelyezni a tárgyakat, hanem az is, hogy 1907-től az első világháborúig évi 25 000 korona segélyt biztosított a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium gyűjteménygyarapításra. Az anyagi fedezet tehát rendelkezésre állt, szakemberekből azonban hiány volt; talán ez lehet az oka annak, hogy ugyan meglehetősen ellentmondásosan, de Semayer Vilibáld éves jelentéseiben a „tervszerű gyarapítás” példái közé sorolta az alkalmi vásárlásokat és a viszonteladóktól megszerzett kollekciókat is. Semayer ugyan tisztában volt az ilyen jellegű szerzeményezések problémáival, mégsem tudott ellenállni annak a hatalmas és igen jelentős anyagnak, amely laikus gyűjtők vagy éppen házaló kereskedők révén került a múzeum épületébe: „Jellemzi e korszakot többek között az is, hogy ebben az időben, részint a művészi műveltség fejlődése, részint a megélhetés általános megnehezülése következtében, mindazok a tárgyak, mi- ket a culturalis élet tárgyi bizonyítékaiként a néprajzi múzeumokba gyűjtünk, hazánk- de világszerte oly álta-

1 Például: különlegességek, érdekességek iránti látogatói igény, egyéni ambíciók, a gyűjteményeket befogadó épületek adottságai, korlátai.

2 Lásd 1. táblázatot.

neve	A gyűjtő		A gyűjtés ideje	A gyűjtőtől vásárolt tárgyak száma
	gyarapodási naplóban megjelölt foglalkozása, titulusa	címe		
Bátor Henrik	nyugalmozott irodatiszt, kereskedő	Zombor	1904	22
Berger Samu	vegyeskereskedő	Budapest, Király u. 95.	1898	27
Berger Samu	kereskedő	Zágráb	1906	34
Brinza Mária	az Osztály rendes gyűjtője		1888–1899	962
Dávid János	az Osztály rendes gyűjtője		1896–1902	42
Eisenstädter Ödön	régiségkereskedő	Budapest, Dob u. 10.	1904–1914	81
Fejér József	régiségkereskedő	Budapest	1901–1904	502
Grünbaum Vilmos	szőnyeg- és házi- iparcikk- kereskedő	Nagybecskerek, Hunyad u. 6.	1903–1914	364
Grünbaum Gyula	kereskedő	Sopronkeresztúr	1909–1929	1044
Grünberger Ignác	régiségkereskedő	Budapest IV., Király u. 6.	1912–1914	17
Grünblatt Benő	kereskedő	Nagyszeben, Vár u. 3.	1904–1911	61
Hahn Hermann	kereskedő		1904–1922	17
Hecht Mór	vegyeskereskedő	Budapest, Új Vásártér 7.	1898	121
Kubala Anna	az Osztály rendes gyűjtője	Krakován	1896–1899	356
Kungazda János és Jánosné	kereskedő	Magyarfenes	1909–1946	1158
Leitner Sámuel	régiségkereskedő	Nagyszeben, Erzsébet u. 43.	1912–1914	33
Lichtneckert József	kereskedő	Székesfehérvár	1903–1913	1355
Müller Adolf	kereskedő	Budapest VIII., Üllői út 11.	1904–1918	6
Müller Mór	régiségkereskedő	Budapest, József krt. 31/a	1905–1912	47
Osztircsil József	kereskedő		1910–1916	715
Pocsatko Károly	kereskedő	Szeged	1904–1907	107
Reiner Ignác	kereskedő		1903–1913	33
Resch Adolf	kereskedő, ékszerész	Brassó	1900–1918	152
Rosenstingl József	aranyműves, ékszer- és régiségkereskedő	Sopron, P. Müller u. 3.	1913	2
Rózner Lipót	kereskedő		1903	116
Schwimmer Ferencz	kereskedő	Budapest	1902–1907	111
Steinbach Arnold	kereskedő	Esztergom	1903	112
Steiner Mór	régiséggyűjtő		1898	103
Szedlárikné	műkereskedő		1885	184
Szidon Gáborné	kereskedő	Budapest, Podmaniczky u. 29.	1941–1949	

1. táblázat. A Néprajzi Múzeummal 1872 és 1950 között kereskedelmi kapcsolatban állt gyűjtők, kereskedők listája

1. kép. Lichtneckert Józseftől vásárolt busómaszk.
Mohács, Baranya m., ltsz.: 60470

2. kép. Grünbaum Gyulától vásárolt szék.
Adásztevel, Veszprém m., ltsz.: 84797

lános keresletnek örvendettek és árban oly annyira emelkedtek, hogy ez eredeti tervünket, hogy tudniillik az ország vidékeit személyesen kutatjuk fel, mind ez ideig erősen hátráltatta. A mikor 1895-ben a nemzeti múzeumba kerültem, egyetlen egy néprajzi gyűjtőnk volt, egy rácz asszony. Ma bármely délelőtti folyamán versengve kilincsel nálunk a sok élelmes székely és zsidó, házaló »régiségkereskedő«, a kik csak úgy hordják a szebbnél szebb himzést, edényt, faragást. És hiába a legerősebb fogadalmunk, hogy ezentúl lehetőleg magunk fogunk gyűjteni. Az a gondolat hogy a mit ezek a házaló kereskedők előttünk kiterítenek, még hozzá a legtöbbször aránylag olcsó áron, (hisz nincs rajtuk se hivatalos útiköltség, se napidíj, se borra való, se szállítási költség) azonnal elvész a magyar kultúra számára, a mint gazdáik küszöbünket átlépik, de sokszor változtat elvünkön [...] és bizony a végén is kiválogatjuk a batyukban cipelt dolgok legjavát, a mit az osztályban dolgozó szakértő kollégáimmal együtt olyanoknak szemeltünk ki, a mit sem a belföldi, sem a külföldi kufárok prédájára odadobnunk nem szabad.” (SEMAYER 1913. 188.)

Ennek hatása meg is mutatkozik az alkalmi szerzeményezésekben, vagyis a gyűjtőktől, viszonteladóktól, ócskásoktól és műkereskedőktől vásárolt tárgyi anyag számában; ugyanis az 1907 és 1914 közötti években kiugróan magas volt a tőlük vásárolt néprajzi tárgyak száma. Ez évente átlagosan körülbelül hatszáz tárgyat jelentett.

Részben ehhez az időszakhoz kapcsolódik Lichtneckert József és Grünbaum Gyula gyűjteménygyarapító tevékenysége is. Mindketten jó példái annak az ellentmondásnak, amely a tanulmány címében is megfogalmazott tervszerű gyűjtések és alkalmi gyarapítások között feszül. Egyértelműnek tűnik, hogy a fenti idézetben régiségkereskedőnek emlegetett személyek múzeumba cipelt dolgait, esetleg beküldött tárgyait nem sorolhatjuk a tervszerű gyarapítások közé. Lichtneckert József és Grünbaum Gyula Múzeumi Osztállyal kialakított kapcsolata azonban megkérdőjelezi ezt az állítást. Úgy gondolom, hogy e két személy tevékenységének bemutatása révén talán érthető lesz, hogy miért sorolta Semayer Vilibáld a viszonteladóktól felvásárolt kollekciókat is a tervszerű gyarapítások közé.

Mindkét kereskedő évekig szállított néprajzi tárgyakat a múzeumnak, egyaránt ezres tételszámon felül, ami a 20. század eleji szerzeményezéseket tekintve arányaiban igen kiemelkedő.

Lichtneckert József 1903 és 1913 között állt kapcsolatban a Néprajzi Múzeummal, és ez idő alatt több mint 1300 darabbal gyarapította a gyűjteményt.³

Foglalkozását tekintve székesfehérvári kőszén-nyágereszkedő volt, és Fehérvárhoz több szálon is kapcsolódott. Tagja, majd 1893-tól jegyzője volt a Fejérvármegyei és Székesfehérvár Városi Történelmi és Régészeti Együletnek, és ennek keretein belül részt vett a Fehérvár környéki régészeti ásatásokban, sőt több ásatást ő vezetett, illetve sok esetben a konzerválás, preparálás munkálatait is ő végezte (MAROSI 1914. 60). A feltárt leletek a városi múzeumba kerültek, és ott ma is megtalálhatók. A kereskedő nemcsak a székesfehérvári régészeti társulat megbízásából végzett hivatalos ásatásokat, hanem saját kedvtelésére is ásott, így saját régészeti gyűjteménye is volt, amelynek sorsáról azonban nincsenek adataink. Régészeti tevékenysége mellett rovarok gyűjtésével is foglalkozott. Mintegy húsz évig gyűjtötte azokat Fejér megye 39 pontján, melynek eredményeképpen egy igen tekintélyes, 8786 példányból álló rovargyűjteményt hozott létre. Ebből Marosi Arnold, a fehérvári múzeum akkori vezetője meg is vásárolt a múzeum számára nyolcezer darabot.⁴ Néprajzi tárgyakat is gyűjtött a székesfehérvári múzeum részére, azonban ilyen jellegű tevékenységének felmérése tulajdonképpen lehetetlen, ugyanis a leltárkönyvben csak egy-egy tárgy mellett jelenik meg a neve; a gyakorlat ugyanis az volt, hogy a múzeumegyesületet nevezték meg a tárgyak ajándékozájaként vagy eladójaként.

Lichtneckert József tehát évtizedekig jelentős régészeti kutatómunkát végzett a városi múzeumnál, és úgy tűnik, hogy az archeológia és a fizikai antropológia nyomán jutott el a néprajzhoz. 1895-ben ugyanis már levelezett Jankó Jánossal, méghozzá a Székesfehérvár környéki Demkő-hegyen feltárt ősmagyar sírokban talált koponyák ügyében (NMI 44/1895). (Jankó ugyanis – a néprajzi gyűjtés határterületeként – szorgalmazta egy embertani gyűjtemény létrehozását. Ez néhány évtizedig létezett is a Néprajzi Osztály keretein belül, majd 1941-ben a Régészeti Tárhoz került.) Feltehetően tehát ezen ismeretség során jutott el Lichtneckert a néprajzi tárgyak gyűjtéséhez, jól felismerve az éppen formálódó gyűjtemény és a szakemberhiány nyújtotta lehetőségeket. Bár elsősorban a Néprajzi Múzeum számára gyűjtött, néprajzi tárgyakat rendszeresen küldött még az Iparművészeti Múzeumnak is, illetve megpróbálta felvenni a kapcsolatot külföldi múzeumokkal és a századelőn kibontakozó népművészeti divat hatására megszorodott műgyűjtőkkel is, hogy tárgyait értékesíteni tudja (Iparművészeti Múzeum Adattára 1907/516).

A múzeumi szakemberek főként gyűjtéseiből válogatták ki a számukra értékes tárgyakat. 1906 novemberében például egész évi néprajzi gyűjtését beküldte a múzeumba, hogy abból a muzeológusok válogathassanak, majd ezután a megmaradt tárgyakat visszaküldték a kereskedőnek. Ebből a kollekcióból 89 darabot (ltsz.: 72325–72413) válogattak ki a muzeológusok, főként bábsütő mintákat, mángorlókat és korsókat Veszprém, Fejér és Tolna megyéből.

Lichtneckert viszonylag nagy területen végzett „kutatómunkát” hiszen az ország tizenöt megyéjéből, túlnyomórészt a Dunántúlról származnak tárgyai. Érdekes módon azonban a legtöbb tárgyat nem Székesfehérvár környékén és még csak nem is Fejér megyében gyűjtötte, hanem Baranyában, ez több mint 350 darabot jelent; sőt a baranyai Püspökbogádról származik a mintegy 1300 tárgy közel tíz százaléka. A tárgyak 23 százaléka származik Fejér megyéből, Székesfehérvár, Csákvár, Zámoly, illetve Csák- és Lovasberény területéről. Gyűjtött még Tolnában és Somogyban, valamint Veszprém és Heves megyében, illetve Zalában és Bács-Bodrog megye két településén. Horvátországot, valamint Esztergom, Győr, Komárom és Tata városát is képviseli néhány tárgy a gyűjteményében. Megállapítható tehát, hogy a tárgyak származási helyüket tekintve az ország viszonylag nagy részét képviselik a gyűjteményben; ugyanakkor az egyes megyéket tekintve – a későbbiekben bemutatásra kerülő Grünbaum Gyulához viszonyítva – kevésbé alapos gyűjtőmunkát végzett a kereskedő.

Most pedig nézzük meg részletesen, hogy a túlnyomórészt dunántúli darabok között milyen jellegű, típusú tárgyakat találhatunk. A gyűjtemény 35 százaléka ma a mesterségek tárgyai között található. Ezen belül meglehetősen aránytalanul szerepelnek bizonyos eszközök, így például feltűnő a bábsütő minták nagy száma. A kereskedő gyűjtésének több mint egynegyedét ugyanis ez az egyetlen tárgytípus jelenti. A 350 darab mézeskalácsütő fa, amely a teljes gyűjtemény 27 százaléka, kilenc településről származik, méghozzá Ráckeve, Villány, Várpalota, Székesfehérvár, Mohács, Vasvár, Csákvár, Szill és Paks területéről. A legnagyobb, mintegy százdarabos kollekciót Várpalotán gyűjtötte a kereskedő 1903-ban (ltsz.: 41211–41315). Ezeket a tárgyakat általában egykoronás egységárban vette át tőle a múzeum. A kereskedőtől megvásárolt darabok igen

3 A teljes tárgylista közlésétől annak terjedelme miatt most eltekintek, csupán néhány jellemző kollekciót, illetve különleges tárgyat emelek ki.

4 A székesfehérvári Szent István Király Múzeum dokumentációs gyűjteménye, 192677/52.

szépek és reprezentatívak, nemhiába került be közülük tizennégy darab⁵ a Magyar népművészet című sorozat mézeskalácsformákat bemutató azon kötetébe, amely 1925-ben jelent meg Kemény György összeállításában (KEMÉNY 1925).

A mesterségek tárgyai között találhatunk még rokkafákat és -szegeket, valamint hat különleges tetőfás (ltsz.: 77108–77113) és hét lándzsa alakú guzsalyt (ltsz.: 77114–77120) a baranyai sokáctól.

Nagy számban gyűjtött textilákat is Lichtneckert József, teljes viseletgyűjtéseket azonban nem találhatunk köztük. Úgy tűnik, hogy főként bizonyos díszített tárgfyéleségeket, így főkötőket, kézelőket és hímzésmintákat részesített előnyben; nála is megfigyelhető tehát az a tendencia, amely jellemző a viseletgyűjtemény 20. század eleji gyarodására, vagyis hogy a gyűjtők sok esetben nem a teljes tárgyra, csak annak díszített részére koncentráltak, ennek eredményeképpen pedig létrejött a múzeum gyűjteményében egy nagyszámú, töredékdarabokból álló készlet. Főkötőkből például egy 460 darabos sokák kollekciót ajánlott fel az Iparművészeti Múzeumnak (Iparművészeti Múzeum Adattára 1907/516), ott azonban csak néhány darabot válogattak ki belőle. Nagyobb sikerrel járt a Néprajzi Múzeumnál, hiszen Semayer Vilibáld több mint száz, többségében izségi sokák (ltsz.: 77667–77706) főkötőt vásárolt meg tőle.

A Néprajzi Osztály 1903 tavaszán egy hímestojás-gyűjtésre vonatkozó felhívást közzölt több lapban is,⁶ melynek eredményeként százsámra érkeztek tojások az ország minden részéről. Lichtneckert is csatlakozott a felhíváshoz, és 1905-ben 55 darab Vas és Baranya megyei tojást vitt be a múzeumba.⁷

A mai szokás- és játékgyűjteményben található még egy jelentős kollekció, amely a kereskedő gyűjtését dicséri, méghozzá egy mohácsi busó tárgyejűttes. 1905 farsangján utazott Mohácsra azzal a céllal, hogy – mint írja – „a szokásból már kiveszni induló busójáték tárgyait össze gyűjtsem és magát a szokást leírom” (ERNYEY 1907. 142). Néprajzi érdeklődése tehát nem csupán a tárgyak jó értékesítési lehetőségeivel függött össze, hanem ebben az esetben például komplex gyűjtést végzett, a szokással együtt gyűjtötte fel annak tárgyi anyagát. Szokásleírását egyébként teljes terjedelmében közölte Ernyey József a Néprajzi Értesítő 1907-es évfolyamában. Összesen tizennégy álarcot, valamint kereplőket és buzogányokat gyűjtött Mohácson, ezekből két busómaszk elveszett, hatot a bécsi néprajzi múzeumnak adott el (Inv. Nr. 22.877–22.882), a többi tárgy ma is a Néprajzi Múzeumban található.⁸

A tárgyak mellett érdemes megemlíteni, hogy a kereskedő vidéki útjai során sok néprajzi fényképet is készített. A képek jelentős része különböző népviseletek bemutatásának céljából készült. Ezek főként Baranya megyei sokák, illetve Heves, Borsod és Fejér megyei népviseleteket ábrázolnak, és megtalálhatók a múzeum fényképgyűjteményében (NMI 32/1908). A néprajzi jelenségek megörökítése fényképen – méghozzá olyan időszakban, amikor ez az úgymond szakmabeliek körében sem volt általános gyakorlat – szintén azt a megállapítást támasztja alá, hogy Lichtneckert József esetében amatőr gyűjtőről beszélhetünk. Olyan gyűjtőről, aki a kor több jelentős néprajzkutatójához hasonlóan egy másik diszciplína felől közelített a népi kultúra kutatásához, kereskedelmi tevékenységét azonban nem adta fel, vagyis műkedvelő amatőrként foglalkozott néprajzi kutatással, elsősorban tárggyűjtéssel.

Most pedig térjünk át Grünbaum Gyula sopronkeresztúri⁹ kereskedőre, aki húsz éven keresztül, 1909 és 1929 között állt kapcsolatban a Néprajzi Múzeummal, ez idő alatt pedig több mint ezer tárggyal gyarapította a gyűjteményt.

Grünbaum Gyula 1862-ben született a Sopron megyei Farádon, ahol később tanító lett, majd 1891-ben költözött Németkeresztúrra, ahol már kereskedelmi tevékenységet folytatott. Hogy ez milyen jellegű tevékenység volt, illetve hogy kizárólag régiségekkel kereskedett volna, arról nincsen egyértelmű adatunk. A soproni múzeum leltárkönyve mindenesetre „Grünbaum ószeres” formában jegyezte fel nevét, és a Néprajzi Múzeum adatai is arról árulkodnak, hogy valószínűleg klasszikus értelemben vett régiségkereskedő, a korszak jellegzetes kereskedőfigurája, úgynevezett handlé volt.

Grünbaum Gyula tehát a soproni múzeum gyűjteményének megalapozásába is bekapcsolódott az 1910-es években (DOMONKOS 1989. 54). Erről tanúskodik a múzeum megőrzött pénztárkönyve is, ahol a nevére kiállított és a néprajzi tárgyak vételáráról szóló számlák egymást érik. A számlák tételeit azonban nem részletezték, és sem a leltárkönyvekben, sem pedig a múzeumtörténeti anyagban nem lehet nyomon követni a tár-

5 Ltsz.: 60452, 60453, 60447, 43316, 43385, 43364, 41313, 41310, 41298, 51998, 52007, 72350, 59274, 77126.

6 Néptanítók Lapja, XXXVI. évf. 16. sz. 16.

7 Ltsz.: 62911–62927, 62931–62943, 62944–62968.

8 Ltsz.: 60463–60472, 60456–60457, 60460–60461.

9 Korábban: Németkeresztúr, ma: Deutschkreutz.

gyak további sorsát a gyűjteményekben. Valószínű, hogy a kereskedőtől vásárolt tárgyakat itt is más néven leltározták be, ezért sajnos nem lehet felmérni azt, hogy Grünbaum Gyulának valójában milyen szerepe volt a soproni múzeum néprajzi gyűjteményének megalapozásában.

1909-től állt kapcsolatban a Néprajzi Múzeummal, és bár mennyiségileg kevesebb tárgyat adott el az intézménynek, mint Lichtneckert, mégis úgy tűnik, hogy szorosabb, feltehetően kétoldalú kapcsolatot alakított ki a múzeum etnográfusaival.¹⁰ Ezt alátámasztja az a gyűjtési bizonyítvány is, amelyet kizárólag ő kapott meg a múzeumba rendszeresen tárgyakat szállító gyűjtők, kereskedők közül; 1910-ben Semayer a következő elismervényt állította ki a kereskedő részére:

„Ezennel hivatalból bizonyítom, hogy Grünbaum Gyula sopronkeresztúri kereskedő a M. N. Múzeum néprajzi osztálya számára is gyűjt tárgyakat. Egyben felhatalmazom őt, hogy az eladó felek előtt kijelenthesse, hogy olyan tárgyakért, amelyeket az illető fél megtekintésül és csak esetleges vétel céljából küld be, a M. N. Múzeum vezetősége vállalja a felelősséget s a tárgyak oda- és esetleges visszaszállításának költségét viseli.” (NMI 99/1910.)

Érdekes ez a dokumentum abból a szempontból is, hogy egyértelműen bizonyítja azt a tényt, hogy a szerzeményezés elveivel ellentétben hivatalos megbízással, a múzeum vezetőinek szakmai támogatásával is gyűjtöttek néprajzi tárgyakat régiségkereskedők. Ennek ismeretében talán már érthetőbb az a gondolatmenet, amely alapján a kereskedőtől vásárolt tárgyakat is a tervszerű gyűjtések közé sorolták a 20. század első évtizedeiben. Hiszen mind Grünbaum, mind pedig Lichtneckert rendszeresen, évente több alkalommal küldött tárgyakat a múzeum részére; a tőlük származó darabokra tehát számíthattak a szakemberek, gyarapítási terveikbe tulajdonképpen beépíthették ezeket a vásárlásokat is.

Grünbaum Gyula a Dunántúl és a Felvidék területéről szállított tárgyakat, összesen kilenc megyéből. A tőle megvásárolt tárgyak hatvan százaléka azonban Sopron megyéből származik. Igen rendszeres tárgygyűjtést végzett a megyében, hiszen 56 településről vásárolt fel néprajzi tárgyakat, elsősorban Csorna, Sopron, Sopronkeresztúr és Kapuvár területén. Tárgyainak húsz százaléka Veszprém megyéből származik, illetve Győr, Vas, Zala, Fejér, Nyitra, Komárom és Pozsony néhány településére is járt gyűjteni a kereskedő. Ha az ő gyűjtéseit csupán a tárgyak származási helye alapján összehasonlítjuk Lichtneckert gyűjtésével, megállapítható, hogy Grünbaum az ország egy kisebb területét tárta fel néprajzilag, de jóval alaposabban. Tárgyai egy-egy megye tárgyi kultúráját elég részletesen reprezentálják, ezzel szemben Lichtneckert inkább egy-egy tárgyfélésegből gyűjtött jelentős sorozatokat.

A sopronkeresztúri kereskedő vásárlásait a szakemberek levelezés útján irányították. Az ilyen jellegű szerzeményezésnek az a legfőbb pozitívuma, hogy olyan területről és olyan típusú tárgyak kerültek a múzeumba, amelyek addig nem, illetve csak kis számban szerepeltek a gyűjteményben. Grünbaum esetében idesorolhatók a Sopron és Győr megyei gyűjtések és ezen belül is különösen a zsidó néprajzi tárgyak.

A tárgyak többségének tulajdonképpen közvetítője volt a kereskedő, ugyanis a legtöbb esetben nem vásárolta meg azokat, hanem – természetesen megfelelő közvetítési díj felszámolásával – létrehozta az üzletet a múzeum és a tárgyak tulajdonosa között. Ha a Néprajzi Osztály szakemberei visszaigazolták, hogy az adott tárgyra szükségük van, és a kialakított árat ki is tudják érte fizetni, megvásárolta azt, és postán Pestre küldte. 1909-ben például egy fiókos szekrény rajzát küldte el, amelyért a tulajdonos 375 koronát kért, a kereskedő pedig erre még húsz korona közvetítési díjat számolt fel. A szekrény nem illett bele a múzeum gyűjtőkörébe, így az ajánlatot visszautasították, és az Iparművészeti Múzeumhoz irányították a kereskedőt. A későbbiekben is küldött tárgyakat az Iparművészeti Múzeumnak, sőt általában egy ládában küldte Pestre a két múzeumnak szánt tárgyakat, így aztán mindenki kiválogathatta abból a gyűjtőkörének és érdeklődésének megfelelő darabokat (Iparművészeti Múzeum Adattára 1902/71).

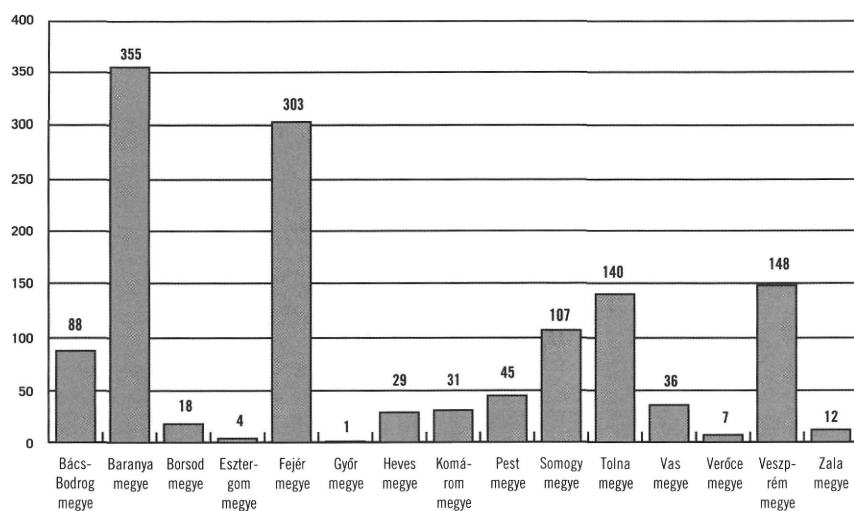
A muzeológusokkal kialakított szoros együttműködés meg is hozta gyümölcsét, ugyanis segítségével valóban több, muzeológiai szempontból értékes tárgy birtokába jutott a Néprajzi Osztály.

Talán a legjelentősebb anyag, amely tőle került a múzeumba, az a nyugat-magyarországi zsidó gyűjtemény, amely elsősorban a Sopron környékén élt zsidó közösségek vallási tárgyaiból áll. Ezzel alapozta meg a kereskedő tulajdonképpen a Néprajzi Múzeum zsidó vallási tárgygyűjteményét, amely kollekció más hasonló gyűjteményekhez képest igen korai és sajátos, ugyanis a falusi körülmények között élt zsidók egyszerű, szegényes tárgyaiból áll (SZACSVAY 2000. 408). Ezek közül is kiemelkedik az a zsidó sátoros ünnepek alkal-

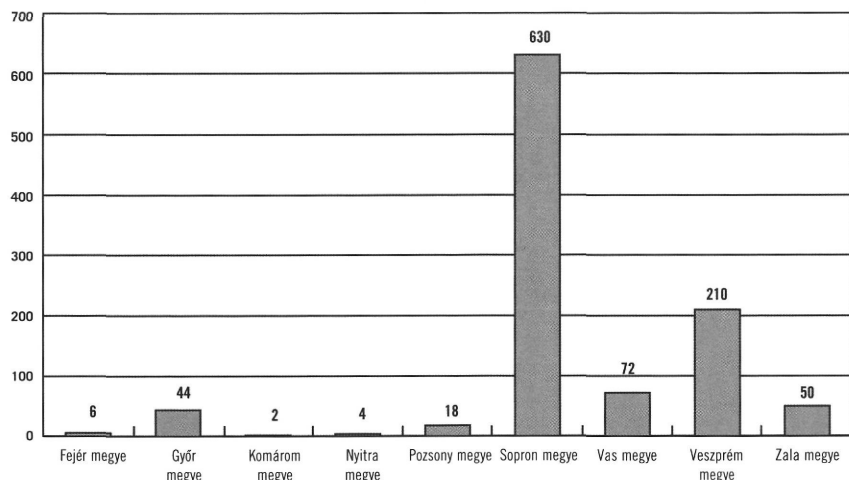
10 A teljes tárgylista közlésétől annak terjedelme miatt ebben az esetben is eltekintek, csupán néhány jellemző kollekciót, illetve különleges tárgyat emelek ki.

11 Ltsz.: 80353–80357, 81242–81245, 83835–83836, 84794–84798.

1. ábra. Lichtneckert Józseftől vásárolt tárgyak földrajzi megoszlása

2. ábra. Grünbaum Gyulától vásárolt tárgyak földrajzi megoszlása

mával használt együttes, amelyet a kereskedő 1914-ben adott el a múzeumnak, és egy sátort, valamint papírból készült díszeket, képeket tartalmaz (ltsz.: 106966–106987). Más jellegű vallási tárgyakat is vásároltak tőle, így például imaszíjakat vagy tóramutatót. Emellett sok tárgy került be a hétköznapiak zsidó használati tárgyaiból is, mint például egy különleges szédertál (ltsz.: 888887), amely a wilhelmsburgi keménycserépgyárban készült, és Csornán vásárolta meg a kereskedő 1911-ben.

A tárgyak számát tekintve Grünbaum gyűjtései elsősorban a későbbi mesterséggyűjteményként elkülönült egységet gyarapították, ugyanis a tőle vásárolt tárgyak több mint egynegyede ide került. Ezek között több figyelemre méltó tárgy, illetve tárgye gyűjtemes található, így például egy bogárnarműhely Kópházáról származó felszerelése (ltsz.: 106911–106952), amely több mint negyven darabból áll. Bár a műhely nem teljes, így is jelentős ez a kollekció, hiszen a Néprajzi Múzeum összesen csak két hiányos bogárnarműhely-felszerelést őriz, azaz ezek egyike a kereskedő gyűjtését dicséri.

Lichtneckert József jelentős kollekciója mellett – ugyan jóval kisebb számban, de – Grünbaum Gyula is vásárolt mézeskalácsütő fákat soproni és csornai mesterektől. Emellett több, a 19. század végén még használatban lévő cégiert is vásároltak tőle, így például kalapos-, kesztyűs-, gombkötő-, kovács- és esztergályoscégiereket.

Eredetileg szintén a mesterségek tárgyai közé került, ma már azonban az Ethnológiai Adattár őrzi azt a vándorlókönyvet, amelyet a kereskedő gyűjtött 1917-ben Sopronban, és amely Klenner József soproni óraslegény tanulmányainak állomásait őrzi az 1840 és 1845 közötti esztendőkből (EA 7788).

Nagy mennyiségben gyűjtött viseletdarabokat és lakástextíliákat is. Főként női viseletdarabok kerültek be tőle, így például főkötők, pruszlíkok, valamint egy teljes női viselet, amely egy höveji (Sopron megye) parasztasszony öltözeke (Itsz.: 94843) a 19–20. század fordulójáról.

Mindenképpen meg kell még említeni a sopronkeresztúri kereskedőtől származó székeket, ugyanis a Néprajzi Múzeumba 1913-ig bekerült 98 szék közül 45 darab származik tőle; kizárólag a deszkatámlájú székeket tekintve pedig az 1921-ig bekerült darabok több mint ötven százaléka, azaz 87 darabból 48. Az 1999-ben Itt a helyed! címmel megrendezett székkiállításon (FEJÉR-ROBOZ 1999) ezekből több, igen reprezentatív darabot is láthattak a látogatók.¹¹

Sok pásztorművészeti tárgyat is vásárolt a kereskedőtől a múzeum, így például díszített gyufatartókat, karikás ostort és több szép kivitelű borotvatartó tokot. Egy céhkancsót is megvásároltak tőle 1915-ben, aminek az érdekessége az, hogy ez a Sopron megyei Felsőlászlóról származó darab (Itsz.: 100066) – ismereteink szerint – a helyi fazekasság mindmáig egyedüli tárgyi emléke (CSUPOR 2000. 269).

Amennyiben megkíséreljük összefoglalni a két kereskedő Néprajzi Múzeum számára végzett tárgygyűjtő tevékenységét, a következőket állapíthatjuk meg. Lichtneckert József vidéki utazgatásai során szinte az egész Dunántúl területét bejárta, és ezen belül is legalaposabban a baranyai sokácok életmódját tárta fel. Egy-egy megyében átlagban nyolc-tíz településről gyűjtött, méghozzá inkább egy-egy tárgyféleségre koncentrálna. Ezzel magyarázható gyűjteményében például a mézeskalácsformák és a főkötők számának nagy aránya. Véleményem szerint gyűjtéseit a Néprajzi Osztály szakemberei kevésbé irányították; amatőr gyűjtőként – persze a múzeumi igények figyelembevételével – saját elképzelése szerint, önmaga kedvtelésére gyűjtött. Az így létrejött vegyes anyagból aztán a muzeológusok kiválogatták a számukra értékes darabokat. Fontosnak tartom ezen a helyen még egyszer kiemelni, hogy a néprajzi tárgyak mellett figyelmet fordított a szokások írásos rögzítésére és – a technikai feltételeket felhasználva – a néprajzi tények képi megörökítésére is.

Vele ellentétben Grünbaum Gyula tevékenysége inkább műkereskedői jellegű. Elsősorban viszonteladónak lehet őt tekinteni, erről árulkodik a nevére kiállított és fent ismertetett bizonyítvány is. Egy-egy megyében alapos gyűjtést végzett, nem csak néhány tárgyféleségre, díszített darabokra koncentrált; ezenfelül hiánypótló munkát végzett azzal, hogy feltárta a nyugat-magyarországi, falusi zsidóság tárgyi kultúráját.

Láthatjuk tehát, hogy kollekcióikat, illetve a néprajzitárgy-gyűjtés módszerét és szándékát tekintve is jelentős a különbség a két kereskedő között. Azonban mindketten jól felismerték azt a lehetőséget, amelyet az eltűnőben lévő népi kultúra iránti aggodalom és a szakemberhiány sajátos keveréke teremtett a 20. század elején. Ennek eredménye lehetett talán az is, hogy míg ma az ő tevékenységüket a Néprajzi Múzeum szemszögéből egyértelműen alkalmi gyarapodásnak tekintjük, akkor a tervszerű gyarapítások közé sorolták. A két kereskedő tárgygyarapító tevékenysége ugyanis rendszeres, illetve az összes gyarapodást tekintve mind mennyiségében, mind pedig minőségét tekintve figyelemre méltó volt, vagyis a szakemberek számítottak rá, beépítették az éves tervekbe. Mindezek miatt pedig elmosódhattak a határok az alkalmi és tervszerű gyarapodások között, és a Néprajzi Osztállyal éveken keresztül rendszeres kereskedelmi-szakmai kapcsolatot tartó személyek, mint például Lichtneckert József és Grünbaum Gyula, tevékenységét ebből a megfontolásból talán mindkét kategóriába be lehet sorolni. Bár a Néprajzi Múzeum szakemberei tisztában voltak az ilyen jellegű szerzeményezések tudományos problémáival, akadályaival, korlátozott muzeológiai eredményeivel, mégis szívesen vették a beküldött, becipelt különféle tárgyakat. Nemhiába, hiszen gondoljuk csak meg, ha Jankó, Semayer vagy Bátky visszautasította volna a szenvedélyes amatőr gyűjtőket vagy a portékákat kínáló ócskásokat, régiségkereskedőket, mennyivel szegényebbek lennének most a Néprajzi Múzeum raktárai!

Irodalom

CSUPOR István

2000 Kerámiagyűjtemény. In FEJŐS Zoltán (főszerk.): A Néprajzi Múzeum gyűjteményei. Budapest, Néprajzi Múzeum. 261–298.

DOMONKOS Ottó

1989 Győr-Sopron megye néprajzi gyűjteményei. In SELMECZI KOVÁCS Attila – SZABÓ László (szerk.): Néprajz a magyar múzeumokban. Budapest–Szolnok, Néprajzi Múzeum – Damjanich János Múzeum. 49–62.

ERNYEY József

1907 A busójárás és más farsangi játékok. Néprajzi Értesítő, VIII. évf. 1–2. sz. 140–164.

FEJÉR Gábor – ROBOZ László

1999 Székképek. Budapest, Néprajzi Múzeum. (Catalogi Musei Ethnographiae, 3.)

FEJŐS Zoltán (főszerk.)

2000 A Néprajzi Múzeum gyűjteményei. Budapest, Néprajzi Múzeum.

KEMÉNY György

1925 Mézeskalácsok I. Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum Néprajzi Osztálya. (Magyar népművészet, 4.)

MAROSI Arnold

1914 A székesfehérvári múzeum honfoglalás- és Árpád-kori régiségei. Archaeológiai Értesítő, XXXIV. évf. 60–63.

SEMAYER Vilibáld

1913 A Magyar Nemzeti Múzeum Néprajzi Osztályának állapota az 1902-től 1913-ig terjedő években. Jövője. Néprajzi Értesítő, XIV. évf. 3–4. sz. 185–192.

SZACSVAY Éva

2000 Egyházi gyűjtemény. In FEJŐS Zoltán (főszerk.): A Néprajzi Múzeum gyűjteményei. Budapest, Néprajzi Múzeum. 403–432.

Incidental Acquisition or Methodical Collecting?

Data on the Processes that Formed the Collections of the Museum of Ethnography

The purpose of this study is to provide new information on the history of acquisitions at the Budapest Museum of Ethnography. More specifically, the study examines the extent to which notable collections in Budapest and other rural Hungarian towns reflect the culture and social composition of various groups of the population, and thus, to what degree such material may be used to reconstruct the folk culture of Hungary as a whole. To answer this question, the acquisitions strategies pursued by various ethnography museums were examined over a period of several years, as part of a larger, overarching research project.

The beginning of the 20th century was the time in the history of science when ethnography first came to be seen as a separate discipline, a process that involved the founding of independent institutions and the first public collections. As a result, contemporary directors of the Museum of Ethnography were prompted to sponsor extensive collecting endeavours, including – often despite their own professional views – the purchase of items from art and antiquities merchants, salvage dealers, and amateur private collectors. Though this strategy allowed for the preservation of a large body of material for future generations, such acquisitions were often devoid of the sort of accompanying information that marks a professionally collected object.

The present study explores the activities of two such individuals, a private collector and an antiquities merchant, each of whom maintained contact with the museum for a number of years during the first half of the 20th century, and each of whom provided the institution with considerable quantities of Hungarian ethnographica, including much rare material.

Egy fővárosi rajztanárnő nyaralójának népi és népies elemei az 1930-as években

Az a két, egymással összekomponált surányi, szentendrei-szigeti, nagy-dunai üdülőtelepi nyaraló, melyet Péchy László budapesti építész-mérnök tervezett és építtetett 1937-ben saját családjának, illetve Csepregi Horváth Lilián fővárosi rajztanárnak, jó példa arra, hogyan jelentkezett a folklorizmus a két világháború közötti hazai értelmiség tárgyi környezetében (21. és 20. kép). A két kis ház közül a rajztanárnő villájának történetét dolgozza föl tanulmányom.¹ A nyaralóépület és berendezése olyan korszakban született, amikor a magyar középosztály tagjai körében a néphagyományok ápolása a Trianon után fölerősödő hazaszeretet egyik megnyilvánulását jelentette. Célkitűzésüket így fogalmazták meg:

„Ha a falusiak látni fogják, hogy a városi ember ruházatában újra felhasználja a népi díszítő elemeket és öltözködésével is hitet tesz magyarságáról, ha kerámiáját, fabutorát, textiliáját az urak nemcsak értékeli és szeretik, hanem úgy megbecsülik, hogy otthonaikat azokkal díszítik, akkor egészen biztos, hogy ők is kedvet kapnak a sutba vetett, már általuk is lenézett ősi tárgyak használatához és soha el nem képzelt fellendülést vonz ez új »divat« néprajzi téren maga után.”²

A helyszín

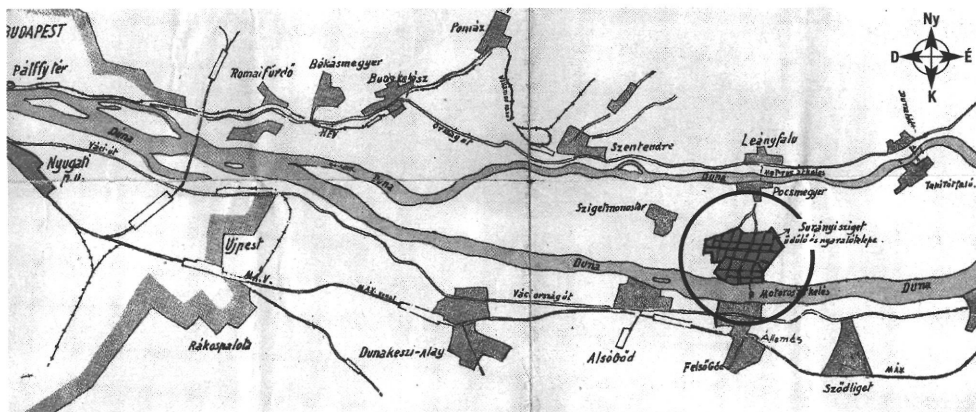
A Surány néven ismert üdülőtelep az 1930-as évek elején jött létre Pócsmegyer, a Szentendrei-sziget kis-dunai partján fekvő középkori magyar település nagy-Duna-ági határában. Kialakulása a hazai életmódváltozásnak abba az áramlatába illeszkedett, amelynek egyik jellemzőjeként a két világháború között a „szabadidő-eltöltés régi formái közül a nyaralás a középosztályi családok szinte kötelező nyári penzumává vált”. Míg az „1920-as évek elején a belföldi nyaralók száma [...] 50 ezer [...] Egy évtized múlva, az 1930-as években azonban már 1 millió felé közelített.” (ROMSICS 1999. 219.)

Pócsmegyer lélekszáma a 20. században hetnyolcszáz körül mozgott; tipikusan a közeli fővárost élelmiszerrel ellátó helység. A megyeriek már a reformkorban rendszeresen sütöttek eladásra kenyeret, és szállítottak vízi úton Pestre és Budára, hordtak piacra kerti veteményt, gyümölcsöt, tejterméket, aprójószágot (vö. Cs. KATONA 1985. 33). Később virágot, konyhakerti növényeket, elsősorban paradicsomot vagy monokultúraszzerűen földiepret termesztettek, és hajón vitték a pesti Nagyvásárcsarnokba.

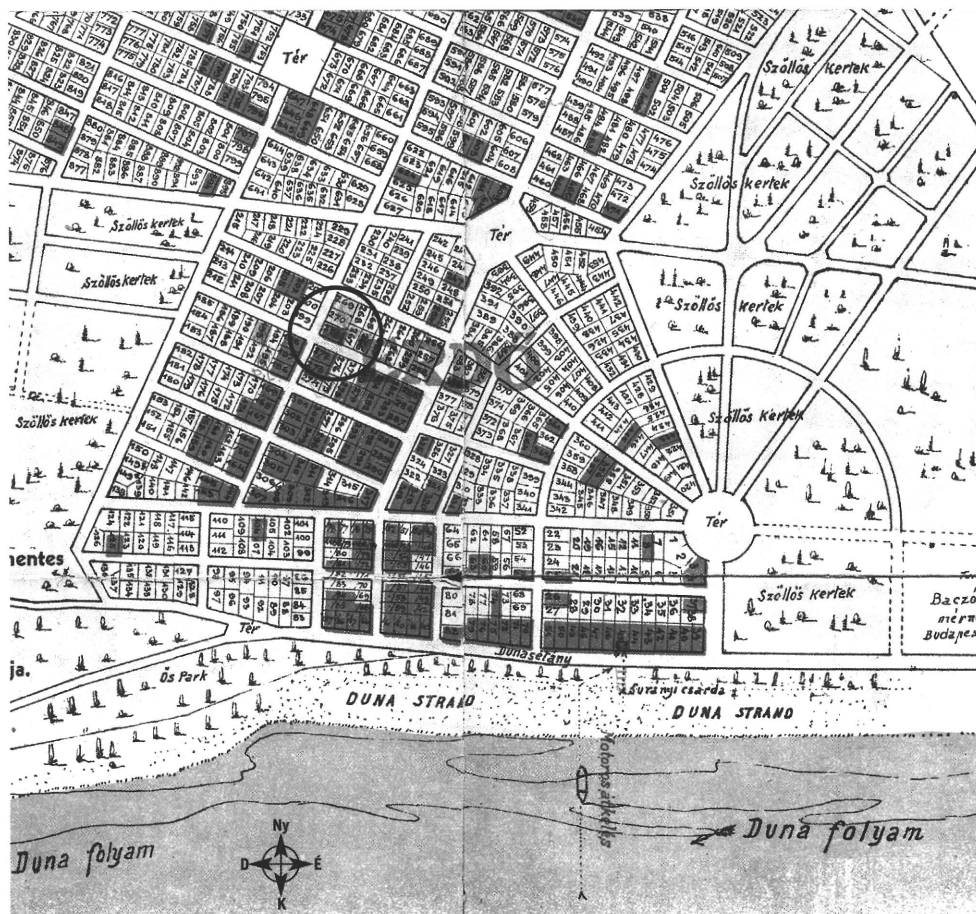
Pócsmegyer határában két üdülőtelep is kialakult a főváros lakói igényeinek kielégítésére. Az egyik a Kis-Duna (a szentendrei Duna-ág) túlsó partján, közvetlenül a hegyek tövében fekvő Leányfalu-pusztából nőtt ki az 1870-es években, majd 1949-ben önállósodott Leányfalu néven. Több neves művész és tehetősebb polgár építkezett ott.

1 Édesanyám, dr. Horváth Endréné (Andrásné) Csepregi Horváth Lilián (a továbbiakban: Cs. Horváth Lilián) emlékének ajánlom ezt a közlést. Nyaralójának bemutatását elsősorban a saját és másodsorban Péchy László építész, a ház tervezője családjában megőrzött írárok, képek és szájhagyományozódott, leíratlan visszaemlékezések tették lehetővé. Azok az idézetek, amelyek mellett nem tüntetek föl más forrást, Cs. Horváth Lilián zsebnaptáraiban vezetett naplójegyzeteiből valók. (Anyja is, apja is vezetett naplót fiatal korában; jellemző volt a családra az élmények rögzítése, emléktárgyak és dokumentumok megőrzése.) Az illusztrációul szolgáló fényképek közül tizenöt surányi felvétel negatívja Cs. Horváth Liliáné, a két templomfotó negatívja Péchy Lászlóé volt, a pócsmegyeri fotó a Néprajzi Múzeum tulajdona.

2 WIENERNÉ BAKOSS 1937. 54. Az idézetet a könyvecskének egy olyan példányából vettem, amelyet Dajaszáznén Dietz Vilmánának, Cs. Horváth Lilián kolléga- és barátjának dedikált a szerző (vö. 12. jegyzet). Wiener Tiborné Bakoss Margit, akinek Liliánnal való közvetlen kapcsolatáról nem tudok, a két világháború között elsősorban a hódmezővásárhelyi hímezések följáratásával tette ismertté nevét (vö. VARGA 1981).

1. kép. 1933 körül kiadott prospektus részlete. A Surányi sziget, azaz Surányi Miklós földbirtokos tervezett üdülőtelepe a Szentendrei-szigeten

2. kép. 1933 körül kiadott prospektus részlete. Részlet Surányi parcellázásának helyszínrajzából. Bekeretezve a Csepregi Horváth Lilian és Péchy László által választott három telek

Miután a filoxérajárvány később a Szentendrei-szigeten is elérte és elpusztította a szőlőültetvényeket, a megmaradt, illetve a homokbuckák oldalán újraterlelt szőlőskertek mellett futóhomokossá váló térséget akáccal és feketefenyővel kötötték meg. Ezen a szőlőművelésből kiesett, a falu termőföldjeitől keletre fekvő határreszen alakították ki a későbbi Surányt, a Lányfalunál szerényebb másik nyaralóhelyet, ahol kis keresetű polgárok, tisztviselők vettek telket, ugyanis Surányi Miklós pócsmegyeri földbirtokos, a Felsőgöddel szemközti „révállomás körüli terület tulajdonosa az azonnali, nagyobb bevétel érdekében földjeinek egy részét üdülőtelekként kívánta értékesíteni” (GÁBRIEL 1992. 27.). A Nagy-Duna (a váci Duna-ág) szigeti partján ő létesítette az üdülőtelepet, ahonnan nézve különösen naplementekor nyújtanak hangulatos látványt a szentendre-visegrádi, illetve Dunazug-hegység – téves megjelöléssel Pilis – vonulatában „a lányfalusi” hegyek, köztük a Szent László-hegy, a Koporsó-hegy (csúcsa a Vöröskő-szikla). Ezt az ártéri erdővel, fűzekkel, nyárfákkal és a kapcsolódó természetes növénytakaróval szegélyezett partvidéket jól lehetett értékesíteni, a szó szoros értelmében „el lehetett adni” dunai fürdő-, napozó- és csónakázóparadicsomként, ahol eleinte főként evezősök pihenését szolgálta Kern Márton „Surányi csárdája” és panziója. Pestről, a Nyugati pályaudvarról a váci vonalon vonattal 40–45 perc alatt elérhető Felsőgöd, ahonnan motoros komp biztosította az átkelést a csárdához (1., 2., 9. kép³).

A földbirtokos a „parcellázás engedélyét 1932. szeptember 5-én kapta meg. Ezt követően a telkek telekkönyvi nyilvántartásba kerültek [...] Az üdülőtelkek tulajdonosai 1933. január 8-án [...] megbeszélést tartottak [...] egyesület alapítását kezdeményezték [...] egy 5 fős bizottságot alakítottak, amelynek [...] feladata volt a parcellázással és a létrehozandó üdülőteleppel kapcsolatos egyeztetéseken a telektulajdonosok képviselése. A megjelentek – valamennyien fővárosi lakosok – egyetértettek abban, hogy [...] a fák kivágását megakadályozzák, az építkezések ellenőrzésével a telep üdülőhelyi jellegét megőrzik, az üdülőtelep életének szabályozásával a pihenés-kikapcsolódás feltételeit biztosítják. [...] a Surányi Fürdő Egyesület – akkor még »Surányi Üdülőtelep Egyesület« alapszabályait 1934. októberében terjesztették fel a belügyminiszterhez, aki 1935. február 11-én hagyta jóvá működését. [...] Kiadásaik legnagyobb tételeit a csónakház fenntartása, a telefonszámlák és a telepőr fizetése alkották.”⁴

Surányi Miklós először maga építtetett és készen árusított a telekkel együtt mintegy tíz különböző mintaházat, hogy szemléltesse, milyen csinosan hat itt egy-egy villa. A földszintes, lapos tetű, vakolt falú házakon kívül a Duna-parton egy vörös téglás, egyemeletes nyaraló is készült, az emeletén is terasszal. Ezt a Sulyok család vette meg. Hasonlóak később nemigen épültek, csak másféle emeletes megoldások, például tetőtér-beépítéssel.

Az 1933 táján kiadott telekértékesítési prospektus megfogalmazása szerint „A fiatal település közkedveltségét szemlélteti a színes nyaralók és weekendházak nagy száma. A magyar úri közönség, a sportemberek és evezősök gyorsan felfedezték és megszerették ezt a fővárostól 25 km.-nyire fekvő gyönyörű üdülőhelyet, amely elsőrendű ivóvízzel és teljesen pormentes levegővel büszkélkedik.” A prospektusban elővigyázatosan elhagyták a térképről a hasonló adottságokkal rendelkező Horányt, Szigetmonostor nyaralótelepét, amely Pesthez még közelebb fekszik, mint Surány, s így komoly konkurenciát jelenthetett Surányi Miklósnak.

A „Surányi-parcellázás” területének erőltetett és értelmetlen „Surányi-sziget” neve helyett a telepiek kezdettől „Surányt” szoktak mondani, így a helynévre utaló személynévből másodlagosan újra helynév lett.⁵ Szabatosabb az 1950-es évektől használatos hivatalos név: *Surányi-telep*. Rövid ideig, 1970 táján élt a *Surányliget* megjelölés, majd a 20. század végére hivatalos lett a *Surány* elnevezés.

3 A reklám érdekében a telekértékesítési prospektus grafikái Felsőgöd felől, a legszébb nézetből mutatják Surányt.

4 GÁBRIEL 1992. 27–28. Az egyesületnek tagja lett Péchy László és Cs. Horváth Lilian is. 5 Horány üdülőtelep története nevének eredetét tekintve is hasonló Surányéhoz. A középkorban Horánnak, később Szigetmonostornak nevezett, Kis-Duna menti községből származott a nemes Horányi család egyik ága. A 20. században, a sziget túloldalán, a Nagy-Duna partján kialakult üdülőtelep, Horány neve úgy keletkezett, hogy a Szigetmonostor 1887-es térképén föltüntetett Horányi csárda nevének első elemét analógiák alapján helynévből „[...] -i képzővel alakult származéknak fogták fel, s elvonták belőle a Horány helynevet. Valójában a Horányi csárda első névelemeként annak a Horányi Antal budai lakosnak a családneve szerepel, aki az 1754. évi vármegyei nemesi összeírás szerint a csárdát zálogban bírta.” (Kiss 1980. 280.)

Az építettő, (Cs.) Horváth Lilián Budapesten született 1902-ben, és 89. életévében halt meg ugyanott.

Apja, Horváth János (1853–1945, 26. kép) csepregi születésű, paraszti származású ügyvéd, az Országos Központi Hitelszövetkezet vezető egyénisége 1914-ben kapta szervezőmunkásságáért a magyar nemességet és a Csepregi előnevet,⁶ amelyet használhatott öt gyermeke is. Az egész család büszke volt arra, hogy Horváth János nem örökölte, hanem saját munkájával nyerte el ezt a címet.⁷

Anyja, Polatsek Anna (1863–1924) pesti polgárcsaládból származott.⁸ Kései, legkisebb gyermekét, a féltett Liliánt tízéves koráig iskolába sem engedte, 1908-tól 1912-ig otthon taníttatta másodszülött lányával, Annával (1890–1966, beceneve Anny, 26. kép), aki akkor friss diplomás óvó-és tanítónő volt, és nem helyezkedett el.

Cs. Horváth Lilián alapfokú tanulmányai elvégeztével nyolc évig járt a Veres Pálné Leánygimnáziumba, s ott érettségizett.

Gyermekkorának legszebb emlékeit jelentették a családi nyaralások az 1908 és 1918 közötti években a Nyitra melletti Űri-völgyben, a Zobor-hegy oldalában, amikor az egész iskolai vakációt – korábbi alkalmi megoldások után – családi villájukban töltötték, egy nagy parkban fekvő, egyemeletes, de puritán épületben, amelyet a környék parasztjai mégis *kástély* néven emlegettek. A nyaralót Cs. Horváth János vette, de a hozzá tartozó szőlőbirtokot családi ösztöndíj-alapítvány céljára vásárolta meg a Nyitrán működő, szintén csepregi születésű pap nagybátyja. Az első világháború végén a „családtanács” úgy döntött, hogy nehézségekbe ütközik az ingatlan kezelése, haszonvétele – hiszen Nyitrát Csehszlovákiához csatolták a vesztes háború után –, ezért eladták. Árát államkötvényekbe, hadikölcsönbe fektették, így az is elveszett. Horváthék újra csak bérelt szobákba jártak falura nyaralni.

A család nehezülő anyagi helyzete ellenére Liliánt tovább taníttatták. Felsőfokú tanulmányai, művészeti tanári képzése során alkalma nyílt megismerkedni a népművészettel is. Tanultak csipkeverést, népi motívumokkal szőnyeget csomóztak a *rajzakadémián*. Nem sokkal anyja fájó elvesztése után, 1924 júniusában nyerte el diplomáját Cs. Horváth Lilián. A Képzőművészeti Főiskolán „a művészeti (szabadkézi) rajz és írásnak a hazai leánygimnáziumokban, a felső leányiskolákban és nőipariskolákban [...] való tanítására képesítettnek nyilvánították”. Apja (saját, nem nagy bérháza egy emeletét kitöltő) ügyvédi irodás, ötszobás, jözséfvárosi lakásából három testvére sorra eltávozott házasság révén, míg az 1930-as évekre a hétagú családból csak hárman maradtak ott: az özvegy apa két hajadon leányával, Annával és Liliannel, aki modern nőnek számított, mert „kenyerkereső” munkát végzett, de önálló háztartása nem volt, kései férjhezmenetelig nem hagyta el a szülői házat.

Anyjuk halála után Anna vezette a háztartást, alkalmazott segítségével. Kedvtelésből sokat foglalkozott mindenféle női kézimunkával, textiltechnikákkal. Jutott rá ideje, volt hozzá tehetsége.

Cs. Horváth Lilián eleinte helyettesként, majd 1929-től kinevezett tanárként oktatott. Kedvtelésből természet után rajzolt és festett, főleg tájakat, falurészleteket, romantikus parasztházakat. Amikor „nem volt elég óraszám”, a kézimunka, főként a „magyaros kézimunka” oktatását is vállalnia kellett, amely tantárgyat a „pusztuló népművészet” megmentése eszközül a gimnáziumokban is kötelezővé tettek. Főlelevenítette a gyermekkorában tanultakat, és maga is hímezni kezdett.

Az 1930-as évek első felében a tanítás mellett elvégezte a Pázmány Péter Tudományegyetemen a művészettörténet szakot. Ezzel is gazdagodott művészet- és népművészet-szemlélete azonfelül, hogy képesítést nyert ennek a tárgynak gimnáziumi oktatására is.

Tanulmányai során főlebredt néprajzi érdeklődését folyamatosan ébren tartotta rajz-, szépirás- és kézimunka-tanári gyakorlata. A trianoni békekötés után megcsonkított Magyarországon a tanterv előírta a magyar népművészeti hagyományok ápolását a nemzeti öntudat erősítése céljából, elsősorban az ő szaktárgyai segítségével. A rajz- és kézimunkatanárok képzésük alapján eredeti darabokon tanulmányozták és szemléltették a paraszti díszítőművészet sajátosságait. Tanítaniuk kellett a népi munkák alapján való tervezést is, a nemzeti hagyományok újraalkotó őrzéseként.⁹ Ezért gyűjtötte

6 Munkásságáról lásd BALOGH HORVÁTH 1996.

7 Horváth János érdeklődött a népi hagyományok iránt, sopróni diák korában gyűjtötte és a Magyar Nyelvőrben több közleményben publikálta szülőfaluja népnyelvi emlékeit, köztük apja vőfélykönyvét (vö. BALOGH HORVÁTH 2003).

8 Érdeklődést mutatott a népművészet iránt, és mint sok „úriasszony,” a 20. század elején már rendelt például kalotaszegi „vagdalásos” és „írásos” hímzésű terítőket, függönyöket, és használta pesti lakásukban, valamint nyitrai nyaralójukban.

9 Rajz- és kézimunka-szakfelügyelők vallották: „[...] meggyőződésünk [...] hogy a magyar népművészetnek évszázadokon keresztül ki-termelt értékei megóvnak bennünket a nemzetközi elkalandozásoktól” (TIRPÁK 1933. [1]).

akkoriban sok rajztanár nemcsak rajzolgatással a történelmi Magyarország különböző vidékeiről származó díszítőmotívumokat, hanem vásárlás útján magukat a népművészeti tárgyakat: szötteket, varrottasokat, cserépedényeket, faragásokat, esetleg bútordarabokat is, ritkábban az eredeti lelőhelyen, esetleg vásáron, gyakrabban a lakóhelyén működő, városi üzletekből vagy a lakásában őt fölkereső házalóktól.

A paraszti tárgyakban nagyra becsülték a kézműves- és a művészi teljesítményt (naiv esetlegességeivel és hibáival együtt). A népi textilművesség termékeiből gyakran csupán a díszített részletük került a gyűjtőkhöz, akik – fölhasználva e töredékeket – az eredetitől eltérő, új szerepet szántak nekik a polgári enteriőrökben. A tanárok ugyanis az iskolai szemléltetésen kívül lakásuk, elsősorban előszobájuk, esetleg nyaralójuk díszéül használták gyűjteményük darabjait, amint a hazafias érzelmű főnemesek, nagypolgárok, művészek és tudósok már korábban is ebédlőjük, szalonjuk, gyerekszobáik, villájuk „magyaros” hangulatát alapozták meg velük.

Cs. Horváth Lilian és Cs. Horváth Anna buzgó gyűjtő volt. Nemcsak lakásuk előszobáját,¹⁰ hanem kettőjük lakószobáját, a „lányszobát” is gazdagon díszítették eredeti, lehetőleg falusi kézművestárgyakkal, összekombinálva régiségkereskedésekben vett antik városi, polgári enteriőrelemekkel.¹¹ Annát elsősorban hímezésmotívum-készletének gyarapítása érdekelte, amelynek segítségével tervezte saját textilmunkáit. Népi ruhadarabokat főként Lilian gyűjtött. Ilyenekből néhány teljes népviseleti öltözetet szerkesztett össze magának, hogy különféle alkalmakkor, például az akkor szokásos nyilvános és magánszervezésű „magyar esteken” viselhesse. Fényképezkedett is bennük (25. kép). A különféle helyi és országos vásárok „piaci kínálatából”, valamint a közvetítő kereskedők felhozatalából adódóan Cs. Horváth Anna és Lilian több ezer tételes gyűjteményében – akárcsak a többi korabeli átlagos népművészeti magángyűjteményben – a más etnikai csoportoktól származóhoz viszonyítva föltűnően magas a baranyai délszlávok (főként a sokácok) textiliáinak, azonkívül az erdélyi magyar és szász vidékek különféle anyagú és rendeltetésű tárgyainak számaránya. A gyűjtők és a népművészeti kiadványok szerkesztői gyakran besoroltak nemzetiségi kultúrjavakat is a *színmagyar* kategóriába.

Cs. Horváth Lilian életében jelentős volt az 1935–1936-os és az 1936–1937-es tanév, amikor a IX. kerületi Mester utcai Irányító Polgári Leányiskolában működött. Néprajzi ismereteit ott tudta elmélyíteni, mert a másik két rajztanárral, az etnográfiaiában jártas Dajaszásznén Dietz Vilmával¹² és Payer Gizellával¹³ szoros szakmai barátságot kötött. Hármuké volt a rajzsztértár, óráközi munkahelyük. Dietz Vilmával haláláig összejárta Cs. Horváth Lilian is, Anna is. Segítségével megtanulták értelmezni és szakszerűbben gyarapítani népművészeti gyűjteményüket. Együtt is látogatták a Néprajzi Múzeumot. Másrészt a Mester utcai iskola szolgálatában töltött két év teremtette elő az anyagi előfeltételeket ahhoz, hogy Cs. Horváth Lilian harmincöt éves korára bizonyos fokig önállósodjon, ha külön lakásra nem is, de legalább nyaralóra szert tegessen a maga erejéből, mert a mintaiskolában nemcsak kétszeres teljesítményt vártak el a tanároktól,¹⁴ de kétszeres fizetést is kaptak.

Az építész

Az építész, (Péchuifalusi) Péchy László a Szatmár megyei Magyarberkeszen született 1897-ben, és Budapesten halt meg 1978-ban.

Őseitől örökölte sok évszázados nemesi előnevét. A Péchy nemzetségnek egy Szilágy megyei ágából származott. Széppapjának¹⁵ egyetlen testvére, utód nélkül elhalt öccse volt a családban sokat emlegetett neves szakmai előd, Péchy Mihály (1755–1819) építőművész, mérnöki tábournok, hadmérnök, egykor a debreceni Református Kollégium diákja, majd új épületének tervezője (1803–1816). Az ő műve a református Nagytemplom is (1805–1822), klasszicista építészetünk kiemelkedő, magyar hagyományokra támaszkodó alkotása.¹⁶

10 A legtöbb úri lakásban csak az előszobáig juthattak paraszti tárgyak. Cs. Horváth Lilian így kérdezte egyik levelében bátyjától, hogy sógornője „névnapjára mi lenne alkalmasabb, levélpapír vagy mázas festett tányér. A napokban vettem két szép barna tányért. Nem tudom alkalmas lenne e nálatok ilyesmi az előszoba falára.” (1934. augusztus 8.)

11 Náluk az ebédlőbe nem kerültek népies tárgyak, mint akkoriban sok nagypolgár vagy művész lakásában.

12 Dietz Vilma előbb amatőrként, később diplomás néprajzsként, elsősorban hímezéskutatóként ténykedett. Munkásságáról lásd BALOGH HORVÁTH-VIGA 2002.

13 Payer Gizella az 1960-as években például Fél Edit népi hímezéskataszteréhez rajzolta múzeumi műtárgyakról az öltésformákat. Vilma, Gizella és Lilian népiesen *cimborának* hívták és *cimbinek* szólították egymást.

14 Rendszeresen mintatanításokat tartottak más iskolák tanárainak, azonkívül diaktikai múzeumot rendezett be kollégáival az ügybuzgó igazgató, Loschdorfer János, valamint helyettese, Masson Bella. Cs. Horváth Lilian népművészeti szemléltetőtáblákkal és -vitrinekkel működött közre ebben.

15 Széppapját 1788-ban mint „kövárvidéki alkapitányt” említik.

16 Vö. például DERCSENYI et al. 1992. LXII–LXIII, 170.

Péchy László tizenhét éves kora előtt elvégezte katonai középiskoláit, majd a Bécs melletti Mödling katonai akadémiáján tüzéri kiképzést nyert. Tizennyolc éves korában, 1915-ben hadnagyként ment a frontra, s vett részt az első világháborúban. A háború után – a katonai pályából kiábrándultan – beíratkozott a budapesti Műegyetemre, ahol 1922-ben nyerte el építési oklevelét. Ezután javarészt Budapesten fejtett ki szakmai tevékenységet, elsősorban a főváros magasépítési ügyosztályának alkalmazottjaként. A „városházi hivatal” 1924 decemberétől harminckét éven át volt munkaadója. Pályáján sok elismerést, sikert aratott. A Magyar Képzőművészek Egyesületének művész tagja volt 1926-tól (PÉCHY 1964. 87–88). Tervei készítésekor szívesen elidőzött a részletek, a dekoratív elemek kidolgozásával.

A helyszín, az építetű és az építész összetalálkozása

Az építetű és az építész között a kapcsolatteremtő szerepét (Gelléri és Alpári) Gellért Emma (Budapest, 1902 – Budapest, 1977) játszotta, aki egyrészt az 1920-as évek legvégétől kezdve a legjobb barátnője volt Cs. Horváth Liliannak, bel- és külföldi utazásaiban, üdüléseiben legkedvesebb társa lett,¹⁷ másrészt 1934-től Péchy László felesége volt. Egészen harminckét éves koráig ő is viszonylag önálló nőként élt. Házassága előtt özvegy anyjával lakott együtt. Pedagógus végzettséggel rendelkezett, 1920-ban nyerte el „néptanítói” oklevelét, amely akkoriban az elemi iskola hat + három és a polgári iskola négy + hat osztályában való oktatásra jogosított. Emmus tanított ipari tanulókat is. Férjével ugyanakkor, ugyanolyan körülmények között ismerkedett össze, mint Liliannal, egy – akkor oly divatos úri sportot űző – teniszező és az újabb nagyvárosi szokásnak megfelelően gyakran kiránduló társaságban, akikkel még evezni is jártak. Ismerkedtek az autóvezetéssel is. Mindhárman törzstagjai voltak egy ötfős barátai körnek, amely bibliai, metafizikai és misztikai témákat szokott megvitatni. Gellért Emma 1926–1946 között rendszeresen kézimunka-délutánokat tartott barátnőinek, amelyeken alkalmanként Cs. Horváth Lilián is részt vett. Népi kézművestechnikákkal is foglalkoztak. Emma és Lilián között igen gyakori volt a találkozás, telefonbeszélgetés, levélváltás.

Gellért Emma életében nem volt akkora szerepe sem a népművészetnek,¹⁸ sem a tanításnak, mint Cs. Horváth Liliánban. Miután két gyermekét megszülte, hamarosan nyugdíjaztatta magát. Így is meg tudtak élni, sőt kisebb nyaralót is építhettek és berendezhettek férje keresetéből. Lászlónak már 1925-ben 440 pengő volt a kezdő havi fizetése a kiszállási díjakkal együtt. Ő és Emma 1937 tavaszán egyre sürgetőbbnek érezték, hogy állandó nyaralóhelyet találjanak, hiszen június 6-án második gyermekük is megszületett, és családosan már nem utazhattak annyit, mint gyermektelen korukban.

Cs. Horváth Lilián – mivel nem volt önálló lakása, hanem apjánál lakott, és csak ötven pengőt adott havonta a „koszthoz” – még a normáliskolákban kapott átlag 290 pengős havi fizetéséből is aránylag sokat költhetett olyan kedvteléseire, mint a népművészeti tárgyak gyűjtése. Noha az ő életében még nem érkezett el a családalapítás ideje, de a kétévi „dupla” fizetése révén épp 1937 tavaszán vált számára is lehetővé és időszerűvé a saját ingatlan szerzése, az odaveszett nyitrai villa fájo hiányának pótlása. Ha volt állása akkoriban egy pedagógusnak, keresetéből futotta ilyesmire is.

Nyaralásai jövődő helyszínéül azért is választotta a Péchy házaspár és Cs. Horváth Lilián a divatos, de egyre költségesebb Balaton-part és más elegánsabb üdülővidékek helyett a Budapest közeli, de szigeti elzárt fekvése miatt mégsem drága Surányt, mivel anyagi lehetőségeik, amint a fentiekből kiviláglik, viszonylag szerények voltak. Ott is olcsóbb, nem vízparti telkeket vettek (1., 2., 9. kép). A telekértékesítési prospektusban élénk színekkel ecsetelt és a helyszínen tapasztalt előnyökön túl Péchyéket az is oda vonzotta, hogy két rokonuk is „érdekelte” Surányban. Az egyik, egy háromgyermekes orvoscsalád már korábban ott nyaralt lapos tetejű, modern, csinos villájában. A másik családban az első gyermek ugyancsak 1935-ben született, mint Péchyéknél. Ők is 1937-ben kezdtek Surányt iránt érdeklődni, majd ott béreltek nyaralót. Emmának és Lászlónak sikerült, bizonyos kerülők után, Liliánt is „odacsábítani”.¹⁹

17 A rendkívül tartalmas kapcsolatukat „kenyeres pajtáságnak”, „kenyerességnek” nevezték. A *kenyeres* megjelölés a 18–20. századi magyar néprnyelvben, a kuruc költészetben és a népköltészetben is előfordult. A két világháború között a magyar értelmiség szívesen használt ilyen régies/népies stílusértékű kifejezéseket. A szó eredeti jelentése (‘valakivel közös kenyéren él, kenyéren osztozik’) kibővült: ‘aki barátja mellett jóban-rosszban kitart, örömeiben, bánatában osztozik’ (MNYÉSZ 1960. 832).

18 Cs. Horváth Lilián ajándékai révén került néhány népművészeti tárgy a lakásába.

19 Viszont sem Emma testvérét, Ilonkát, sem pedig Lilián bátyját, Jánost nem sikerült rávenni, hogy Surányban vegyen telket.

Telekvásárlás és a nyaraló építése (1937)

(Elsősorban Cs. Horváth Lilian zsebnaptárakban vezetett naplói, fényképfelvételei és Péchy Lászlóné Gellért Emmától kapott levelei alapján készült összeállítás)

Május 9., vasárnap. „Ilonkáékka²⁰, Lacival Surány.”²¹

Május 19., szerda. „D.u. Annyval Csobánka.”²² Szép, de messze.”

Május 23., vasárnap. „Annyval Farkasréten.”²³ Nagyon drága.”

Május 24., hétfő. Péchy Lászlóné leveléből: „[...] nagyszerű tipp hogy Felsőgödön telepedjete le [...] sokat lehetnének együtt [...] minket is próbáltak oda csábítani, de tudod Laci nem tágit Suránytól [...] örömmel megy Vele Felsőgödre házakat gusztálni, [...] pláne hogyha utána átmentek a szigetre a leendő telkünkön beszélitek meg a látottakat.”

Május 27., csütörtök (úrnapja). „Lacival Surány. Telek nézés fürdés, ebéd. Göd Drága.”²⁴ Cs. Horváth Lilian fenyőfákat szeretett volna a kertjébe, Péchy László pedig hatalmas nyárfákat. Keresgélésük során a térképen több helyen ceruzával megjelöltek telkeket (2. kép), végül találtak egymás mellett három parcellát, ahol az egyik szélsőn feketefenyők, a másik szélsőn fehér törzsű nyárfák álltak. Hogy közvetlen szomszédok lehessenek, az a megoldás kínálkozott, hogy másfél-másfél telket vegyenek (2. kép, az ERDŐ felirattól balra, és 3. kép, lent). Lilian máris elkezdett alaprajzi vázlatokat készíteni házához.

Május 30., vasárnap. Péchy Lászlóné leveléből: „Ma délelőtt Dódi²⁵ volt itt [...] Rém örvendett, hogy Te is telektulajdonos leszel.”

Június 12., szombat. Péchy Lászlóné leveléből: „Laci lekötötte a Surányi telket [...] De szeretném, ha Te is döntene a telekben.”²⁶ [...] Laci bármikor kimehet Veletek²⁷ [...] Surányba hisz mindjárt a saját dolgunkban is végez egyetmást. Ottani vállalkozóktól akar ugyanis költségvetést kérni.”²⁸

Június 16., szerda. „D.u. Anny Laci Surány, borus, szép.” Testvérének, Annának ezen a napon mutatta meg Lilian a választott telket, végső döntése előtt.

Június 20., vasárnap. „Lacival Surányba. Eső. Házhely kimérés. Jó terv.” Tehát Cs. Horváth Lilian is döntött.

Június 25., péntek. Cs. Horváth Lilian korábbi vázlatai alapján Péchy László elkészítette a ház első tervét (3. kép),²⁹ ahol jelentkezett már a két fő népies elem:³⁰ cseréppel fedett, meredek nyeregteret egyenes oromfallal és mellvédes gádor, itt még három, vízszintes áthidalású oszloppal, nem pillérrel. Lászlónak nyilván ez tetszett a környék falvainak többféle

20 Emma testvéréről van szó, aki férjével jött. Ők a későbbiekben is csak látogatónak jártak Surányba.

21 Ez volt Cs. Horváth Lilian első surányi látogatása. Fényképezkedtek a Duna-parton is, ahol a hatalmas nyárfák különösen Péchy Lászlónak tetszettek, és készültek képek a vízparttól távolabb is, a Liliant annyira vonzó fenyvesben.

22 Cs. Horváth Lilian ott is nézett ingatlant testvére kíséretében, aki szeretett csobánkai parasztházban bérelt szobában nyaralni.

23 Ott is kerestek ingatlant.

24 Cs. Horváth Lilian összehasonlítást végezhetett (Felső-) Göd és Surány között, az utóbbi javára.

25 Közös barátjuk a kézimunka-délutánokról.

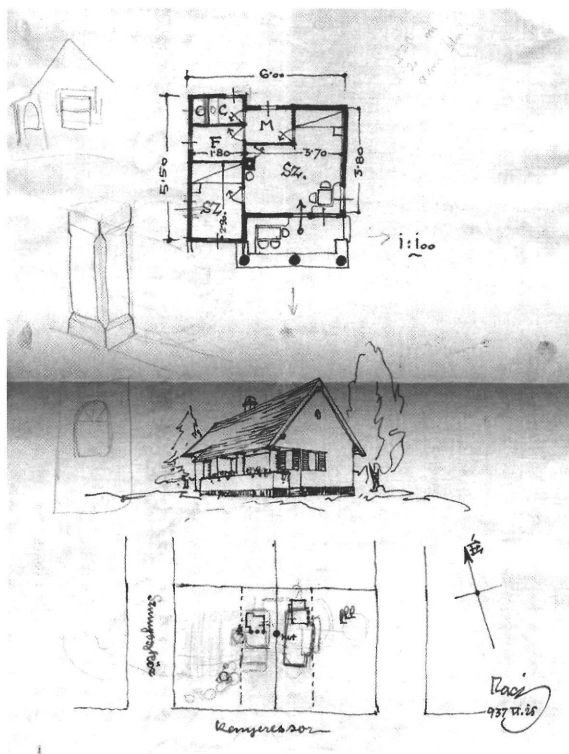
26 Cs. Horváth Lilian vívdóki lélek volt, életének erre a döntésére is nehezen szánta rá magát, szüksége volt Gellért Emma buzdítására.

27 Többes számot használ, tudva, hogy Lilian szeretné apja és nővére, Anna véleményét is kikérni telekvásárlása ügyében.

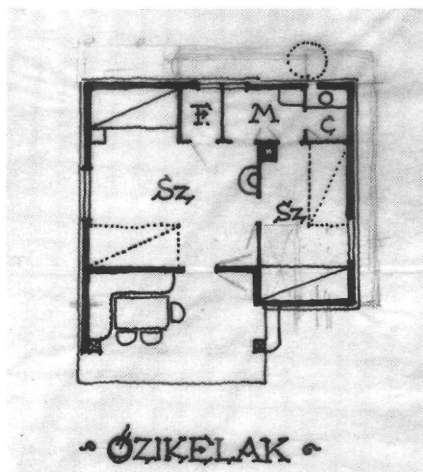
28 Péchy Lászlók és Cs. Horváth Lilian házának és részben berendezésének kivitelezése is Pócsmegyer és Surány területén lakó iparosok keze munkája.

29 Péchy László nemcsak saját nyaralójuk mérnöki terveit készítette el, hanem barátságából Cs. Horváth Lilian nyaralóját is. Takarékosan csupán egy, közös kertet tervezett a két kert határára, ahova úgysem szántak kerítést (3. kép, lent). Azt az utcát, amely Lilian és Emmák kertje előtt is húzódik, s amelynek közszájon forgó neve „Jegenye sor” volt, a jó barátok „Kenyeres sor”-nak nevezték el, míg a Lilian telke oldalán lévő, kisebb utca az általánosabb érvényű „Szunyog köz” megjelölést kapta. Ide kívánczik az anekdota, hogy amikor a vevők már aláírták a telekvásárlási okmányokat, az ügynök csak akkor árult el valamit, amiről a reklámban hallgattak. Mégpedig: „Vannak nyaralók, amikor Surányban sok szunyog van. De vannak olyan nyaralók is, amikor... nagyon sok szunyog van.”

30 Péchy László is igyekezett a „magyar szellem”, a nemzeti megújulás jegyében alkotni, mint egykor Péchy Mihály. Meredek tetejű úri villa épült még néhány Surányban, de ilyen téglapilléres tornácú az ő alkotásain kívül nem. Igen alacsony falú, meredek tetejű villája volt a Jegenye sorban Nagy Géza gyártulajdonosnak is, aki korát megelőzve munkásüdülőt is létesített: a telkével szemközt parcellára építtetett két kis szoba-konyhás házat, ahol gyára legjobb dolgozói fölválta nyaralhattak jutalmul.

3. kép. Péchy László első építész-mérnöki vázlata Csepregi Horváth Lilian rajztanár nyaralójához (1937. június 25). Az alsó alaprajzon szerepel a surányi 269–271. számú parcella (vö. 2. kép), a Horváth- és a Péchy-féle villa elhelyezkedésével

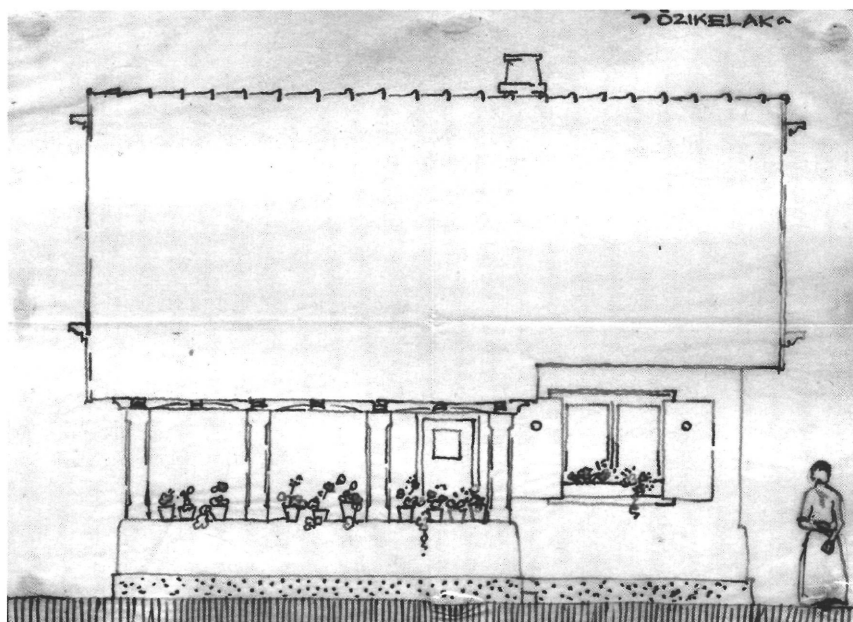
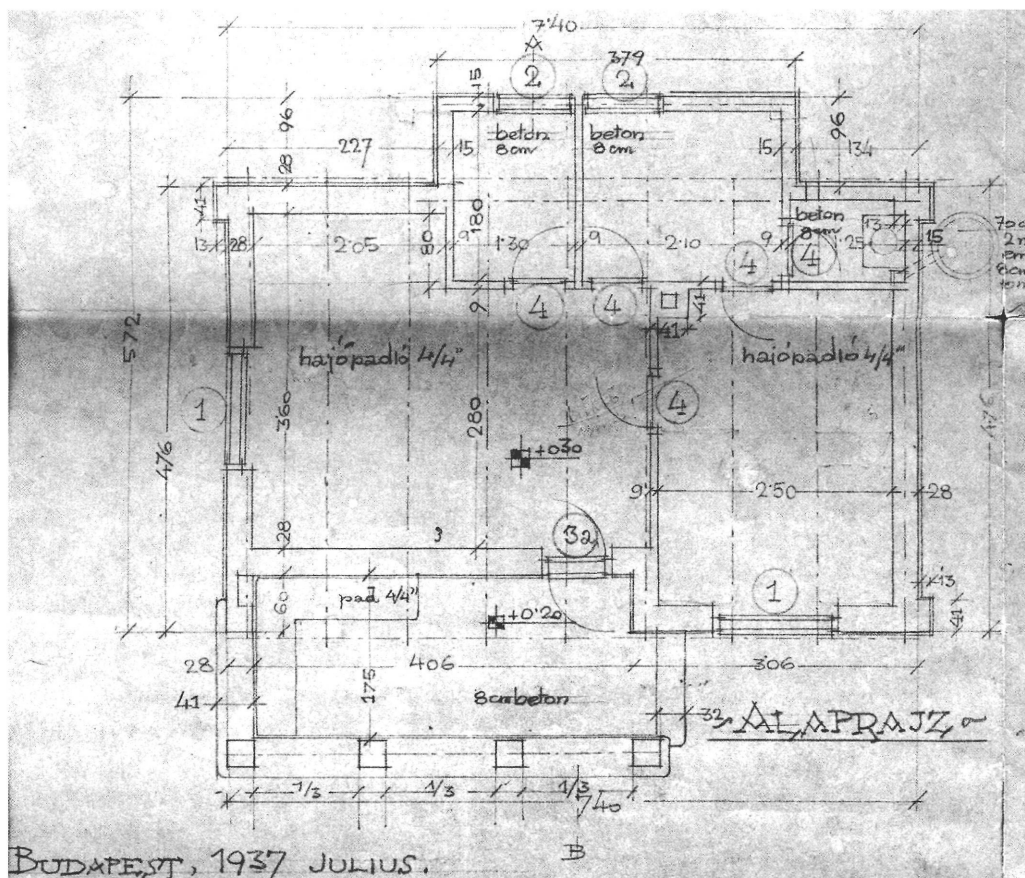
4. kép. Péchy László második alaprajzi vázlata Csepregi Horváth Lilian nyaralójához (1937. július eleje). Sz = szoba, F = főzőfülke, M = mosdó, C = closed („klozett”)

oszlop- és pillérformája közül. A gádort Péchyék városiasan *verandának* vagy *terasz*nak hívták, Lilian viszont falusiasan *tornácnak*. Az erdélyi-hegyvidéki jellegű tetőformát Péchy László választotta, családja származása miatt. Ehhez komponálta eklektikus módon a téglából épült, dunántúli és alföldi vonásokat magán viselő tornácot. A rajzon a tető síkja nem törik meg a gádor fölött, de már népművészeti ihletésű, profilozott a kilógó gerendavégek faragása (6. kép). Cs. Horváth Lilian két helyiség berendezését sarokpaddal tervezte. Ezek közül a szobai követi a népi szokást, de a tornác sarokpadja már nem köthető hagyományhoz. A ház belső beosztása és helyiségei polgári igényeknek felelnek meg, van a házban C betűvel jelölt *closed*, *klozett*, azaz vízöblítéses illemhely.³¹

Június 28., hétfő. „Emmyéknél ügynökkel megb.” (Megbeszélés Forrai Ödönnel, Surányi földbir-tokos megbízottjával.)

Június 29., kedd (Péter, Pál), ünnep. „Lacival Surány, Pócsmegyer.” Megfigyelték, fényképez-ték a parasztházak helyi jellegzetességeit. Péchy László tervrajza bal szélére (3. kép) Cs. Horváth Lilian rárajzolta egy olyan házvég vázlatát, amelynél a tető síkja megtörik, és a gádor fölötti szakasza, az előtető menedékesebb. A gádorvég nyílása fölül körszelten

31 Az elkészült házban a személyzet a lényegében *angolvécé* nagy bádoggal víztartályát reggelente föltöltötte vödörökben behor-dott kútvízzel, az elegendő volt az öblítéshez egész napra. Ilyen higiénikus WC csak három surányi nyaralóban volt: Cs. Hor-váth Lilian, Péchy László és közös barátjuk, Bartha Aurél gépészmérnök házában. (Bartha Aurél felesége, Mazurek Dóra is rajztanár volt, és sok népművészeti tárggyal díszítette az építészetiileg teljesen modern, sátor tetős villájukat.) Egészen 1970-ig, amíg vezetékes vizet nem kapott Surány, minden más üdülőépülethez falusias árnyékszék tartozott, amely többnyire fából épült a kert végében, ritkábban a házhoz építették téglából, de külön külső bejárattal.

5-6. kép. Péchy László harmadik, végleges alaprajza és főfrontterve a nyaralóhoz (1937. július második fele)

végződik, vagyis szegmentíves, mint a Szentendrei-sziget parasztházain. Odarajzolt egy neki tetsző Duna menti népi pillértípust is (vö. 18. kép). Ez az élszedékes pillérforma, amely főleg Pócsmegyeren volt elterjedt, meghatározó lett a két nyaraló összképében (10., 16–17., 19–20. kép). Péchy László építőművészi igényességének köszönhetően a két ház teljes gerendázatának kiképzése is a pillér megformálását ismétli.

Július 1., csütörtök. „Surányi” aláírású kísérőlevéllel elküldték aláírás céljából a „Surányi szigeten vásárolni szándékolt ingatlan adásvételi szerződését”, amely szerint Csepregi Horváth Lilián megveszi Surányi Miklósnak „a pócsmegyeri 772. sz. tkvi betétben felvett ingatlanából a 269. egész és 270. fele parcellaszámokkal jelzett 225 négyszögöl területű [...] jószágtestet”.

Július 2., péntek. Cs. Horváthéknál járt „Laci építés miatt”

Július 3., szombat. Mivel július 4–19. között Cs. Horváth Lilián társasutazással az olaszországi Dolomitokban járt,³² aznap már oda küldött neki levelet Péchy Lászlóné: „Laci mesélte, hogy a Bácsi³³ mennyire érdeklődött a surányi dolgok iránt. Képelem Liliánkém milyen öröm volt ez Neked [...] Nagyon tetszett az a gondolatod hogy kint az építkezést is lefényképezzük.”³⁴

Július 10., szombat. Péchy László is írt Cs. Horváth Liliának a Dolomitokba: „Kisházának munkaterev elkészült [...] Nagyon szeretném ha megérkezik [Lilián Olaszországból] a kutat rögtön megásatni, hogy az építkezés is megindulhasson. Tegnap [...] Próbakitűzést csináltam a Maga háza igen jól elhelyezhető.” Péchyne külön beszámolt: „Az «Őzikelak» tervei elkészültek s várják úrnőjüket. Egy kis töredékét a rajznak ugye megkaptad? [4. kép³⁵] ugye a kertet nagyon hangulatosan fogjuk megcsinálni, ahol szép fák vannak, oda majd teszünk kis asztalt és padot.”

Július 15–20. között Péchy László elkészítette Cs. Horváth Lilián házának végleges tervét (5–6. kép), amely alapján költségvetést kérhetett a kivitelezőktől, a pócsmegyeri „kőműves Pánczeltől”, Golnitztól, Schwarztól.³⁶ A tervrajzon a nem teljesen végigfutó oldaltornácnak már nem három oszlopa, hanem négy pillére lett, amelyek téglából épített mellvédről indultak. A pilléres megoldás választásában Cs. Horváth Lilián egyéni ízlése és a jellegzetes dunakanyari formához való ragaszkodása is szerepet kapott. A klasszicista jellegű, oszlopsoros tornác gyakoribb az Alföldön is, mint a merevebb hatású pillérsoros. A végleges terven a gádorvég a harmónia kedvéért nem szegmentíves, hanem szögletes nyílású lett, az építőművész ott is vízszintes, gerendás áthidalást alkalmazott, a főfront megoldásához hasonlóan. (A körív alatt a környékbeli parasztházak tornácának utcai végén bejárat vagy ablak szokott lenni.) Pócsmegyeren a pillérekbe beleépül a gerenda, a surányi házak esetében föltötte fekszik (18–19. kép) A tetősík Péchy László rajzán is megtörik, és a leeresztett tetőszakasz menedekesebb, követve a népi építészet gyakorlatát. (Végül túlságosan kicsinek bizonyult a lejtés szöge, mert sok lehullott tüvelével megülekszik, és nem csúszik le az előtetőről.) A kisebb szoba ablaka a korábbi tervektől eltérően nem néz Péchyék felé, hanem a főfrontra került. A tervező a saját háza ablakait és ajtóit is hasonló megfontolás alapján helyezte el oly módon, hogy a különben nagyon közeli szomszédok ne zavarják egymás magánszféráját. A falsíkmegtörő támpillérek és a lábazat is megjelent a rajzon, de itt még csak a lábazat rücskös vakolású. Kivitelezéskor módosult a fürdőszobaablak helye, a kéményfej nem szögletes, hanem íves lezárást kapott, és nem került a házra évszám.

32 Életének erre a legszebb utazására is csak Péchy Lászlóné unszolására szánta rá magát. Utána már úgyis Surány lett fő és rendszeres úti célja.

33 Cs. Horváth Lilián apjára utal.

34 Cs. Horváth Lilián 1937 végére egy egész albumot megtöltött riportértékű surányi fényképekkel és tervrajzokkal, oda ragasztotta a telekértékesítési prospektust is, mindezt magyarázó szöveg és dátum nélkül. Viszont zsebnaptárjában vezetett naplószerű jegyzetei, valamint más dokumentumok jól kiegészítik és magyarázzák egymást a fényképalbum tartalmával.

35 Az alaprajz módosult, és újabb népies elemként megjelent a terven a nagyobbik szobában egy padkás kemma. Akkoriban divatos volt, hogy a polgári villák bejárata fölé kiírták elnevezésüket, amely a ház „úrnőjével”, lakóival kapcsolatos szokott lenni. Péchy László szánta az *Őzikelak* nevet Cs. Horváth Lilián házának. Gellért Emma és Péchy László háza *Mókuskalak* lett volna, de végül nem kaptak nevet a parasztos küllemű házak.

36 Mint férfi és mint szakember Péchy László foglalkozott a munkások főlvetelével, irányításával, kifizetésével a férfitámasz nélküli Cs. Horváth Lilián (és hajlott korú, 84 éves apja) számára épülő ház ügyében is.

- Július 22., csütörtök. „D.e. Annyval a városban. Szuszék keresés.” Népművészeti boltban akartak ácsolt ládát venni. A telket sem vette meg Cs. Horváth Lilian, de testvérét és őt is az érdekelte a legjobban, hogy eredeti parasztbútorok kerüljenek majd a nyaralóba.
- Július 23., péntek. Cs. Horváth Lilian befizetett 18 pengő 10 fillért a VI. kerületi Benczúr utca 13.-ban, a földbirtokos pesti parcellázási irodájában a „269. egész és 270. fél telek foglalója” fejében. „Lekötés. Papával Annyval Surány. Kút-kerítés.” A nyolcvannégy éves „Papa” akkor látta először a telket.
- Július 26., hétfő. Pesten „Telek ügy megb. Papával,” aki jogászként tanácsokat adhatott.
- Július 27., kedd. „Bank átutalás”. azaz „Telekár átutalás Közs tak.³⁷ által – 1690.50” pengő – a teljes vételár kifizetése.
- Július 29., csütörtök. Visszajelzés a Rákóczi úti takarékpénztár átutalásáról, hogy az összeget könyvelték az Andrássy úti fiók részére, „dr. Surányi Miklós földbirtokos úr javára”.³⁸
- Augusztus 1., vasárnap. „Surány. Telek kút.” Kiadás: „Előleg kútfúráshoz³⁹ 10” pengő. Aznap, budapesti keltezésű a szükséges aláírásokkal ellátott, érvényes adásvételi szerződés, amely szerint a surányi ingatlan tulajdonosokat közösen megillette a „szabad csónakkikötésből és fűrészből álló szolgalmi jog” is.
- Augusztus 5., csütörtök. „Lacival Surányban. Kutat fúrják Pad kész”. (Előző napi kiadás: „Pad, asztal – 4” pengő) A Szentendrei-sziget déli részén, így Pócsmegyer térségében is jellemző, hogy „A talajviz [...] kavicsrétegen szűrődik át, mellékeze nincs, tiszta és egészséges. A kutak mind bővízüek és mélyek.” (GRÁFIK 1971. 9.) A Péchy-Horváth-féle surányi telken a talajszint alatt huszonöt méter mélységben, nem könnyen megtalált ivóvíz vastartalmú, de valóban tiszta és egészséges.⁴⁰ Az első elkészült objektum: a két kert határánál a földbe épített, hántolatlan, kerges akác törzsekre dolgozott deszkákból álló asztal, és a két oldalán egy-egy támlás pad, a két leendő ház tulajdonosai számára. Ott tudtak megpihenni és étkezni a házak fölépültéig a kilátogató építetők és gyakori látogatóik. Ezt a kertibútor-együttest *kenyerespad*nak nevezték el, a jó szomszédok barátságára utalva. Megkezdődött a munkafolyamatok fényképezése, amelyek nagyjából párhuzamosan haladtak a két ház építése során.
- Augusztus 6., péntek. Pesten „Emmynél. Ács lekötés.”
- Augusztus 7., szombat. „Felsőödre vonattal [...] Surány [...] Készül a kút de ferde.” Ez alkalommal Cs. Horváth Lilian fényképen megörökítette a felsőödi vasútállomást és az 1945-ig menetrendszerűen közlekedő, lóvonatú „omnibuszt” is a kocsisával, Márinkással (gúnyneven Pálinkással), aki a vonattól a surányi dunai átkeléshez fuvarozta az utasokat.⁴¹ Lefényképezte Péchy Lászlót is, amint a kútfúró készüléket hajtja. Aznap csaknem teljesen kifizette a kútfúrás díj ráeső részét: „Kút- 100” pengő.
- Augusztus 10., kedd. „Kút rossz. Kőműves kezd.”
- Augusztus 14., szombat. „Építési és lakhatási engedély – 26.80; Mérnöki díj⁴² – 11.60” pengő.
- Augusztus 18., szerda. „[...] anélkül.⁴³ Ház hátra. Pla[n]irozási probl.” Talajjegyentlenség miatt módosítani kellett Cs. Horváth Lilian háza elhelyezését.
- Augusztus 24., kedd. „Bankban.” „Kivétel a Közs. takarékból – 500” pengő – és abból aznap „Előleg az asztalosmunkákhoz -150” pengő.
- Augusztus 27., péntek. „Alapoznak”. Az építetők fényképen megörökítették, ahogy deszkákkal kijelölik a ház körvonalait az építők, és elkezdik kiásni az alapárkot. Ők maguk is ástak, legalább néhány fényképfelvétel idejéig.

37 Budapest Székesfővárosi Községi Takarékpénztár, ahol Cs. Horváth Liliannak takarékbetétje volt.

38 Az ügylet csak 1938. október 5-én fejeződött be, amikor Cs. Horváth Lilian Pesten kézhez kapta a telekkönyvi átíró végzet („Surányinál átíratási okmányért”).

39 Ettől kezdve figyelemmel kísérhető a dokumentumokban, hogy 1937-ben a pócsmegyeri falusi építőmunkások körében is az a rend érvényesült, mint például 1928-ban a nyugat-dunántúli gartaiak körében: „A mester segédeinek, inasainak szokás szerint vasárnap fizetett, így az építetettől a munka árát [...] részletekben, még az építkezés befejezése előtt kérte” (CSISZÁR 2001. 44).

40 Cs. Horváth Lilian elemezte a kútjuk vizét sógorával, Horváth Elemér vegyész-mérnökkel.

41 Ilyen szolgáltatás sem volt többé a háború után, ahogy a Surányban lakó Holländer Mária élelmiszer- és vegyeskereskedése sem volt könnyen pótolható az államosítás után.

42 Hatóságilag kiküldött idegen mérnökről lehet szó.

43 Német eredetű építészeti szak kifejezés az *anlegen* igéből (‘tervez, kitűz – épület alapfalait’). Péchy László a magyar „kitűzés” szót használta, vö. július 10.

Augusztus 29., vasárnap. „Kőműves munkák⁴⁴ – 400” pengő. Cs. Horváth Lilian ezt az összeget bizonyára előlegként, Pesten adta át Péchy Lászlónak. A napokban megkezdődött a falrakás MAROS F bélyegű, égetett téglából. A téglák akkor már a falusi építkezésben is gyakoriak voltak. A pócsmegyeri házak például hasonlóak, de MAROS B feliratú téglából épültek.

Augusztus 30–31., hétfő–kedd. Cs. Horváth Lilian megvált a Mester utcai polgári iskolától. Az új tanévet, fél-fél órásszámmal már a belvárosi, Váci utcai Gizella Királyné Gimnáziumban és a józsefvárosi, Práter utcai Zrínyi Ilona Gimnáziumban kezdte meg. A következő tanévben a két iskola között „pendlizett” délelőttönként.

Szeptember 5., vasárnap. Péchy László levele: „Laci szerdán kint volt, a lakatosnak előlegként 30 P-t fizetett.” (Ablakrácsolásért.)

Szeptember 8., szerda (Kisboldogasszony napja). „D.u. Surány. Emmy is. Gleichni.” (14. kép.) Fénykép örökölte meg, ahogyan Lilian is rakta a téglát. Amikor a két ház falai a tetőig elkészültek, a kőművesmunka egyelőre befejeződött. Ez az ünnepélyes alkalom a *Gleiche* = ’falegyen, falegyenlőség’, amikor áldomást kell fizetni az építőmunkásoknak. Cs. Horváth Lilian följegyezte, hogy Péchyéknek tartozik ezekért az elkészült, kifizetett munkákért: „Vasrácsok, Falegyen, Tervrajz sokszorosítás.” Magányos nő lévén, tartott a betörőktől, és rácsot rakatott ablakaira, míg Péchyék nem.⁴⁵ Cs. Horváth Lilian házán, szintén biztonsági okokból, csupán egy bejárati van, míg Péchyékné négy. Számítva arra, hogy valamikor villany is lesz Surányban, a falakba beépítették a villanyvezetékek elhelyezésére szolgáló Bergmann-csőveket. Elsősorban a falon kívül vezetett villanyzsinórokat fölváltó, biztonságos, falba süllyesztett villamos vezetékek szereléseként használtak ilyeneket a 20. század legnagyobb részében. A teakonyha és a fürdőszoba falába vízelvezető cső épült, a vízköntőhöz és a mosdókagylóhoz. Nemcsak a vízellátás, hanem ezek a berendezések is különleges kényelmet jelentettek, amilyen nem minden nyaralót láttak el akkoriban.

Szeptember 15., szerda. „Bankban.” „Kivétel a Közs. takarékból – 500” pengő.⁴⁶ Az egész összeget elvitte az „Ács fizetése (postán)” (az augusztus 6-án adott foglalón túl). Következett a tetőkészítés, az ácsmunka.

Szeptember 17., péntek. Cs. Horváth Lilian fizetett az ablakrácsokért és a kőműveseknek: „Lakatos, falegyen jutalom – 51.20” pengő.

Szeptember 20., hétfő. „Bank.” „Kivétel a Közs. takarékból – 500” pengő.⁴⁷

Szeptember 22., szerda. „Iskola u. rohanás. Anny is Surányban. Fedélszék feltéve. Rengeteg szunyog.” A ház még kívül is vakolatlan volt. A gerendázat kezelésével kapcsolatban aznap fölmerültek „Kisebb kiadások (ecset, firnisz.) – 3.25” pengő. A szarufás, szakképzett ács alkalmazását igénylő fedélszék akkoriban már a rangosabb parasztházakban is gyakori volt. A surányi nyaraló keresztgerendás, stukatúr nélküli népies födémében már nem alkalmaztak mestergerendát, ahogy a korabeli újonnan épülő parasztházakban sem. A gerendák a tornácpillérekhez hasonlóan élszedesek, és keresztirányban kevés hornyolt dísz is kaptak. A padlásteret – ahova a kisebb szoba deszkamennyezetén át, létrával lehet följutni – úgy képezték ki, hogy később kialakítható legyen benne egy manzárdszoba. A padlás keleti homlokzatára került egy kis ablak, a nyugati homlokzat leegyszerűsített parasztkorokk falifülkéje pedig átalakítható ablakká. Azt is tervezték, hogy oda Cs. Horváth Lilian fest egy Madonna-képet, de ez nem valósult meg. A tetőre piros, hódfarkú, füles cserép-zsindely héjazat került, kettős fedéssel. Ereszcsatorna csak a lejtős szélekre készült. Péchy László mellőzte a vízszintes csatornákat, mert az erdős telkeken folyton hullik a tű- és lomblevél, amivel eltömődne.

Szeptember 25., szombat. „Vakolnak belül.”

Szeptember 28., kedd. „Belül vakolva.” A falakat mind fehérre meszelték, a mellékhelyiségekben is,

44 Péchy László egyik nap kiment Surányba ellenőrizni a kőműveseket. Észrevette, hogy az alapincízetlen épületek fala tövéből kifejeztették a megrendelt aszfaltlemez (kátránypapír) szigetelést, ezért több sor téglát vissza kellett bontani, és utólag be kellett építeni a lemezeket. Cs. Horváth Lilian pedig egy éjjel arról álmodott, hogy kész a háza, kinéz a nagyobb szoba ablakán, de bosszúságára az egyik fenyő elveszi a kilátást, pedig úgy tervezték, hogy két fenyő közé kerüljön az ablak. Másnap kiutazott Surányba, s látta, hogy valóban elkövették ezt a hibát a kőművesek. Ezt is korrigálni kellett.

45 A sima, praktikus ablakrács egyébként népies elemnek is tekinthető, hiszen gyakori volt parasztházakon az egész magyar nyelvterületen. A végleges mérnöki rajz egyik példányán Cs. Horváth Lilian rajzolt be utólag rácsot az ablakra. Háza többi négy helyiségének ablakrácsát beépítették, de a fürdőszobáét kicsavarozhatóan rögzítették, hogy majd később kádat lehessen beemelni a belső ajtóknál szélesebb ablakon át (a konyhaablakrácsot lásd a 12. képen).

46 Aznap maradt még a takarékbetétjében (az irányítóiskolai fizetésekből) 1186,91 pengője.

47 Ebből 300 pengő hamarosan elment surányi kiadásokra.

mint falun szokás. Csempe akkor még nem került a falakra. A padozatot a szobákban nyersszínnű, világos deszka hajópadlóval, a többi helyiségben vörös cement fedőrétegű betonnal burkolták. A deszkapadló a parasztházakban is gyakori volt már a 19. század közepe után.

Szeptember 30., csütörtök. „Bank.” „Kivétel a Közs. takarékból 400” pengő, Péchy László adott hozzá százat, mert ötszáz pengőt kellett kifizetni a nyaralóval kapcsolatban.

Október 6., szerda. „Zsaluk” – deszka ablaktáblák, amelyek éjjel sötétítenek, nappal nyáron hűvösen tartják a házat, másrészt védenek a hideg ellen éjjel, illetve télen. Üvegablak csak egy sor készült, de behelyezhető még egy sor ablak, hogy szükség esetén télen is lakható legyen a ház.

Október 10., vasárnap. Jellemző Cs. Horváth Lilian akkori életrendjére a teljes nap története, ahogyan naptárában rögzítette. Még Pesten „7-es mise / 8.50 Surány Emmyék Lacika,⁴⁸ Ilonkáké. Épületeknél fényképezés. Napozás. 1kor ebéd séta. 6ra haza. Munka.” (Újra Pesten.) A képek tanúsítják, hogy akkor már kész volt a teljes egészében rücskösré, fénytörő felületűre csapkodott külső vakolat fehérre meszelése. A falsíkokat támpillérek is megtörik.

Október 17., vasárnap. „Köd. De ki Surányba Papa, Anny, Emmyék Ház tetszik.” Tehát a kész nyaraló megnyerte a legközelebbi hozzátartozók tetszését, akikkel együtt lakott Pesten, és együtt szándékozott nyaralni Surányban. Cs. Horváth Lilian előző nap kivett a takarékbetétjéből 250 pengőt az építkezés utolsó nagyobb kiadásaira, a szokásos vasárnapi kifizetésre.⁴⁹

Október 31., vasárnap. „Klárival Surány. Felírást csinálom. Szép idő.” Unokahúgával mentek ki. A nyaralóépítés záróaktusaként Cs. Horváth Lilian saját kezű előrajzolása nyomán, népi ácsolt ládákra vett díszítmények közé ez a vésett felirat került a ház homlokzati tornácgeregdájára⁵⁰ (16. kép):

MUNKA UTÁN ÉDES A NYUGALOM

A közmondás⁵¹ a ház keletkezési körülményeire és rendeltetésére utal. Lilian élete végéig öntudatosan emlegette, hogy a nyaraló nem örökség útján került a tulajdonába, és nem férj keresményéből épült, hanem ő maga dolgozott meg érte, még leányfejjel.

•••

Cs. Horváth Lilian 31 m²-es háza csupán két személy, egy egyedülálló nő és özvegy apja nyaralójának készült, ahol nem szándékoztak háztartást vezetni, a segítséget csupán bejáró személyzettel kívánták megoldani. Péchyéknek nagyobb házra volt szükségük, amely alkalmas egy kétgyermekes házaspár és két bentlakó alkalmazott elhelyezésére. Gyakorlati szempontok miatt a teraszuk (tornácuk) mellett mindkét oldalon túl nagy üres falfelület maradt, többek között ezért vallotta a házakat tervező Péchy László is, hogy a (sokak véleménye szerint Surány legszebb) két háza közül nem az övé, hanem Cs. Horváth Lilian háza a sikerültebb (20. és 21. kép).

A berendezés (1938)

(Elsősorban Cs. Horváth Lilian zsebnaptárakban vezetett naplói, fényképfelvételei és Péchy Lászlóné Gellért Emmától kapott levelei alapján készült összeállítás)

Tavasszal építették meg a kőművesek a Péchy-Horváth „testvérnyaraló” két épületét összekötő, de léces kiskapuvallal el is választó, alacsony, cseréptető téglafalat, amely egyúttal az ugyanakkor és szintén téglából épült fáskamrák egyik falát is alkotja, továbbá a két ház alapjának szintkülönbségét áthidalja. Ez a hangulatos elem az egész Kárpát-medencében előforduló népi „fedeles kapu” típusát, annak téglával falazott változatát idézi (15. és 20. kép). Jelképesen elválasztja az

48 Péchyék nagyobbik, kétéves fia.

49 Így csak 36,91 pengője maradt. Az építkezés befejeztével újra gyarapítani tudta havonta a fizetéséből a tőkét, és az év végére 423,09 pengő takarékbetéttel rendelkezett.

50 Régiesebb parasztházak esetében a házbelsőben elhelyezkedő mestergerendára szoktak kerülni feliratok és díszítőmotívumok. A tárgyaló nyaralónak viszont nem volt mestergerendája. A felirat kívülrre került, mint az úri nyaralók „neve” a korabeli divat szerint.

51 Jellemző, hogy Cs. Horváth Lilian a háza homlokzatára kerülő mottót is magyar folklór jellegű hagyományból merítette. Forrásául valószínűleg apja könyvtárának egyik kötete szolgált (SIRISAKA 1890. 154).

Bútorok: ágy, dívány, szekrény, & boxos tükör felül
 íróasztal
 kanoszekrény
 lüktos szekrény
 támlásszekrény

100
 100
 50
 22
 22
 50
 15

337

Sodronyos ágy 25
 sarokpad 50 38
 asztal felusi 30
 két szék 20
 kanos szekrény 50
 három összehajtható szék 25
 " asztalok 6
 " fekvőszék 5
 " ágy 15
 fogas (opcionál) 5
 lábtok alatti polc 20
 247

Konyhaasztal (szekrényrel) 25
 Főzőlámpa 10
 fogas, vízvezető 3
 40

kén

Fűtőszoba faliszekrény 8
 " " kisasztal (szekrény felül) 2
 fogas 3
 13

Lámpák: meggyeszt l. egyorvosi 52
 nappali 1
 kis szoba 1
 " tornác 1
 kis állandó 2
 65

Lábtoklámpa

Beépített szekrény a konyhában
 " " a kis szobában

750

A nagyobb szobát magának rendezte be a rajztanárnő. Követte a magyar paraszti lakóhelyiségeknek a kora középkor óta a 20. századig is fennmaradt hagyományos átlós, sarkos elrendezését: az egyik sarokba tervezte a kemencét, az átlósan szemben fekvő sarokban pedig az asztal állt, amelyet a fal két oldalán sarokpad fogott közre (11. kép). Egy paraszti rongyszőnyeget viszont polgári ízlésben a másik átló irányában terített a földre (23. kép), a harmadik és negyedik sarok összekötésére. A negyedik sarok ez esetben nem is sarok, hanem modern ágyfülke, oda került a falusi magasra vetett ágy jelzéséként az egyetlen ágy, virítóan világos népi díszlepedővel letakarva, amely fölül mindig tettek néhány népi huzatú polgári díszpárnát. A közbülső helyekre ládákat állítottak. Az építető kedvelte a puritánabb, rusztikus megoldásokat. Nem is színes, mutatós, tulipános, festett láda beszerzését, hanem a régiesebb, puritánabb ácsolt láda, a szuszék jelenlétét szorgalmazta elsősorban a házában, ebből végül kettő is került Surányba, egyik a testvééré, Annáé volt (7., 12., 24. kép, vö. 1937. július 22.). Liliané gömöri stílusú. A parasztszobához illőnek tartott, régies szerkezetű, oldható, ékelt-csapolt kötésű asztalt (24. kép) csak rekonstruált formában tudta megszerezni az építető. Noha éveken át napirenden tartotta az úgynevezett magyaros berendezésekben annyira kedvelt „paraszt székek” beszerzését, arra sem került sor. Péchy Lászlóval együtt tervezték és rendelték mindkettőjük házába az ágyfülkék méretére a pricsnek is nevezhető támlátlan, csupán deszkakeretből álló ágyakat. Noha puhafából, fenyőből készültek, de szögezés nélküli, csapolásos szerkezetük az ácsolt bútorokat idézi. Sarokpillérek a tornácpillérekhez és a födémgerendához komponáltan erősídesek. A fekvőfelületet viszont a korabeli polgári szokásnak megfelelően két, keresztra elosztott szögeken átfektetett, rugalmas hosszanti lécekre fektetett⁵³ három kis lószőr matrac alkotta. Miután az eredeti elképzeléstől eltérően Anna is sokat tartózkodott Surányban, vendégként ő aludt a stabil ágyban, míg húga, a tulajdonos összehajtható ágyon, amelyet reggelente össze kellett csuknia, hogy több hely maradjon a szobában. A 7. képen lerajzolt *népies lámpa*, vagyis fából készült, dongás, mennyezetre függeszthető, kalotaszegi karos gyertyatartó csillár beszerzése nem sikerült, és végül az összes helyiségben petróleummal világító, üvegburás viharlámpát akasztottak a gerendára, az asztalokon, polcokon pedig gyertyával világítottak. A történeti Magyarország különböző tájairól származó cserépedényekkel,⁵⁴ továbbá sok, egyszerű hímű szőttessel és kevesebb, nem tarka hímzéssel, valamint fatárgyakkal zsúfolás nélkül ékesítette föl a rajztanárnő a szobáját, hol a hagyományos funkcióknak megfelelően, paraszti-hitelesen, hol pedig egyénien, értelmiségi ízlésben, dekoratívan elhelyezve. Az utóbbira példák: egy oda nem való mosósulykot is fölakasztott a csupán típusukban (de készítőhelyük szerint csak részben) odaillő borosedények, bokályok közé a tálásra (24. kép), vagy hímzett párnavéggel letakarta az asztalos készítette ládát, és egy baranyai délszláv asszonyi fejkötőt hosszú rojtokkal ellátva falra akasztott fölötte, így kötényként hat (Lilian rajta, illetve előtte ül: 23. kép). A textíliák Csepregi Horváthék pesti lakásában és Lilian surányi házában is tervszerű kiválasztással, gyakran átalakítással nyerték el kizárólagos helyüket és szerepüket, amely nem volt fölcserélhető sem gyakorlati, sem esztétikai szempontból.

A kisebb szobához, amelyet apjának szánt Cs. Horváth Lilian, a korabeli legújabb városi divatnak megfelelő, sima vonalú, egyszínű narancssárgára mázolt „színesbútor” tervezett (7. kép, fent, 11. kép, jobbra). Rendeléseiből (270 pengő költség) szakszerű rajztanári műhelyrajzokat készített. Kiegészítésként ehhez a bútorhoz is népi textíliát, népi kerámiát alkalmazott. A polgári kényelem díványpárnái népi huzatban ott is megjelentek (22. kép).

Január 7., péntek. Kiadás népművészeti tárgyra, házaló kereskedőnek: „Gazdáné⁵⁵ 50” fillér.

Január 9., vasárnap. Ismét áldozott pénzt s munkát népi textilre a rajztanárnő: „Szedettes Tard 60” fillér. „Párna varrás rongyos szőtesből.”

Január 10., kedd. Tanítás után „d.u. párna varás Suránynak”.

Január 20., csütörtök. „Csésze vásárlás.” „Csésze, bögre 4.08” pengő. Paraszti jellegű, henger alakú, ágyfülű, akkor divatos nyaralói bögréket vett Cs. Horváth Lilian: piros, sötétkék, illetve citromsárga alapon nagy fehér pöttyökkel. Divatos volt azokban az években a pöttyös minta különféle anyagokon, például ruhakelmén is.

53 Cs. Horváth Lilian az ilyen ágyszerkezetet a faanyagra, esetleg a szabadalmazott, illetve cégnévre utaló görögös szóval „szilosz/xylos/-”-osnak, a léceket „szilosz/xylos/-”-oknak (‘farudak’) nevezte.

54 Mórágýról, Siklósról, Gyöngyös vidékéről, Tiszafüredről, Mezötúrról, Hódmezővásárhelyről, Nagyváradról, Tordáról és az egykori Udvarhely megyéből való kerámia is került a nyaralóba.

55 A Néprajzi Múzeumot is sok textíllel és kerámiával ellátó Kun Gazda János felvásárló felesége, aki maga is népművészeti tárgyakkal házalt gyűjtőknél.

Január 21., péntek. „Ebéd u. rendezgetés, surányi dolgok.”

Január 24., hétfő. „Szövetkezeti Bolt⁵⁶ kiárúsítás.” Kiadás: „Poharak bögrék – 2.66” pengő, „Kor-só – 96” fillér. „Vacsora u. rátét varrás.” A rajztanárnő tanította a népies textilrátétmunkát, és saját maga is foglalkozott vele.

Január 25., kedd. Vásárlás: „Takaró, függöny stb. – 7” pengő. Cs. Horváth Lilian népi díszle-pedőket alkalmazott polgári funkcióban, ágyterítőként és ablakfüggőnyként.

Január 27., csütörtök. „Fenyves⁵⁷ kirakat.”

Január 28., péntek. „Fenyvesnél szőnyeg vásárlás.” Kiadás: „Szőnyegek szalv – 7” pengő. Parasz-tos, olcsó rongyszőnyeget és pamutszalvétákat, üde narancssárga, illetve kék alapon tarka szővésű, rojtos szélű példányokat szerzett be Cs. Horváth Lilian a nyaralóhoz (25. és 27. kép). Testvére, Anna vett Péchyéknek is Surányhoz, méterárúként. (Akkoriban Lilian több-ször kért kölcsön nővérétől hat-tíz pengőt sürgőssé vált surányi kiadásaihoz.)

Január 29., szombat. Dél előtt csak a Práter utcai iskolában volt órája a rajztanárnőnek. „Gyalog Corvinig. Dessert tányér üveg.” (Ár: 2,29 pengő.) A lakásukhoz közeli Corvin áruházban vi-lágoskék, modern tányérokat vett a nyaralóba. Otthon délután „Rátétmunka.”

Február 1., kedd. „butorrajzolás.” (Méretre rendeléshez.)

Február 2., szerda (gyertyaszentelő ünnepe). Nem volt tanítás. „Annyval színes bútor néztünk.”

Február 6., vasárnap. Péchy Lászlóné levelet írt barátnőjének: „Laci elment [...] Surányba. [...] Laci mikor Hozzád megyek kicsit később értem jönne. Addig mi meggusztálnánk a surányi dolgokat [...] Nagyon kíváncsi vagyok a vásárolt dolgaidra s milyen olcsók [...] Laci elkészít-te a szekrények rajzát a Te konyhai szekrényedét is [...] Képzeld a Hermann asztalos is szemtelenkedik s pénzt kér pedig többet kapott mint dukált volna neki addig [...] ne igazulj [...] Laci írt neki. [...] Megjött Laci [...] az utat a Kenyeressort csinálják a járda már kész. A felesleges földdel [...] Ezen a héten csinálják a Te feltöltésedet. Azt a felső sarkot az út ma-gasságára s azt a mélyebb részt csak kicsit töltik s kiegyenlítik. Ha kész az út befejeződik a kerítés. [...] a kúttal is lesznek megbeszélőnivalók, újabb tipp. [...] Meg kell beszélni mikor tudunk együtt kimenni, Laci nagyon szeretné ha Te is látnád a dolgokat. A madárkák üdvö-zölnek a fenyők is.”

Február 7., hétfő. „Teleki téren⁵⁸ asztalkeresés. [...] Vill[amossal] haza közben asztalos árajánlatért.”

Február 8., kedd. „Annyval butorrendelés.” „Butorelőleg 1.20” pengő.

Február 10., csütörtök. Így telt akkoriban a két iskola közt „pendlítő” és Surányba is kijáró, sőt közben baráti kapcsolatokat is ápoló tanárnő egy napja: „Váci-u. Práter.⁵⁹ Ebéd nélkül Surány Lacival. Ut készítés. 6ra haza Székelyne majd Balázsék itt.” Később emlegette, hogy néhány-szor csupán azért utazott ki pár órára Surányba, hogy egy újonnan beszerezett, illetve átalakít-tott szőttest kipróbáljon, hogyan hat a házban.

Február 11., péntek. „Fenyves⁶⁰ [...] Abrosz függ[öny] tányér 7” pengő.

Február 15., kedd. „Annyval Szidonnénál.”⁶¹

Február 16., szerda. „Üvegcsésze vásárlás” (ár: 2,34 pengő). Világoskék csészék a tányérokhoz, vö. január 29.

Február 17., csütörtök. Cs. Horváth Lilian aznap elsősorban 19-ére, szombatra készült föl. Dé-lelőtt: „Váci. Vásárlás Gergelynél házi szott.⁶² Práter után Holló V.⁶³ jelmezért.” Kiadások: „Rokkafa – 2.25, Vászón,⁶⁴ kézelő⁶⁵ – 2.50” pengő. Este otthon utolsó tevékenysége: „Fonok.” Kipróbálta a szösszel folszerelt matyó guzsalyt (rokkafát), amelyet szereplése után népművé-szeti gyűjteményében őrzött, lakásdísznek is alkalmas tárgyként.

56 Áruház a Rákóczi úton, szemben a Corvin áruházzal.

57 A Fenyves áruház a Kálvin téren.

58 A híres, később hírhedt, majd az Ecséri útra kitelepített Teleki téri használcikkpiac Csepregi Horváthék lakásának kö-zelében volt.

59 A Váci utcai és a Práter utcai gimnáziumban is tartott órát.

60 Fenyves áruház.

61 Szidon Gáborné népművészeti tárgyakkal kereskedett.

62 Szóttas.

63 Holló Valéria – a Néprajzi Múzeummal kapcsolatot tartó, művelt néprajzi műgyűjtő és -kereskedő – József körüti szín-vonalas üzletében aznap magyar népviseleti ruhadarabokat szerzett be a rajztanárnő. Továbbiak (Szegedy-Maszácz György-né) Holló Valériáról: Cs. SCHWALM 2002. 832.

64 Házivászón.

65 Hímes népi ingkézelő.

Február 18., péntek. „Délben áruházakban kerti bútor árkerdezés.”

Február 19., szombat. Este farsangi ünnepségre ment a rajztanárnő az „Írányító Polgári” iskolába, ahol korábban tanított: „Mester u. Magyar est. Fonó.”⁶⁶

Február 20., vasárnap. Cs. Horváth Lilian ismét Surányban járt. Aznap volt esedékes a kerges akácból készült, erdei stílusú kerítésre (13. kép) tíz pengő, és összezsukukható, favázás, vászonhuzatú kerti bútorra (19. kép) 53 pengő kifizetése. Az utóbbihoz és még néhány más költségre nővérétől, Annától kölcsönt kapott, amelyet csak márciusban adott vissza neki a fizetéséből.

Február 21., hétfő. „Rátétpárna befejezés.” A buzsákias díszű, saját készítésű huzattal ellátott díszpárnát Surányban a nagyobb szobában, a saját ágyára tette később a rajztanárnő (23. kép közepe).

Február 22., kedd. „Surányi dolgok kirakása. Terítés. Emmy Laci itt.”

Február 27., vasárnap. Barátnője, Péchy Lászlóné írt neki, beszámolt a férjével tett aznapi surányi kiruccanásáról is: „[...] rém jó volt a multkor Nálad s nagyon köszönöm hogy oly édesen kikészítetted a surányi dolgokat. [...] Kint volt az Oláh, tudod a kutas s megbeszéltük vele hogy a mostani mellett lesz egy új kút,⁶⁷ a régit feltömi s itt lesz az akna. Három hét múlva kezd a munkát s márc. 25.ére lesz kész.”⁶⁸ [...] Kint volt a Kukora,⁶⁹ megrendeltük a kisszoba polcodat 5 polccal melyek mozgathatatlanul lesznek elhelyezve. Állítólag csak így lesz jó erős. Ára 8 pengő.”

Február 28., hétfő. „D.u. Kalotaszegi ruha, próba javítás.”

Március 1., kedd. „6-ra jelmezes est a Váciban. 10-re haza.” Húshagyókedd, vagyis a farsang végének ünneplése az egyik iskolában, a Váci utcában, ahol Cs. Horváth Lilian akkoriban tanított. Erre az alkalomra a magyaros öltözködési mozgalom jegyében eredeti darabokból összekompiált kalotaszegi muszujos, azaz kétoldalt föltűrt szoknyás ruhájában ment.

Március 2., szerda. Az iskolában „Jelmezben gyereket bemutatok. D.u. jelmezben fényképezés” otthon.⁷⁰

Március 6., vasárnap. „Lacival Surányban. Kerítés készül feltöltés sivatag Kukoraháznál, séta.” A surányi költségek azokban a napokban: kerítés negyven, út három pengő, kanalak 68 fillér, „madárház” egy pengő. Testvérének, Annának Lilian megadott 93 pengő tartozást, ebben volt a „kerti bútor” ára is.

Március 7., hétfő. „Annyval torockói csík”: népművészeti boltban megnéztek egy megvenni kívánt hímezett rúdraalót.

Március 8., kedd. „Népi szöttes fejtés”. Lakásuk díszítése céljából a gyűjtők gyakran átalakították a paraszti textilíákat más formára, más méretre. Cs. Horváth Lilian szétfejtett például egy keskeny, hosszú, sűrű csíkos baranyai sokác szöttes párnahéjat, így teljes hosszában kiterítve elegendő lett a surányi tornácpad mögé falvédőnek, a pad hosszabbik, a nagyobb szoba mellett húzódó szakaszánál. Hurkolt akasztófülek sorával látta el, hogy szögekre aggathassa.

Március 11., péntek. Mivel a rajztanárnő fizetése elfogyott az előző havi és a tárgyhavi surányi kiadások miatt, kivett a bankból kilencven pengőt.

Március 12., szombat. „Asztalos. Konyhaszerek berendelése. [...] Este varrás, készülődés S.ra.”⁷¹ Konyhaedények elrakása.” Az edényekre 24 pengőt adott ki.

Március 13., vasárnap. „Emmyékkel Surány. Kukoránál ebéd.”⁷² A kerítésre megint kellett fizetni 15 pengőt.

66 Egy héttel később, 26-án a Péchy házaspár vett részt olyan farsangi rendezvényen, ahol a nemzeti hagyományokat ápolták, de ők nem szoktak parasztruhába, még stilizált „magyar ruhába” sem öltözni. Másnap írta barátnőjének, Liliannek Péchyné, hogy „Szombaton este Czájlikékhez voltunk hiva egy nagy magyaros házibálra.” (Kiemelés – B. J. H. T)

67 Az ideiglenes kút épp fedi Cs. Horváth Lilian tornácfeljáróját a 20. képen.

68 Vö. május 17. Majdnem két hónapot késett.

69 Kukora József a surányi Duna-parton lakó asztalos volt.

70 A kalotaszegi öltözékekben készült fényképein túl kiállításra kerültek 1997-ben a Népzei Múzeumban egy külön vitrinben különféle grafikák és tárgyak, amelyek a kalotaszegi népművészettel kapcsolatosak voltak Cs. Horváth Lilian pedagógiai pályafutása során. A tárlat (*Kalotaszeg – a népművészet felfedezése*) 1999 elejéig volt látogatható.

71 Surányra.

72 Kukoráné kifőzést tartott fenn.

Március 16., szerda. „Juvancné.”⁷³ Népművészeti tárgyakat vásároltak nála Annával. Miután bátyjától, Jánostól kapott 25 pengőt, apjától és Annától harminc pengőt, telt még pár napig a surányi berendezkedéssel járó kiadásokra.

Március 18., péntek. „Torockoi csik vásárlás”, a surányi nagyobb szoba ablaka fölé került később – rúdravalót imitáló drapériának – a március 7-én kiválasztott hímzés. Előleg húsz pengő. Lilian a napokban az építésre még kifizetett ötven pengőt.

Március 21., hétfő. Megint elfogyott Cs. Horváth Lilian pénze, kivett a bankból száz pengőt.

Március 25., péntek. Piros betűs katolikus ünnep, Gyümölcsoltó Boldogasszony napja. Otthon délelőtt surányi készülődés: „Szuszék tisztítás”.

Március 28., hétfő. „Mázolónál. [...] Asztalosnál. Nem elég rendes.” Cs. Horváth Lilian adott harminc pengőt az asztalosnak.

Április 15., péntek (nagypéntek). Tanítási szünet. Már reggel „Lacival Surány. [...] Környei mázoló rendes. Komúves nincs kint.”

Április 16., szombat (nagyszombat). „Auto fuvaros nem vállal.” Tervezték már a beszerzett holmik Surányba szállíttatását. Végül a pócsmegyeri „fuvaros Pánczél” lovas kocsijával oldották meg Péchyék és Lilian is a ki- és beköltözést tavaszonként és őszonként.

Április 19., kedd. Még tanítási szünet. Délelőtt „Annyval petr. főző nézés Corvin.” A tanárnő a surányi teakonyhába tervezte költségvetésében: „Főző állvánnyal 64” pengő. Délután „Falra való toldás szabas Emmynek.” Már előző ősszel is dolgozott egy ágyterítő, ezúttal pedig egy falvédő terítő átigazításán Péchyék surányi házához. Építési segítségüket berendezési közreműködéssel, elsősorban népi és népies textíliák ajándékozásával viszonozta. Péchyék nyaralójába különben alig került volna ilyesmi.

Április 21., csütörtök. „Ebéd u. Surány egyedül. Szerelőhöz jókor. Tornácpad kész.” A modern kivitelű, beépített sarokpadot egyszerű, vaskos, de fomatervezett betonlábakra rögzített ülődeszkák alkotják.

Április 28., csütörtök. „Emmynek rudra való toldás.”

Április 30., szombat. „Fümag vétel Mautner.”⁷⁴ Nehéz. D.u. Surány. Laci is. Környeiék” – Tehát a surányi telek füvesítését megkezdték.

Május 1., vasárnap. „Emmy rúdravalóját varrom.”

Május 2., hétfő. „Petr.[óleum] főző. Andr.[ássy] uton. [...] D.u. áruminta vásár lámpa pad vétel.”⁷⁵

Május 10., kedd. A surányi nagyobb szoba két fontos, Szekszárd környékéről származó magyar népi bútordarabjának, a szobai sarokpadnak és tálasfogasnak (vö. 24. kép) a kifizetése. Az elismervény Cs. Horváth Lilian kézírásával készült, az eladó csak aláírta: „Számlla. / Nagys. Csepregi Horváth Lilian úrhölgynek / 1 db. két-részes festett sarokpad 28 P ⁷⁶/ 1 db. festett tálas 7 P/ összesen: 35 P / /Köszönettel felvettem / Budapest. 1938. V. 10 / Apari István”.

Május 17., kedd. „Surány egyedül. Kút kész.” A kerek, szivattyús, a föld fölötti részén zöldre mázolt öntöttvas kút cég- és típusjelzése: ULRICH B. J. BUDAPEST – REX LX211.⁷⁷

Május 23., hétfő. Délutáni vonattal, a „2.17el Surány. Zápor Gödön. Munkások dolgoznak. Kút felszerelés. Emmyvel haza. Jó volt.”

Május 24., kedd. „D.u. Hímzések függöny kikeresés.”

73 „Juvancz Iréneusz népművészeti és iparművészeti szalónja (UNGARISCHE VOLKSKUNST, HAUSINDUSTRIE u. KUNSTGEWERBE)” akkortájt a Budapest XI., Horthy Miklós út (ma: Bartók Béla út) 34. III. 1. szám alatti lakásában üzemelt. Az 1930-as években között Juvanczné Révész Irma, a már említett Tobisch Ilona és Cs. Horváth Lilian is sokat alkotásaival szerepelt évente, karácsony előtt egy „műterem-kiállításon”, amelyet az iskola épületében, „tanulmányi ösztöndíjalap javára” rendeztek „Az Országos Nőképző Egyesület Veres Pálné Leánygimnáziuma Volt Iskolatársai Szövetségének művésztagjai” (a meghívók szövegéből).

74 Híres volt a „Mauthner Mag”, vagyis a „Mauthner Ödön és Társa Magtermelő és Magkereskedelmi Rt.”, amelynek törzsháza a Rottenbiller utcában állt.

75 A vásárral egybekötött pesti nagy kiállításokon is be lehetett szerezni a népies nyaralóenteriók kellékeit, például asztalos készítette, paraszatosan virágosra festett, de polgáris igényekre formált, egyöntetű, teljes ebédlőberendezést. Egy szintén rajz-szépítés-kézimunka szakos polgári iskolai tanárnő, volt kártársa 1937-ben írta Cs. Horváth Liliannek levelében Érd-Parkvárosból, az új nyaralójáról: „régí vágyam szerint igyekszem berendezni [...] Vettem a nemzetk. vásáron magyar butort”.

76 Cs. Horváth Lilian a költségvetésében előírányszótnál olcsóbban kapott padot, vö. 7. kép.

77 Ulrich vette meg 1890-ben az ausztriai Georg Ritter von Winiwarter fémárukészítő cégét, és termékeit Budapesten az akkori VI. kerületi Váci körút (ma Bajcsy-Zsilinszky út) 31.-ben árusította.

Május 27., péntek. Dél előtt „W.C. rendelés stb.” Cs. Horváth Liliannek ki kellett vennie a takarékbetétjéből száz pengőt, mert Péchyéknél még volt tartozása. „D.u. számolások. Emmynél pénzzel” – Péchyé Emma kézírásával készült:

„Lilian házának végelszámolása		
Kőművesmunka	1591,05	P
Ácsmunka	794,89	“
Asztalosmunka	626,57	“
Lakatosmunka (rácsok)	57,-	“
Mázoló munka	300,-	“
Kútúrás	129,85	“
Kútfelszerelés	114,59	“
Pöcegödrök fedlapja, kútfedlap	16,75	“
Bútorok (Kukora)	76,-	“
Kerítés	97,-	“
Villanyszerelés	40,-	“
Különféle	136,27	“
Összesen	3979,97	P”

Június 7., kedd. Cs. Horváth Lilian a bankból kivett ötven pengőt, surányi költségekre. Maradt 83,09 pengője. Abban az évben már nem nyúlt takarékbetétjéhez, lényegében kész volt a ház és a berendezés is. Talán nem volt rendkívüli eset az 1930-as években, hogy egy középiskolai tanár építkezni tudott bankkölcsön igénybevétele nélkül, alkalmanként csekély családi kölcsönnel.

Június 11., szombat délutántól 13., hétfő reggelig tartott a rajztanár első víkendezése Surányban, amikor már nem csak fél vagy egy napot töltött ott, mint korábban.

Június 15., szerda. Tanítás után délután kiment Surányba, ott egy látogatást letudott, utána „Rendezés. Fügőny felrakás, takarítás éjfélig.” Újra kint aludt.

Június 16., csütörtök (úrnapija). Meglátogatta egyik bátyja a feleségével, estig maradtak mindhárman. „Ebéd hozatás”, ez megfelelt a korábbi elképzelésnek, hogy csak teakonyha kell a házban, hiszen a Kern-vendéglőből lehet ebédet házhoz szállíttatni.

Június 18., szombat. Délután Surányban: „Ablakos.”

A Pest közeli kis ház alkalmas lett nemcsak az akkoriban divatba jött víkendezésre, de hosszabb nyaralásra is, hiszen Surányból a „kenyérkereső” tisztviselők naponta bejárhattak Pestre dolgozni. A víkendezések után június végétől augusztus végéig, a tanárok egész nyári szabadsága alatt Cs. Horváth Lilian és apja, de gyakran nővére, Anna is – bejárónői segítséggel – Surányban üdült, csupán kisebb megszakításokkal, Pestre beutazásokkal hol egyikük, hol másikuk részéről.

Három jellegzetes nap az első surányi nyaralásból:

Augusztus 9., kedd. „Egyedül a füzesben. Pompás. festek. Fürdés. D.u. alvás bent. Olvasás, varrás Öntözés. Este kint ülés Papa is. Levélírás.”

Augusztus 10., szerda. „Hús. Emmy Pesten. Levél írás, íróasztal mosás. Varrás. D.u. 1/2 3 Karcsi.⁷⁸ Séta a Dunához. Uzsonna. Anny elkíséri. én olvasok.”

Augusztus 11., csütörtök. „Korán egyedül Szmonostorra.⁷⁹ Népműv kutatás festés. Ebéd rántotta.⁸⁰ Festes a Dunaparton. Hajon haza. Papa Anny Lacika vár.”⁸¹

78 Pestről érkezett látogató.

79 A szomszéd falu, Szigetmonostor (1. kép: a „Surányi-szigettől” balra) gyalogúton körülbelül négy kilométer Cs. Horváth Lilian házától.

80 Bizonyára más meleg ételt nem kaphatott a falusi kocsmában.

81 Nyilván a kéjutazás kedvéért választotta hazafelé Lilian a Szigetmonostorról Pécs megyerre hajókázást, hiszen úgy sem kellett kevesebbet gyalogolnia, mint odafelé Ezt előre így tervezhette, azért mentek elé családtagjai és Péchyék akkor közel hároméves Lacikája.

Ugyanebben a hónapban sor került az új ház egyházi megáldására, amelynek elvégzésére pap unokaöccsét, Horváth Miklóst kérte föl Cs. Horváth Lilian: Augusztus 18., csütörtök. A rajztanárnök elkezdte a szervezést „Leányfalun házszentelési ügyben”, mivel Pócsmegyer római katolikus temploma a Kis-Duna túlsó partján fekvő, egykori Leányfalu-pusztán volt, és a surányi hívek is az ottani plébániához tartoztak.⁸² Augusztus 20., szombat (kat. Szt. István) Az ünnepen „Egyedül misén Leányfalun. Felszerelést kapom.” Cs. Horváth Lilian a másnapra szükséges liturgikus kellékeket kölcsönkapta a plébániáról. Augusztus 21., vasárnap. „Gödön misén egyedül – Miklós várás – Házszentelés.”⁸³ Miklóst leakisírták a komphoz. A 24. képen látható, amint szenteltvízzel meghinti a nagyobbik szobát a pap.

Az elkészült és berendezett nyaralót nemcsak népművészeti elemekkel látták el átlagon felüli mértékben, hanem a legkorszerűbb higiéniai berendezésekkel is. Olyan lett Cs. Horváth Lilian kis háza, ahogyan Malonyay Dezső is megálmodta a maga házáat már 1908-ban: „magyar legyen formáiban, de benne teljes angol kényelem, egészség, világosság, nyugalom”.⁸⁴

Kiegészítések a telken és a nyaralóban (1939–1940)

1939 tavaszán a lejtős telket teraszokra, egy alsó és egy felső részre osztották, egy beton lépcsőszakasz is épült köztük. Iszapot és „södert” hozattak a kerti utakra és a ház előtti, szintén homokos területre, ahova nyugágyakkal (fekvőszékekkel, „lígestülök”-kal, vö. *Liegestuhl*) szoktak kiülni pihenni, *lígezni* a nyaralók szomszédaikkal és más, gyakori vendégeikkel (19. kép). Ott szoktak olvasni, varrni, hímezni, ruhát javíztatni. Március végén szállította Gyárfás Mihály szentendrei faiskolájából Ficsor István kertész a kerítés szegélyezésére a tavaszunként fehér virágba boruló ötvenkét spíreabokrot, és a régebbi fák mellé utánpótlásul a kert szélére, a „Szunyogsor” mentére még hat feketefenyő-csemetét. A később is bejáró kertészként alkalmazott Ficsor „a gyepeket is elhelyezte”, Gellért Emma megfogalmazásával élve. A télen is Surányban lakó Ficsorékhoz adta Cs. Horváth Lilian téli megőrzésre a tornácpárkány muskátlitöveit, amelyeket különösen szeretett a falusias romantikát fokozó hangulatukkal és piros virágaikkal, amelyek a fehérre meszelt háttérben, zöld levelekkel a magyar nemzeti színeket képviselték (6. és 10. kép).⁸⁵

Áprilisban Péchy László megtervezte, és nyárra fölépült a kert sarkában, a „Kenyersor” és „Szunyogköz” találkozásánál az úri nyaralókeretekben kedvelt építménytípus képviselője, a nyitott oldalú *filagória* (az építész kifejezésével), azaz *lugas* (az építető által használt megnevezésével).⁸⁶ Különlegessége volt – ami akkor még alig fordult elő polgári használatra –, hogy népies nádfedelet kapott. Pásztoroknyuhókra emlékeztetett a nádtető csúcsa (26. kép). Nem fehér törzsű nyárból álltak a fő tartóelemei, ahogy Péchy László a terven rajzolta (8. kép), hanem kérges akácból, akárcsak a kerítés és a két telek több részén rögzített padok. A lugas népies sarokpadját és asztalát is a földbe építették (13. kép). Az idősebb Cs. Horváth János is szeretett a lugasban időzni, olvasni, írni.

A népművészet-kedvelő tanárnök által a nagyobb szoba sarkába tervezett alföldi típusú kerek kemence, a „Búbos, Bubi” megépítése nem volt könnyű feladat. Előző évben nem tudta elkészíteni a kályhás, csak 1939-ben. A kemence praktikus elhelyezése a „körforgalomra” szerkesztett egész háznak „központi fűtést” biztosít. Fűtésre nyáron is többször szükség volt és van ott, a szigeten, a könnyen nyirkosodó házban. A küllemében parasztos, de a népi formáktól eltérően nem kívül, hanem belül fűtős szobai kemence⁸⁷ szerkezetileg valójában korszerű, zárt megoldású, fafűtéses, Hardtmuth-rendszerű cserépkályha,⁸⁸ amelynek a domborulatát drótvázra rakott lapos

82 Csak a plébános anyjával tudott beszélni, aki mondta, hogy fia éppen Pesten beszél a rádióban. Cs. Horváth Lilian resztkedve emlegette később, hogy kissé „vállon veregető” stílusban gratulált ehhez a szerepléshez az általa még nem ismert, pedig akkor már híres papköltő és szónok Pusztai (eredeti nevén Katona) Sándor (1911–1983) anyjának.

83 A ház „megáldása” a helyesebb kifejezés, mivel a katolikus szertartásan szerint szentelés = „az Isten szolgálatára rendelése személyeknek, illetve tárgyaknak” (POKORNYI-ALBERT 1943. 64, 67–68).

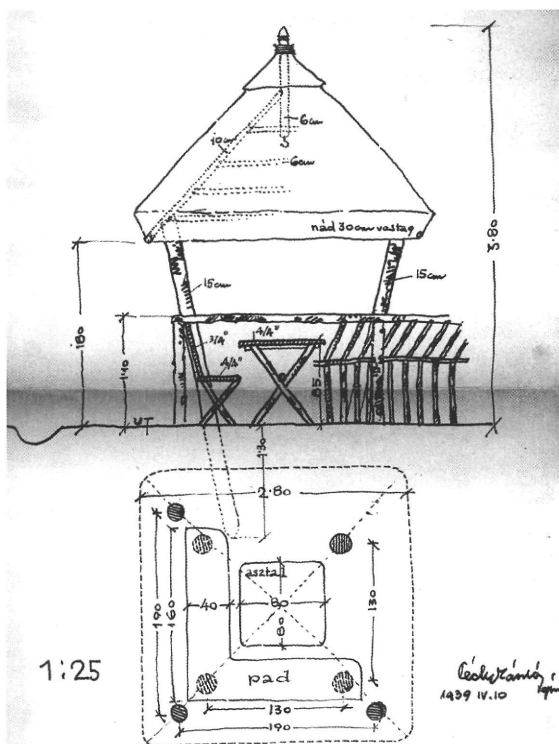
84 Idézi SZOJKA 1998. 69. A két világháború közötti magyar értelmiségi magatartásra általában egyaránt jellemző volt a nemzeti hagyományok őrzése és a technikai haladás elfogadása.

85 A tornácpárkányt a parasztházakban inkább munkaterületnek használták.

86 Ilyen építmény szaletti néven úri nyaralók tartozéka volt már a 19. század közepén, például a Svábhegyen, vö. GÁL 1971. 532.

87 A hasonló formájú paraszti szobai kemencék évszázadok óta általában már kívül fűtősek voltak.

88 Wodetzky Lajos (1821–1874) megoldását 1858-ban szabadalmazták, és az L. & Hardtmuth cég gyártotta.

8. kép. Péchy László építészmérnöki vázlata a Csepregi Horváth Lilian surányi nyaralója kertjének sarkába kerülő nádfedeles építményhez (1939. április 10.)

tetőcserepekkel építette föl az iparos, betapasztotta agyaggal, és fehérre meszelte. Felül párkányt és vízszintes lezárást kapott, tehát éppen „búbjá” nem lett, nem teljes kúp, hanem a Tiszántúlon jellegzetes csonkakúpszerű, illetve helyszűke miatt csonkakúpszeletként sarokba lapuló a teste (25. kép).⁸⁹ A terveken a formája még „búbos”, vagyis teljes kúp alakú volt, száját agyaglap, „tévő” zárta (de végül vasajtót kapott), és még szögletes a sarokpihenőnek kiképzett padkája, barna deszka ülőlappal (11–12. kép). Jellemző az építető ízlésére, hogy nem színes, cifra népi cserépkályhát, szemes kályhát rendelt, mint akkoriban sok népművészet-kedvelő, hanem ilyen rusztikus megjelenésű fűtőberendezést. A kemence padkája helyhiány miatt a tervtől eltérően lekerekített lett, és első évben parasztos megoldással csupán bemeszelték (25. kép). A következő nyárra, 1940-ben került rá ülődeszka. Cs. Horváth Lilian egyik levelében így írt erről apjának és Anna nővérének, akik július elején már kiköltöztek Surányba (ő pedig Pesten maradt, házasságkötésre készült⁹⁰): „Hogy tetszenek az új utak, a fűzfák, a könyvespolc, kemencepad és hasonló meglepetések? Anny kérlek a kemencepad nincsen még odaerősítve⁹¹, ne ijedj meg ha billeg. De ugye jól hat ez a sötét megszakítás a sok fehér közt?” A paddeszka sötétbarnája jól illeszkedik a házbelső nagyon megkomponált színvilágába, de eltávolodás a régiesebb, meszelt kemence-ülőkék világától. Különösen az jelentett eltávolodást, amikor – bár népi huzatban, de – polgári-as díszpárnát dobtak dísz és kényelem céljából a sarokpihenőre...

89 Búbos, búbos kemence a neve többféle gömbölyded kemencének az Alföldön, valamint annak nyugati és északi határa mentén (ÚMTSz 1979. 606).

90 Hosszas vívódás után, 1940. augusztus 3-án, életének 38. évében Cs. Horváth Lilian férjhez ment a megözvegyült, nála tizenegy évvel idősebb felettiséhez, a Váci utcai gimnázium igazgatójához, a latin–görög–francia szakos dr. Horváth Endre (anyakönyvileg András) egyetemi magántanárhoz, aki három felnőtt gyermekével lakott együtt. Lilian elköltözött apjától és nővérével férje budai családi házába.

91 Később sem erősítették oda, mert fűtéskor a színezéke és a pácolása olvadozni szokott, olyankor inkább eltávolították az ülődeszkát a forró kemencétől.

Változások a nyaralóban 1941 után

1941 júliusában megszületett Cs. Horváth Lilian és Horváth Endre gyermeke, Terézia. Azon a nyáron nem mentek ki Surányba, mert anyja féltette a kis csecsemőt az ottani „primitív körülményektől”.

1942–1944 nyarán viszont megtöltötte a házat Lilian új családja. Apja és testvére nem nyaralt Surányban, hiszen a két személy számára tervezett házban úgyis heten tartózkodtak. A nagyobb szobában lakott Lilian, Endre, Terézia és Laura.⁹² A kisebb szobában aludt „a Tante” (gyermekgondozóként alkalmazott, miskolci elvált asszony, akinek német szóra is kellett fognia Teréziát) és kislánya, Lonci (Ilona), akit szabad volt ott nyaraltatnia. A felnőtteket kiszolgáló szakácsnőnek, „az öreg Eszti”-nek a fürdőszobában nyitottak ki esténként egy favázas, hevederrel beszótt, összecukható ágyat.

A fáskamrát megtoldották egy deszkából épült nyári konyhával, ott főztek vas takaréktűzhelyen. Ott volt a jégszekrény is.

1945 újabb változásokat hozott. Februárban meghalt Lilian férje, októberben pedig apja. Tavasszal környékbeli betörők kifosztották Péchyék és Horváthék házát is, nem kímélve a népművészeti tárgyakat sem. A néprajzi tárgyak közel felét elvitték vagy megrongálták. A maradékból már nem lehet rekonstruálni az eredeti berendezést. Abban az évben, de még 1946-ban sem tudta lakhatóvá tenni a házat Lilian. Csak 1947-től jártak ki újra, előbb hármasan nővérel és leányával, majd csak ketten Teréziával. Péchyék beépített téglafűtőhelyét nem tudták elvinni a betörők, azon tudtak főzni Horváthék is.

1955-ben tudott Horváth Endréné Lilian részletre venni egy kis fafűtéses vas tűzhelyet, amelyet a fürdőszobában tudtak elhelyezni és üzemeltetni.

A megmaradt népi textilíákat a rajztanárnő változatlanul nagy becsben tartotta. A tornácot díszítő darabokat esténként bevitte a házba, hogy el ne lopják, hiszen a háború után sokáig hiányos és hibás volt a kerítés.

1962 tavaszán, amikor erre lehetőség nyílt, Horváth Endréné Lilian sietett bevezettetni a nyaralóba a villanyt,⁹³ noha lánya fájó szívvel tiltakozott ellene, hiszen ezáltal sokat veszített romantikájából a házuk. Megszűntek a hangulatos faszenes vasalások is. Jó tíz évvel később viszont Lilian ellenezte, hogy porszívót vigyenek a házba, mert az nem illik a stílusához.

1970-ben Budapest jobb vízellátása érdekében Surány északi szélénél csápos kutakat telepített a Fővárosi Vízművek, emiatt az üdülők kútjaiból „megszűkött a víz”, kénytelenek voltak a surányiak bevezettetni a vizet telkükre, házukba. A fürdőszobába az addigi mosdótál helyett mosdókagyló került.

1974-ben Horváth Terézia férjhez ment. Férje, Balogh János palackos gáztűzhelyt hozott a házhoz, amelyet a teakonyhában sikerült elhelyezni, és azóta azt használják. Az elektromos fűtőszekrény csak a fürdőszobában fért el, de jutott mellette hely idővel ülő fürdőkádnak is.

A lugas nádfedelét az utcán járó gyerekek tépázták. A fedél, majd lassan az egész építmény tönkrement és összeomlott.

Horváth Endréné Lilian viszont az 1980-as évek végéig, úgyszólván élete végéig gyakorolt egy régies, népies szertartást a surányi nyaralóban. Ha kedves meghívott vendég érkezett egy vagy több napra, akkor a szíveslátás jeléül a tornáclepcsőn állva megkínálta egy tányérra tett szelet kenyérrel és csipet sóval, ami az ő tudomása szerint régi magyar szokás volt.

A nyaraló kivételes építészeti megoldása és sajátos berendezése

A bemutatott népies, de a korabeli modern kényelmet sem nélkülöző surányi nyaraló a maga személyi hátterével, születésének és használatának körülményeivel az 1930-as évek tipikus terméke. Kimerítő ismertetése kiegészítő adalékként szolgálhat Szojka Emese *Példák a népi-népies elemek megjelenéséhez az enteriőrökben* című tanulmányához (SZOJKA 1998), amelyben a szerző a népi-népies elemeknek a polgári lakáskultúrában való megjelenését és elterjedését az egész magyar nyelvterület és három korszak vonatkozásában tárgyalja.

92 Horváth Laura (sz. 1921) volt a legfiatalabb gyermek Endre első házasságából.

93 A Surányi Fürdő Egyesület irattárának adalékai szerint 1938-ban is tárgyaltak már a nyaralók „a villany-világítás ügyében” Surányi Miklós földbirtokossal, de eredménytelenül.

Az első korszak a 19. század vége, amikor elkezdtek az erdélyi parasztházak elemeit polgári épületeken is alkalmazni. A népi építészet hatása a második korszakban, a 20. század elején is elsősorban az erdélyi, főként a kalotaszegi faépítészet elemeinek alkalmazására korlátozódott, és csak szűkebb körben, művészek, tudósok életmódjának keretét adta, „családi házaikon”. Lakás-belsőkhöz is főként a kalotaszegi népművészet elemeit alkalmazták. A harmadik korszakot Szojka Emese így értékelte: „A népi kultúra saját társadalmi közegén túlmenő hatásának következő, az előzőekhez képest minőségileg új jellemzőket is felmutató korszakát képviseli az első világháború utáni időszak.” (SZOJKA 1998. 80) A trianoni békeszerződés után az 1920-as, de főleg az 1930-as években nemcsak a népi építkezés, hanem a lakásbelső, és különösen a népi öltözködés elemeinek alkalmazása egyre szélesebb körökben terjedt a magyar társadalomban. A tervező iparművészek fölhasználták az erdélyi területeken túl más vidékek népművészeti hagyományait is. Az állami irányítás oktatáspolitikája, a néprajznak tudománnyá szerveződése és szakszerű kiadványok is elősegítették mindezt. Az építészek elsősorban arra törekedtek, hogy a parasztság számára alakítsanak ki olyan új lakóház típusokat, amelyek a helyi hagyományok őrzésén túl az újabb gyakorlati és kényelmi követelményeknek is eleget tesznek. Népies úri nyaralók tervezését mellékesebb feladatnak tekintették.⁹⁴ A tömegesebb nyaralóépítkezés megjelenésével különösen az 1930-as években jelentkezett gyakrabban az üdülőhelyi villák berendezésében a „magyaros” elem, de magukon az épületeken akkoriban még kevésbé.

A 20. század második felében újabb korszak kezdődött a lakó- és nyaralókörnyezetben érvényesülő folklorizmus történetében, az már kívül esik tanulmányom tárgyán.

Főleg a 19. században volt szokás áttört, faragott vagy fűrészelt deszkaorommal és hasonló tornáccal utánozni az európai hegyvidékek, az erdélyi Kárpátok és a svájci meg az osztrák Alpok építményeit. A budai hegyvidéken „Az 1850-es években épült nyaralók többsége a favázás, lombfűrészelt díszítésű, akkoriban »svájci« stílusúnak nevezett romantikus épületek közé tartozik”.⁹⁵ Hasonlók épültek később Nagymaroson, a Börzsöny lejtőin. Ezzel szemben a 20. század 30-as éveiben Péchy László építésmérnök az általa alkotott surányi nyaralók mellvédes-pilléres tornácával a sík vidéki magyar népi téglapítkezés karakterisztikus példáját követte.⁹⁶ Egyszerű deszkaoromzat csupán a tornácok fölötti tetőrész mellé került nyaralóin.

Cs. Horváth Lilian nyaralójára jellemző, hogy külső és belső népies elemei gondosan összehangoltak. Az építető a házat nem az akkor divatos, polgári igényekhez idomított, úgynevezett magyaros tárgyakkal töltötte meg, hanem javarészt a paraszti használatból kiemelt, eredeti népművészeti vagy azokból alakított darabokkal látta el mértéktartóan, amelyeket tervszerűen válogatott, és fő vonalaiban a hagyományos paraszti berendezés elvei alapján komponált össze az általa tervezett népies bútorokkal. A tanárnő a magyaros öltözködés igényét is elsősorban igazi népviseleti darabokkal elégítette ki, és csak kisebb részben méteráru szőtesből varrt blúzokkal vagy az akkor divatos áttervezett ruhákkal. Mint magasan képzett fővárosi rajz- és kézimunkatanár nemcsak használója, de egyúttal hatásos terjesztője is volt a népi kultúra ízléses beépítésének a polgári otthonokba.

94 A témát összefoglaló kiállítás katalógusa: PUSZTAI-HADIK-FÜLÖP 1987. A katalógusban szerepelnek például Kaffka Péter alkotásai 1941-ből (75. o.), amelyek egészen más stílusúak, hangulatúak, mint Horváthék és Péchyék háza.

95 GAL 1971. 537. A cikkre Szojka Emese volt szíves föl hívni figyelmemet.

96 Barabás-Gilyén szerint (BARABÁS-GILYÉN 1979. 100 és 1987. 145, 146, 173) a gádorok „mindenhowan a népi építészet új stílusának önálló fejlődésében kiformálódott elemei már”. Az efféle tornácok „a magyar népi építészet talán legnagyobb esztétikai értékű funkcionális, szerkezeti és díszítő”-elemei, melyek „nagyjából egy évszázadig tartó virágzása” a 19. század közepétől a 20. század közepéig tartott. A kőműveseknek köszönhetően szinte a magyar nyelvterület teljes egészén megvalósult, részben a nemesi kúriák hatására keletkezett formái „sajátos, az előzményektől eltérő jelleget öltöttek [...] önálló képződményeknek, belső keletkezésűeknek tekinthetők.”

Duna mellett legyen telke. Ott üdül fel
teste lelke.

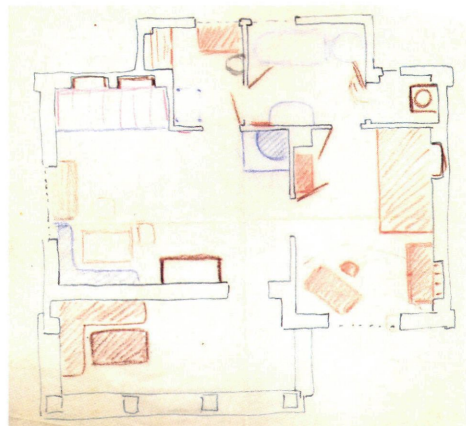
FORRAJ

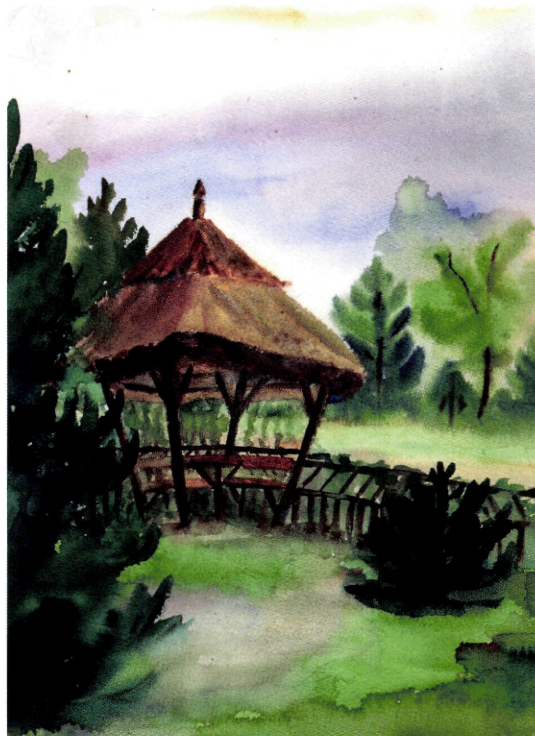
9. kép. Üdülőtelek-értékesítési prospektus címlapja (1933 körül)

10. kép. Csepregi Horváth Lilian budapesti rajztanár vízfestménye surányi nyaralójáról és a szomszéd házzal összekötő falról, amelyeket Péchy László székes-fővárosi építész-mérnök tervezett falusias stílusban

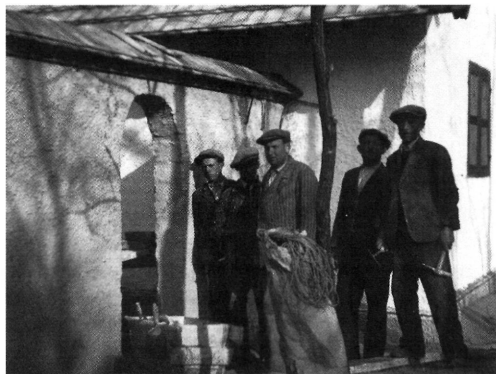
11–12. kép. Csepregi Horváth Lilian berendezési tervei a nyaralójához (1938 eleje)

13. kép. Csepregi Horváth Lilian vízfestménye a surányi telke utcai sarkában álló nádfedeles lugasról

14. kép. A két szomszédos nyaraló építtetői Lilian tornácán: Péchyné Gellért Emmus, Péchy László – egyúttal a tervező – és Csepregi Horváth Lilian (Surány, 1937. szeptember 8., a *gleichni*, azaz a falegyen ünnepnapján)

15. kép. Építőmunkások a két nyaralót összekötő fal előtt (Surány, 1938. tavasz)

16. kép. „MUNKA UTÁN ÉDES A NYUGALOM.” Csepregi Horváth Lilian budapesti rajztanár maga készíti a feliratot nyaralója homlokzati tornáckerendájára (Surány, 1937. október 31.)

17. kép. Petúnia és muskátli a tornácpárkányon

18. kép. Előkép: pócsmegyeri
 parasztporta tornáca, téglamell-
 védél és élszedéses pillérekkel.
 Erdélyi Zoltán felvétele, Népraj-
 zi Múzeum, ltsz.: F 223307)

19. kép. Alkalmazás:
 Csepregi Horváth Lilian
 surányi villájának paraszti
 tornáca, téglamellvédélről
 induló, élszedéses pillérekkel

20. kép. A surányi Horváth-
 villa kis kapuval áttört téglafal-
 lal kapcsolódik a Péchy-vil-
 lához

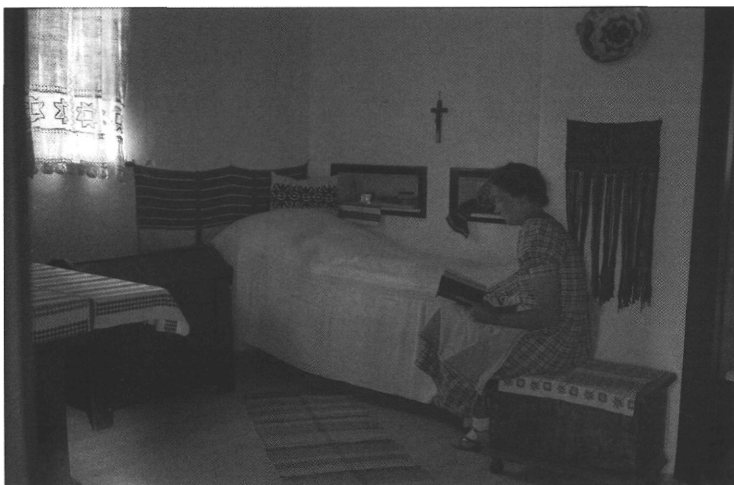

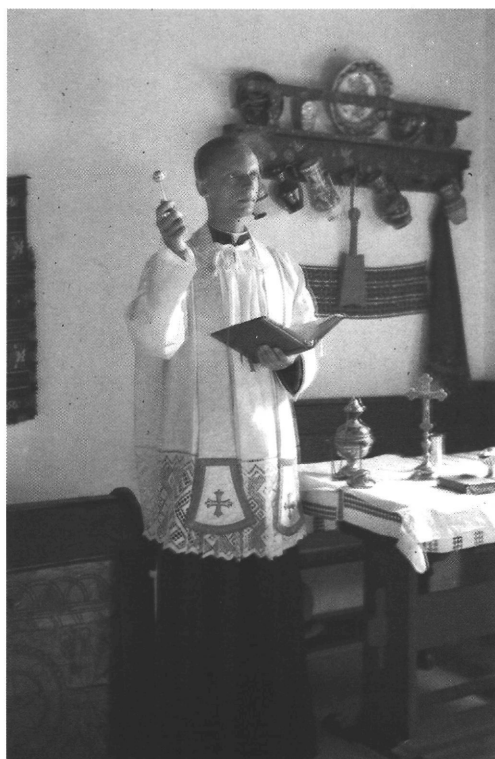
21. kép. A Péchy-villa. Balra mögötte a kisebb Horváth-villa

22. kép. A Horváth-villa építetője saját tervezésű városias modern bútorral, de eredeti paraszti textíliával rendezte be apja számára a kisebb szobát

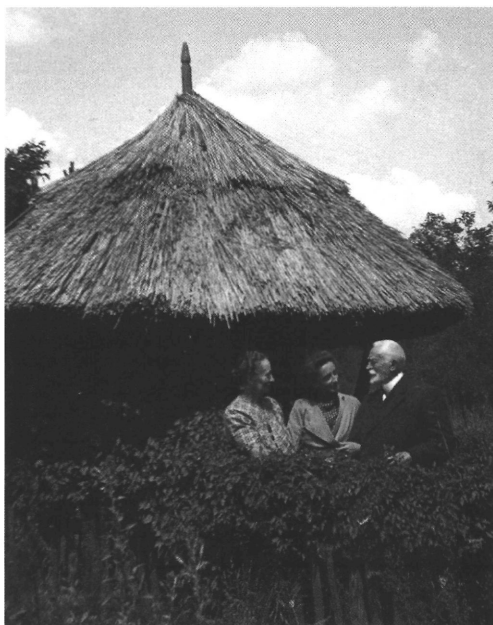
23. kép. A történelmi Magyarország különböző vidékeiről származó parasztbútorokkal és más népművészeti tárgyakkal rendezte be magának a nagyobb szobát Csepregi Horváth Lilian, aki stilizált osztrák népi ruhát, dirndl-t visel a képen

24. kép. Horváth Miklós (Csepregi Horváth Jolán és Horváth Elemér fia) megáldja nagynénje, Csepregi Horváth Lilian új nyaralóját (Surány, 1938. aug. 21.). A népi berendezési tárgyak a történelmi Magyarország különböző vidékeiről valók

25. kép. A nagyobb szobában álló, alföldies kerek kemence mellett az osztrák kakukkos órát igazítja a nyaralótulajdonos, különböző palóc falvakból származó ruhadarabokba öltözve (1939. nyár)

26. kép. A kész nádfedelelű lugas előtt Anna, Lilian és apjuk: Csepregi Horváth János

Irodalom

BALOGH JÁNOSNÉ HORVÁTH Terézia

- 1996 Dr. csepregi Horváth János (1853–1945). A magyar szövetkezeti mozgalom és a kisipari szervezkedés egyik úttörője és vezéralakja. Vasi Szemle, L. évf. 2. sz. 245–249.
- 2003 Csepregi vőfélyversek. Vasi Szemle, LVII. évf. 3–5. sz. 311–320, 467–481, 551–567.

BALOGH JÁNOSNÉ HORVÁTH Terézia – VIGA Gyula

- 2002 Dajaszász Józsefné. In Bodó Sándor – VIGA Gyula (főszerk.): Magyar múzeumi arcképcsarnok. Budapest, Pulszky Társaság – Tarsoly Kiadó. 179–180.

BARABÁS Jenő – GILYÉN NÁNDOR

- 1979 Vezérfonal népi építészetünk kutatásához. Budapest, Műszaki Kiadó.
- 1987 Magyar népi építészet. Budapest, Műszaki Kiadó.

CSISZÁR Attila

- 2001 Garta. Egy kisalföldi építőközpont és céhes hagyományai. Kapuvár, Kapuvári Városszéptő Egyület.

DERCSÉNYI Balázs – HEGYI Gábor – MAROSI Ernő – TAKÁCS Béla

- 1992 Református templomok Magyarországon. Budapest, Hegyi & Társa Kiadó.

GÁBRIEL Tibor

- 1992 Surány 1933–1951. Dunakanyar, XXVIII. évf. 2. sz. 27–31.

GÁL Éva

- 1971 A budai hegyvidék újkori betelepülésének kezdetei. Történelmi Szemle, XIV. évf. 3–4. sz. 515–538.

GRÁFIK Imre

- 1971 Szállítás és közlekedés Szentendre szigetén. Néprajzi Közlemények, XV. évf. 1–4. sz.

CS. KATONA Edit

- 1985 Adalékok Pest-Buda reformkori népelethez. Budapest. Kézirat, az ELTE Tárgyi Néprajzi Tanszékére készült szakdolgozat.

KISS Lajos

- 1980 Földrajzi nevek etimológiai szótára. Budapest, Akadémiai Kiadó.

MNYÉSZ

- 1960 A magyar nyelv értelmező szótára. Szerk. a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete. III. H–Kh. Budapest, Akadémiai Kiadó.

PÉCHY László

- 1964 Visszapillantás elmúlt időkre. (Kézirat.)

POKORNY Emánuel – ALBERT István

- 1943 Katolikus szertartástan középiskolák használatára. Budapest, Szent István Társulat.

PUSZTAI László – HADIK András – FÜLÖP Csilla

- 1987 A népi irányzat továbbélése a magyar építészetben 1918–1950. Az OMF Magyar Építészeti Múzeumának kiállítása. Budapest, Az Országos Műemléki Felügyelőség Magyar Építészeti Múzeumának kiadványa.

ROMSICS Ignác

- 1999 Magyarország története a XX. században. Budapest, Osiris.

Cs. SCHWALM Edit

- 2002 Szegedy-Maszák Györgyné. In Bodó Sándor – VIGA Gyula (főszerk.): Magyar múzeumi arcképcsarnok. Budapest, Pulszky Társaság – Tarsoly Kiadó. 832.

SIRISAKA Andor

- 1890 Magyar közmondások könyve. Pécs, szerkesztette és kiadja Sirisaka Andor.

SZOJKA Emese

- 1998 Példák a népi-népies elemek megjelenéséhez az enteriőrökben. Néprajzi Értesítő, LXXX. évf. 53–95.

TIRPÁK Sándor

- 1933 Diszitő tervezések a női kézimunkatartás kapcsolatában polgári leány- és középiskolák, tanítóképzők számára. Budapest, Szent István Társulat.

ÚMTSZ

- 1979 Új magyar tájszótár. I. A–D. Szerk. a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete. Budapest, Akadémiai Kiadó.

VARGA Marianna

- 1981 Hódmezővásárhelyi hímezések. Hódmezővásárhely, Hódmezővásárhelyi Népművészeti és Háziipari Szövetkezet.

WIENERNÉ BAKOSS Margit

- 1937 Milyen legyen a magyar asszony kézimunkája? H. n. [Újpest], a szerző kiadása.

The Folk and Folk-like Aspects of a Budapest Art Teacher's Summer Home During the 1930's

The study presents the case of a single summer home built in the 1930s during a time in Hungary when the Danube River area experienced a boom in summer home construction. The modest dwelling belonged to an urban art teacher of advanced education who specialised in the teaching of drawing and needlework. The study first explores the life of the owner, a secondary school teacher experiencing the first steps of women's liberation, who as a single woman and an educator, found herself able to build and furnish a summer home from her personal savings. Through her example, the study discusses changes in contemporary middle-class lifestyle, including its newfound propensity for water sports, summer holidays away from home, the construction of weekend getaways, and commuting to work from the countryside during the summer months.

The study also takes a look at stylistic changes in summer home architecture between the two world wars, the peculiar use of folk elements (the combination of Transylvanian roofing styles with the local, lowland-style peasant portico), the folk art of areas lost to Hungary after the Treaty of Trianon, the increased value ascribed to peasant culture, and the process by which the folk culture of the new Hungary was re-evaluated to include the cultures of areas discovered only after the borders were redrawn. Such processes belonged to a movement to reinforce national identity, as a result of which the collection and application of folk art motifs and the use of folk techniques in needlework were added to the national drawing and needlework curriculum in an attempt to move the topic of Hungarian folk art into the realm of general knowledge.

The owner of the summer home examined in this study was at home in all areas of the new curriculum. As a part of the process outlined above, the author of the study demonstrates how, during an age where ethnographic studies were introduced at the university level, the influence of the Museum of Ethnography in professional issues was growing, and a familiarity with folk objects was becoming increasingly common, a secondary school art teacher furnished her summer home with folk and folk-style items according to her own education and personal taste, adding to her collection through urban folk art shops, markets, and – occasionally – an item's original place of use.

Analysis of the rich and detailed source material associated with this single individual produces a microstudy of both summer holiday culture and the spread of interest in folklore from a period in Hungarian history that has received comparatively little attention from researchers of this particular area of study.

Kegyszobrok és kultuszaik

Egy tárgy restaurálásának tanulságai*

A Néprajzi Múzeum egyházi gyűjteményében őrzünk egy Olvasós Boldogasszony-szobrot, amely a gyűjtés adatai szerint a jákfai templom padlásáról került vásárlás útján a Néprajzi Múzeum gyűjteményébe. Tervünk vele kapcsolatban részben az igen rossz állapotú, hiányos tárgy restaurálása, részben kísérlet a „tárgy megszólaltatására” annak reményében, hogy a restaurálás menetében ismertté váló adatok, illetve a helyszínen történő kiegészítő adatgyűjtés révén sikerül a gyűjteményben oly kevés tárggyal képviselt, az Olvasós Boldogasszonynak a népi kegyesség történetében alig említett nyugat-magyarországi szakrális kultuszát rekonstruálni, és a szobrok kultuszban betöltött szerepének feltárásával tárgy és kultusz összefüggéseit bemutatni.

A tárgy és a rokon tárgyak: tárgycsoportok a konnotációk felderítésében

Tárgyunkat Bán Elek gyűjtötte Jákfán (Vas megye); a szobor használaton kívül volt, a római katolikus templom padlásáról került elő. A terepmunka alkalmával ehhez további adatokat nem tudtunk gyűjteni; a jelenlegi plébános, aki a szomszéd faluból jár át, nem tudott a szoborról. A helyben lakóknak nem volt emlékük arról, hogy Jákfán jelentős búcsújárások lettek volna, vagy hogy saját körmeneti szobruk lett volna.

Leírása: Hársfa, faragott, krétaalapozású, festett, polikróm, hiányos és hiányos festésű tárgy; hátoldala teknőszerűen kivájt. Ülő Mária-szobor, két karját előrenyújtja, bal kezén ülhetett a Kiszűz, ez hiányzik, ugyancsak hiányzik mindkét kézfeje és a mellet takaró rész is. Ruhája feketés színű, vízszintes, karcolt csíkozással és felfelé futó, aranyozott virágszálakkal. Melles kötélynének széle csipkével díszített (a kötény szélén körben látható és a mellet takaró részen lévő csipke azonos díszítése alapján tartjuk a kötényt melles köténynek, nem pedig egy vállra elől illesztett plasztronnak). Feje szépen megmunkált, jellegzetes Mária Terézia-korabeli arc, melyet csigákban feltekert barna haj keretez; arcszíne rózsaszín, szeme kék. A leltározó meghatározása szerint az 1700-as évek közepe táján készült. Magassága 111,5 cm, szélessége 54 cm, leltári száma: 67.119.6.

A típushoz sorolható vagy a kultuszban részt vevő szobrokat Vas megye templomaiban és múzeumi gyűjteményeiben kerestük és találtuk meg. A vaski Helytörténeti Múzeumban őriznek két körmeneti szobrot.¹ Ezek csak a kultuszban betöltött szerepük szerint állnak kapcsolatban múzeumunk szobrával, tipológiailag, ikonográfiailag esetleg eltérőek.

A 93.7.1. leltári számú, nagyméretű, talán másodlagosan ülő szoborra alakított tárgy hiányos, ruházata szintén hiányosan maradt meg. Az ülő alak magassága 53 cm, vállszélessége 26 cm, lábhossza 67 cm, teljes magassága 120 cm. Feje kopasz, az arc öreges. A lábak alsó része a harisnyával és a cipővel eredetinek tűnik, de ezt a darabot két léccel rendkívül primitív módon toldották a szobor derék részéhez, a szobrot így ülővé alakítva. Kéztartása hasonlít az eredeti szobrokéhoz, amelyekre könnyedén fel lehet akasztani az olvasót, ahogyan a korai olvasós Mária-típusok ábrázolásainak,

* Azonos címmel jelent meg a dolgozat rövidített változata a Magyar Múzeumok 2004. őszi számában, a 39-43. oldalon. A dolgozat hasonló tudományos megfontolással készült, mint az 1996-ban *Tárgy és kultusz. Egy kis-kunsági Madonna restaurálásának tanulságai* című munkánk, amely szintén a Néprajzi Értesítőben jelent meg.

1 Köszönet illeti a múzeum muzeológusait, különösen Zágorhidi Czigány Balázst a tárgyak megtekintéséért és a tárgyakhoz, valamint a tematikához tartozó szakmai tájékoztatásért. Hasonlóan köszönetet mondunk Horváth Sándor néprajzkutató megyei múzeumigazgatónak szakirodalmi tájékoztatásáért, Velledits Lajosnak és Szilárdy Zoltánnak különféle szakmai segítségükért.

illetve egy későbbi metszetábrázolásnak ez megfelel.² Ez az ülővé, körmeneti használatra másodlagosan átalakított, öreges arcú szobor esetleg lehetett egy korábbi Szent Anna-ábrázolás, amelyből kialakíthatták a hordozható Mária-szobrot. A Mettertia-kultusz barokk kori kivirágzása e nyugat-magyarországi szakrális körzetben nyomon követhető. A máriacelli útvonal utolsó állomása, Annaberg egy Mettertia-kompozícióval várja a búcsúsokat. Az öltöztetőszobrok kopaszon kialakított fejét tervezhették emberi hajból készített parókához, ahogyan a hordozható Szűz Mária-szobrok haját, illetve fejét alakítani szokták, de alkalmas a főkötővel, illetve kendővel történő felöltöztetésre is, ahogyan a Mettertia-ábrázolásokon Szent Annát ábrázolják. Megerősíti elgondolásunkat az is, hogy a vaskvári múzeumban őrzött két körmeneti szobornak egyformán faragott lába van, azonos cipővel, színezéssel. Ez is azt erősíti, hogy a két szobor együtt vehetett részt a kultuszban, akár kápolnában, templomban oltárkompozícióként, akár körmenetben, szoborcsoporthoz hordozták. Az idős arcot nem indokolja a Mária Terézia portréjához való illesztés sem, hiszen az eredeti szombathelyi Csodatévő Olvasós Mária-szobor e jelleget őrzi, az arcot azonban nem formázták öregesre. A másolatszobrok (Vasvár, Jákfa) arca sem öreges. A Mettertia-tisztelet beilleszkedését a Mária-kultuszba a 19. század első felében, közepén megerősíti egy nógrádi, hasonló időből származó analógia is, ahol Szent Anna és Mária öltöztető szobrát ajánlották fel és faragtatták meg egy, a környékben dolgozó faragóval a templomnak, amelynek padlásáról azután az ajándékozó leszármazottja házának ablakába – mint egy fülkébe vagy „káponkába” – felállította a szoborkompozíciót. Szent Anna arcának megformálása ugyanígy, egy többletarc-dővel öregessé tett fej, ahogyan az tárgyalt szobrunkon is látható.³ Bálint Sándor a Mettertia-kompozíciókat kápolnában a búcsújáró körzetek középpontjának, a szakrális táj szívének tartja.⁴ Szobrainkat kápolnából is származtathatjuk, de általánosan ismert tény az is, hogy képek és szobrok kultuszuk elhalványulása után új kultusz középpontjába kerülhetnek.

Egyértelmű, hogy ezt a szobrot csak öltöztetve lehet bemutatni. Feltűnő jellegzetessége a barokkos megfogalmazású, öreges arc. A test öltöztetett részének primitív megformálása megfelel a népies öltöztető szobrok készítményi technikájának. A szobor ülő alakjával a vaskvári templomi Mária-szobrot idézi fel, azaz azt a típust, amelynek legszebb példánya a szombathelyi Szent Domonkos-templomban található.

A múzeumban őrzik a szobor öltöztetésének néhány darabját. A vállára helyezett köpeny világoskék bársony, ezüst rátét és hímzett díszítéssel, a finom, vékony ingnek csak maradványai vannak. A kezekre könnyedén feltehető olvasó hiányzik, ahogyan az analógiák eredeti olvasói is. A szobor eredeti lelőhelyéről nincsenek adatok; nem tudjuk, honnan került a vaskvári helytörténeti múzeumba.

Egy kisebb, nyélre erősített szobor (ltsz.: 99.4.1) lelőhelye Újlak (Vas megye), amelyet Kiszézként határoztak meg, álló alak, magassága 63 cm, vállszélessége 19 cm. Ehhez a szoborhoz két öltöztetésre alkalmas ingecske található a gyűjteményben: egy korai, 19. század végi és egy 20. század közepi, amelyekre valaha valószínűleg még egy kék köpeny került. A korai (ltsz.: 93.4.3.2), finomabb polgári munka, anyaga batiszt (H: 48,5 cm, Sz: 19 cm), a késői (ltsz.: 93.4.4.1) hímzett, talán falusiak által készített darab, egyszerű vászon, többszínű pamuthímzéssel (H: 54 cm, Sz: 23 cm).

Az öltöztetés és a szobor arcának karaktere, illetve a körmenetek szokásos rendje szerint ez is valószínűleg Mária-szobor lehet. A láb (harisnya és cipő) kialakítása teljesen azonos az előbbiekben leírt ülő szoboréval, a festékek színe is megegyezik, mesterük is ugyanaz a személy lehet. Ha az előző, öreges arcú szobor Szent Annát ábrázolja, ez a kisméretű szobor a hozzá tartozó Mária-szobor lehet.

Lehetséges, hogy másodlagosan itt is (mint más templomokban is) két szoborral számolhatunk, melyeket a körmenetekben használtak, egy, az oltár szobrával azonos méretűt, amelyet az eredeti szobor helyett hordoztak (hogy annak állapotát és templomi tiszteletét körmenetek alkalmával is megőrizték), és készítették egy kicsi, könnyen hordozható, nyélre erősített változatot is kisebb körmenetekhez, illetve nagyobb távú zárandókatokhoz.

Lehetséges az is, hogy az egykor együvé tartozó szobrok különböző helyekre kerülhettek, éppen talán a templom padlásáról, illetve kegyes közösségek körmeneti célokra – újabb vagy szebb szobrok elkészítése után – továbbadták őket. A két szobor használatának kérdései nyomon követhetők lennének anyagvizsgálattal, a környező plébániák iratainak átnézésével, illetve az ott élő személyek kikérdezésével.

2. Publikálta SZALAY 1938. 17; SZILÁRDFY et al. 1987.

3. Kutas Eszter, kézirat, restaurálási napló, 1996. Mátraderecske, Nógrád megye.

4. „Mária után az újkorban csak Szent Annának van kegyhelye Magyarországon.” (BÁ-LINT 1977. II. k. 104.)

Noha e két szobor valószínűleg a vaskvári domonkosok templomában lévő szobrot helyettesítette, típusuk más, mint a templomi szoboré; stílusuk elsősorban a fej és a kezek alapján rokonítható, de ez az öltöztetésre és körmenetre kialakított szobor művészi szempontból eltér az általunk vizsgált háromolvasós Mária-típusú szobortól. Nyilvánvalóan a legfontosabb ikonográfiai jel, az olvasó elmaradása a templomi szobroknál közelítette a körmeneti szobrot egy egyszerű, öltöztetett Mária-szoborhoz. A templomi változatoknál – amelyeknél ugyan az öltöztetésnek is kialakult a hagyománya (Vasvár) – annak ellenére, hogy öltözettel, eredeti teljességükben megfogalmazott típust mutatnak, ránézésre, felöltöztetés után a kezek és a fej megjelenítik az ismert sziluettet. Megfogalmazásuk a fej és a kezek szempontjából mégis csak közelíti a szobrokat a kutatás tárgyát képező Olvasós Boldogasszony-szoboréhoz.

A kisebbik szobor, amelyet Kiszéjusként határoztak meg, Újlakról származik. A meghatározást a muzeológusok bizonytalanoknak tartják. A mester azonossága természetesen nem lehetetlen, hiszen az Újlakon használt körmeneti szobor bármelyik közeli templomból, így Vasvárról is odakerülhetett; a körmenetek tárgyainak átadására lehetett ok, a tárgyak ilyen mozgása a sajátos kegyességi viszonyok között nem volt szokatlan (A szentkultuszok mindig egy kisebb-nagyobb régiót fognak össze, amelyben a tárgyak ismerete, használata, felújításai, ajándékozásai stb. megengedhetők.)

Szólni kell még egy, napjainkban is használt vaskvári körmeneti szoborról, amelyet lourdes-i Szűz Mária-szoborként tisztelnek. A 19. századi szobor emberhajból készült hosszú hajjal, karsú leányalakként egy késői lourdes-i megfogalmazásban, hatalmas ruhatárral, napjainkig folyamatosan a vaskvári körmenetek szobra, tiroli műhelyben nagy számban készült típus.

A Jákfához közeli szakrális tájban a szombathelyi domonkosok templomának Olvasós Boldogasszony-szobra tűnik az itteni analógiájának, esetleg előzményének. A szobor kultuszával kapcsolatban Szalay János már 1696-ból talál adatot mint „csodálatos szoborról”. 1736-ban egy javításról tanúskodnak az iratok. Ezt Rost József szombathelyi szobrász végezte, majd Pravet János festő fehérre festette a Szűzanya arcát, „mely addig fekete színben volt” (SZALAY 1938. 114).

Ez a forrás megerősíti a kegyiszobor kultuszának összetett voltát, egy lappangó lorettói kultuszt is megenged. Mindkét kultusz, a lorettói Mária kultusz és a domonkosrendi rózsafűzéses litánia a török ellen szerveződött és így kapcsolódhatott a kettő egymáshoz. Szombathelyen a domonkosok mindkét ima gyakorlatát fenntartották.

A szobor másik templomi analógiája a vaskvári plébániatemplom Mária-oltárának Boldogasszony-szobra, a 18. század közepére tehető; lehet másolat is, de lehetett egy kultusz szolgálatában készült azonos típus (ZÁGORHIDI CZIGANY 2001. 13). Ennek kezén már nincs rózsafűzér, a mell díszes lapja, ahogyan a műzeumi tárgynál is, hiányzik. A kegyhely középkori kultusza a Szent Vér ereklyéhez kötődött, 1500-ban VI. Sándor pápa búcsút engedélyezett itt; ez a török idő alatt megszűnt. A 18. században megújuló búcsújárás a barokk kori Mária-tisztelethez kötődött. Ma Szűz Mária-búcsújáró hely, a lourdes-i kultusz hatására.

Kicsit távolabb, a Sopron-megyei Vadosfa Szent István-plébániatemplomában egy, az eddigieknél népiesebb, egyszerűbb, de valószínűleg 18. századi analógia található (SZALONTAY 2003. 60).

A kegyiszobrok és oltárok képei.

A szakrális funkciók sokszorosítása, kiterjesztése

Az analógiák képi ábrázolásai, metszetelőzményei segítenek a kultusz alakulását, változásait felrajzolni. Talán a legkorábbi ismertté vált metszet egy imacédula, amelynek második oldalán Ferreri Szent Vince gót betűs, német nyelvű, a betegeket megsegítő imája olvasható. A képen az *Olvasós Boldogasszony*, illetve a német barokk nyelvhasználatból átvett megnevezéssel a *Rózsafűzér Királynéja* látható. Koronáját két angyal tartja, bal oldalán Szent Domonkos, jobb oldalán a domonkos rendi apácászent, Sienai Szent Katalin, mindkettejük kezében olvasó. Alakjukat gyöngysor-szerűen, rózsafűzérként veszi körül a tizenöt titkot ábrázoló miniatűr képsor. A kép alsó mezőjében a domonkos rendi Szent Vince látható betegek gyógyítása közben, a jobb oldalon a szép halál ábrázolásával. A szentkép és az ima együttes kiadása kiemelten célozza meg az olvasókultuszt, nemcsak a kép, amelyen a rózsafűzért sokszorosán ábrázolták, de a mellé helyezett ima is azt szolgálja. Ugyanakkor nyilvánvalóan német nyelven beszélők, szerzetesek, apácák és polgárok használhatták, nem a magyar búcsújárók. A kép Bálint Sándor gyűjteményében található (Móra Ferenc Múzeum, néprajzi gyűjtemény), 1720 körül keletkezett (155x92 mm [N. SZABÓ szerk. 2004. 17]).

Egy másik, ugyancsak Bálint Sándor gyűjteményéből származó metszeten a kép alsó felében a domonkos rendi kegytemplom és rendház látható, felette a felhőkaréjon álló kegyszoborral (18. század, B. J. Herrmann metszete; BÁLINT–BARNA 1994. 106). Ez a képtípus a kegytemplom épületével már főként a búcsújárást szolgálta, míg az előbbi inkább az imaalkalmak szervezőköpecskéje lehetett.

Egy ábrázoláson, amely a 18. század első feléből származik, a szombathelyi domonkos rendház és templom, valamint Szent Márton kútja fölé helyezve látható a Rózsafüzéres Madonna alakja és a koronát tartó két angyal a királynő jelentéshordozóival; a rózsafüzért a két csuklóra erősítették. Ezt a képet 1938-ban *Csodálatos Szűz Mária*-képként emlegetik.

A Szilárdfy, Tüskés és Knapp által publikált és a 18. század derekára datált metszeten már nem szerepel a domonkosok temploma és a csodatévő kút; az ábrázolás nem, csak az aláírás utal a Szent Márton-kultuszra. Felhőre komponálták két angyalkával a korona mellett az Olvasós Madonnát, az olvasó a két csukló között felakasztva látható; mindkét ábrázoláson az alak mögött köpeny, illetve drapéria látható, damasztmintával és csipkével, ahogyan az a szombathelyi szobornál látható.⁵

A vasvári Olvasós Boldogasszony 19. század végi kultuszát egy olajnyomat igazolja, amelyet bécsi nyomda adott ki, a kép szerepelt az 1896-os millenniumi kiállításon. Figyelemre méltó a képen az ikonográfiai hasonlóság a szobor öltözetét illetően, a ruha kialakítása sziluettjében és virágos díszítésével nagyon hasonlít, a kötény csak félkötény; a felső részen a karcsúsító szabásvonalat emelték ki, míg a szobrokon világosan kivehető a kötény felső része. A képkészítők a szoborról készült képi előzményeket, esetleg a korai metszeteket használták, amelyet átfogalmaztak a 19. század végének romantikus stílusában. Azonosítható a szobrokon is látható köpeny. Ezen a képen Mária bal kézfeje nincs kidolgozva, az olvasót egy másik ismert típus szerint a Kiszűz tartja, Mária jobb kezében jogart tart.

A Vas megyei Jákfáról származó Mária-szobor restaurálása

A jákfai Mária-szobor irodalmi és helyszíni kutatások után két hasonló szoborral került kapcsolatba. Az egyik a szombathelyi domonkos rendiek templomában őrzött alkotás, a másik a vasvári templom mellékoltárának Madonna-szobra, ugyancsak az egykori domonkosok tulajdonában. Szerencsések azok az esetek, amikor a restaurálási munkák közben olyan technikatörténeti megfigyelésekre van mód, amelyek segítenek a szobor adatolásában.

Faszobraink esetében a művészettörténeti kutatás elsősorban a faragás stílusjegyeit igyekszik megragadni, és ennek alapján sorolja a szobrokat egy-egy mester életművébe. A plasztikai értékeken és jellegzetességeken túl ritkán esik szó a szobrokat díszítő felületkialakításról. A testszínek festésmódja, a ruhák arany- vagy ezüstborítása, a legkülönbébb anyagimitációk felvonultatása a fából faragott alakok felületén kívül esik a kutatók érdeklődésén. A jákfai szobor és a vele rokon másik két Madonna lehetőséget kínál, hogy ezekre a technikatörténeti sajátosságokra rávilágítsunk. A restaurátorok figyelmét többnyire lekötik a műalkotás anyagai, azok károsodásai és konzerválási lehetőségeik. Igazuk van a restaurálás teoretikusainak, amikor azt mondják, hogy minél többet tudunk a művek anyagáról és készítési technikájáról, annál többet tehetünk a műalkotás hordozta gondolat megőrzéséért. Sajátos a néprajz körébe sorolható alkotások helyzete, hiszen nem tudhatjuk, hogy a magasművészetben meghonosodott technikák mikor kerültek át a népi, népies alkotók kezére. Bizonyos esetekben több évszázados fáziskéséssel találkozunk, máskor pedig alig telik el pár év, és máris megjelennek divatos művészeti technikák egy-egy különleges tiszteletnek örvendő képnél vagy szobornál.

Éppen ebben rejlik a jákfai és a vele rokonítható szobrok különlegessége is. Egy, a szombathelyi szoborral foglalkozó tanulmány kiemeli a Madonna hajviseletét, és ezt az erősen stilizált rokokó parókat Mária Terézia hajviseletével hozza összefüggésbe (ZSÁMBÉKI 2000). Ugyancsak ebben az írásban olvashatjuk, hogy a kegyszobrot már a 17. században is említették (ZSÁMBÉKI 2000). Az ellentmondás feloldására, amint azt a művészettörténész és a későbbiekben a néprajzos szerzőtárs javasolja, csak egy alapos restaurálással egybekötött kutatás világíthatna rá.

Az alábbiakban megpróbáljuk áttekinteni azokat a *jellegzetességeket*, amelyek valamely *stíluskorszak* szobrainak felületét meghatározzák.

5 „Maria Regina Sanctissimi Rosarii Sabariae in loco natali S. Martini Episcopi Turonensis multiis gratioza.” Könyvillusztráció(?) 1750 körül, rézmetszet, barna színű lenyomat, 328x245 mm (SZILÁRDFY et al. 1987. 144, 299).

Három szobrunk közül, ha a Madonnák ruháját nézzük, a vasvári mutatja a legarchaikusabb mintázatot. Semmi sem természetesebb annál, hogy a faszobrok krétával alapozott felületén a viszonylag puha, enyves krétaréteget munkálják meg. A gravírozásnak nevezett technikával már a középkorban is találkozunk, azzal a nyilvánvaló imitációs szándékkal, hogy a textíliák közül a legnehezebb aranybrokátot jelenítsék meg. A szárnyas oltárok belsejében velencei brokátfüggönyök utánzatai tűnnek föl festett rudakra akasztva, s alul rojtokkal ékesítve. A brokátminták készítése – túl azon, hogy a minták terjedése következtetni enged a mesterek vándorútjaira és mintakészletére – a középkor végére érte el a csúcspontját (WESTHOFF et al. 1996). Készítésük elsősorban a kampó formájú „reparier” vasakkal történt. A vasak különböző profilúak, és ahogyan végighúzzuk őket a sima krétaalapon, finom rajzolatot érhetünk el. A szélesebb eszközökkel enyhe plasztikát adhatunk a felületnek. Ugyanakkor a brokátminták jellegzetességét a minták közötti negatív részek textúrája adja. Ezek elérésére Itáliában gyakran használtak poncolóvasakat, míg az *Alpokról északra jellegzetes*, sűrű cikcakkvéssel töltötték ki a negatív formákat. Erre a célra egy tompább faszobrászvéso is alkalmas volt, amellyel lépegető mozdulatokat végeztek úgy, hogy az egyik sarka az alapozáson maradt, s a másik előremozdult. A munkafolyamatot a német *wugeln* ige jelöli. A mintákat és a minták közötti textúrák részeket az aranyozással is megkülönböztették. A kiemelkedő sima felületek fényaranyozottak, a közöttük lévőket matt hatásúak. A befejezett aranyozás finom fénytörése és a „szö-vött” minták ismétlődése valóban az aranybrokát hatását kelti.

Itt kell megemlítenünk a brokátminta készítésének egy másik technikáját. Az ezernégyszázas évek második felében tűnnek fel azok a „ruhadarabok” az oltárokon lévő figurákon, amelyek egy sokkal aprólekosabb brokátmintával találkozunk. Ezek a minták először csak foltokban – mint egy pecsét – díszítik az erősen redőzött ruhákat vagy köpenyeket. Jó pár évnél kellett elteltetnie, míg a foltok egybefüggő, terülő mintát alkottak, jobbra az ezeröt százas évek elejétől. Ha e nyomott brokátminta (*Pressbrokat*) technikáját áttekintjük, rögtön rájövünk arra, hogy mi okozta alkalmazásának nehézségeit. A minta előállításához ugyanis vésett fa- vagy fémdúcokat használtak, s ebbe nyomták bele az enyvből, krétából és „fenyőszurokból” készült masszát. A dúcok méretei nem haladták meg a 8–10 cm-es hosszúságot és az 5–6 cm-es szélességet. Így már elképzelhető, milyen fáradtságos tervezést igényelt, hogy ezekből a kicsi téglalapokból folyamatos mintát konstruáljanak. A dúcokra ráfektették a pár milliméter vastagságúra nyújtott masszát, és belepréselték a negatívba. Az egyes darabokat szorosan egymás mellé illesztve ragasztották fel a faszobrok ruhájára. Közeli szemlélve mindig felismerhetők a lapocskák illesztései. A magyarországi emlékeinkben csak elvétve találkozunk ezzel a technikával. A német területen elterjedt nyomott brokátminta egy érdekes emléken jelenik meg Magyarországon. A Zwiefaltenből Magyarországra települt hajósi svábok hozták magukkal a később kegyesbórrá magasztosult hajósi Madonnát, amely jól köthető Multscher műhelyéhez.⁶ A legutóbbi restauráláskor derült fény arra, hogy a számtalan átfestés alatt néhány nyomott brokátminta maradt meg. Ugyancsak foltoszerű nyomott mintával találkozunk a galgóci, *Bethlehem* néven ismert szoborcsoport Máriaalakján. Ennek a technikának a terület mustrát megjelenítő egyetlen emléke a lipótszentandrási oltár címadó szobrán figyelhető meg, és az oromzat kisméretű Szent Bertalan-figuráján. Sajnos a restaurátor nem ismerte ezt a technikát, és igyekezett eltávolítani az általa pusztán rücskösnek vélt felületet.⁷

Ezzel a brokátminták készítésének ismertetését kimerítettük. Az alapos művelődéstörténeti kutatás feladata lehet annak kiderítése, hogy a vasvári szobor készítője miért nyúlt vissza ennyire régies mintához. A hálószerűen gravírozott minta elborítja a Madonna teljes ruháját és kötényét is. A gravírozott négyzetek szövsmintája mellett virágdíszek is megjelennek a kötényen.

Más anyagimitációval találkozunk restaurálásra váró jákfai szobrunkon. Itt a vízszintes, meglehetősen durva gravírozás már a 17. században általánosan elterjedt damasztanyagok imitációjára törekszik. Ezen az anyagon jelennek meg a hímzett virágindák. A klasszikus damasztimitációk a 17. század első felében bukkannak fel (KOLLER 2001). Készítésmódjának megismeréséhez néhány szót kell ejtenünk két másik aranyozási technikáról. Régóta ismert az a mód, ahogy a fényes arany- vagy ezüstfelületeket különböző áttetsző színezékekkel vonták át. Ezeket a színes szta-nioldpapírra emlékeztető szoborbevonatokat *lusterezésnek* nevezzük. Csak az újabb időkben vált általánossá a lazúrozás vagy színes lazúr kifejezés. Ez a vékony, gyantás festékréteg az ezüstök felületvédelmét is szolgálta. Hasonló módszerrel találkozunk a középkor végén, amikor a jobbára ezüstözött felületet fehér fedőfestékekkel vonták be. A még nedves rétegbe a legkülönbözőbb textilmintákat karcolták be. Az így sza-

6 A hajósi madonna restaurálásáról kiállítás látható a plébániatemplom sekrestyéjében.

7 Velledits Lajos szíves szóbeli közlése.

1. kép. Madonna, Jókfa, Vas m. Tárgyfelvétellel a gyűjtés idejéből, Franciscy József, 1970-es évek közepe. Néprajzi Múzeum, ltsz.: 67.119.6.

baddá vált ezüst gyorsan oxidálódott, a fehér festékréteggel erős kontrasztot alkotott, és a mintázat karakteresen mutatkozott meg. Legszebb ilyen emlékünkné a kasszebeni Mettertia-oltár szekrényében látható, a szoborcsopott mögött, ahol egy angyal drága kelmét feszíti ki Anna, Mária és a Kiszjzus mögé. A koszorúba rendezett gránátalmás minta más-más technikái kivittel is föltűnik azokon az oltárokon, amelyek Lőcsei Pál műhelyéhez köthetők. Ennek a sgraffitoszerű technikának nincs magyar elnevezése, s leginkább a német *radierung* szóval szokták illetni.

A damasztanyagok karakterét a fényes és matt sávok váltakozása jellemzi. Az imitációk során ugyanezt a hatást igyekeznek elérni. A 17. századi mesterek rendre csak a ruhákat díszítették damasztmintával, hiszen a divat szerint is köpennyel vagy palástitál védtek ezeket a kelméket. A fölpolírozott fémrétegek gyakran vékony lüszterbevonatokat kaptak, majd ebből vízszintes sávokat töröltek vissza, megjelenítve a fényes-matt effektust. Mivel nem volt a damasztimitációknak általános szabályuk, a technikák műhelyenként is változtak. Így aztán találkozzunk ezüstözött ruhákra fölvitt fedőfestékekkel, amelyből visszatöröltek csíkokat.

Külön fejezet a damaszt alapanyagra hímzett minták vagy virágok imitálása. Esetünkben a szombathelyi és a jákfai kegyszobrok damasztöltözetén színes virágminták láthatók (a vasvári szobor köténye geometrikus hálómintás, csak a derekánál látható kevés virágornamentika), mintegy bemutatva a hímzett motívumokat. Jákfai szobrunknál egy újabb aranyozási technikával is

meg kell ismerkednünk. A simára csiszolt alapozásra ecsettel úgy vittek föl további rétegeket, hogy azok dombormű érzetét keltsék. Természetesen igen korlátozott a plasztikus hatás elérésének lehetősége. Arra viszont elégséges a felhordott enyves kréta mennyisége, hogy a hímzőfonal kiemelkedését imitálja a damasztfelületen. Fokozza a plasztikus hatást, ha a kiemelkedő, krétából fölrakott formák mellett gravírozással vonalakat vagy árkokat alakítanak ki. A felrakott kréta-plasztika általános elnevezése *pastiglia*. A német nyelvterületen ugyanezt az *Auftragsarbeit* névvel illetik. E technika a középkori előfordulások mellett a 17. században érte el virágkorát. A jákfai Madonna esetében a pastigliatechnika is jól megfigyelhető. Ez utóbbi szobrunk restaurálásakor már kezdetben kitűnt, hogy a több évszázados szennyeződés alatt eloxidálódott ezüstözés rejtőzik. A ma homogén, halványan fénylő fekete fémszínezés nem mutatja a damasztimitáció jegeit, viszont a vízszintes gravírozás nem hagy kétséget afelől, hogy ezen anyag utánzása volt a szobor készítőjének elsődleges célja. Itt a damasztimitáció a klasszikus hagyományokat követi; elmaradt a gravírozás, helyette a fémborításra fölvitt festékből töröltek vissza a damasztutánzatot. Teljes szépségükben mutatkoznak meg a lüszterezett felületek; részben a köpeny bel-sejében, részben pedig a hímzett virágoknál.

2. kép. a-b. A Vasvári Helytörténeti Múzeum körmeneti szobrai, nagyméretű, ülő alak, öltöztetős, 18–19. század. Ltsz.: 93.7.1. Kutas Eszter felvétele

3. kép. A Vasvári Helytörténeti Múzeum másik körmeneti szobra, rúdra erősített. Elgondolásunk szerint – a meghatározással (Kisjézus) ellentétben – ez is Mária-szobor. Kéztartása, megfaragása megegyezik a nagy szobrok olvasót tartó kezével. Újlak (?), 18–19. század (?). Ltsz.: 99.4.1. Kutas Eszter felvétele

4. A szombathelyi domonkos rend templomának Olivasós Boldogasszony-oltára, repró templomi kiadványról

5. kép. A veszvári plébániatemplom öltöztetett Máriaszobra. Bálint Sándor és Barna Gábor után, 1994

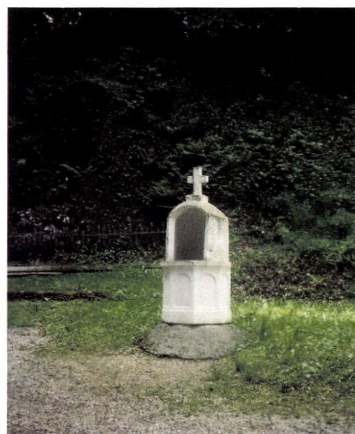
6. kép. A vasvári plébániatemplom szobra öltöztetés előtt. Kutas Eszter felvétele

7. kép. A vasvári plébániatemplom körmeneti szobra, 19. század, Szűz Mária, Lourdes-i Mária. Szacs vay Éva felvétele

8. kép. A Szűz Mária körmeneti szobor öltözetei, az 1990-es években készült ajándékok. Szacs vay Éva felvétele

9. kép. Vasvár, a csodakút, háttérben Lourdes-i Mária barlangja, kápolna a csodakútnál, épült 1900-ban. Szacs vay Éva felvétele

10. kép. Nusser Péter bonyhádi rokonaival a vasvári Szentkúton, 1930. A vasvári szent-kúti búcsú vonzaskörzete Dél-Dunántúl, a háttérben a Lourdes-i Mária-kápolna. Vasvári Domonkos Rendtörténeti Gyűjtemény, repró. Nusser Péter felvétele

Tárgyaink kapcsolatai a szombathelyi-vasvári kultuszokkal

A napjainkig is virágzó kultusz gyökerében *Szent Márton* szombathelyi, azaz Szentmárton-hegyi kultusza áll. A szabolcsi zsinat 1093-ban Szent Márton ünnepét nyilvánossá tette, és háromnapos előkészülettel megerősítette. A középkori magyar egyház az ország patrónusaként tisztelte. Az Európa-szerte tisztelt püspökszent legendái és legendáinak töredékei a dunántúli területeken a 20. századig (gyűjthető módon) fennmaradtak a népi műveltségben. Csodáiban vesszőzással ördögöt űz, betegeket gyógyít. Napja kalendáriumi jeles nap, az őszi télre fordulásának ideje, az év végi elszámolás és rítusos áldozat napja, a nevéhez kötődő lúd és a megforrt újborkóstolójának alkalma. Népi ismerete vagy tisztelete nincs kapcsolatban Olvasós Boldogasszony napjával, ünnepével.

A *domonkos rend* megtelepedése az imádkozás új rendjének és egy új Mária-kép tiszteletének kibontakozásával járt. Legfontosabb mozzanat az olvasó, azaz a rózsafüzér bevezetése és elterjesztése Magyarországon, amelyet azonban Bálint Sándor szerint már a 15. századtól használtak, de a közhiedelem használatbavételét az 1630-ban, illetve más adat szerint 1638-ban Szombathelyre visszatelepülő domonkosokhoz köti. Zsámbecky Mónika a szombathelyi templom ikonográfiai programjában a domonkos rend kultuszának megerősítését látja, amellyel a térségben a főnemesi és polgári

támogatás és mecénatúra, illetve a személyes kegyességi kapcsolatok fenntartása érdekében valamennyi, a domonkos renddel kapcsolatba hozható szent kultusza megjelenik. Az 1637-ben kiadott rendtörténet címlapján Mária, Magyarország Patrónája, Szent Domonkos és a magyarországi domonkos rend boldoggá avatottjainak képei, így Paulus Hungaricus hittérítő (1240), Augustinus Hungaricus püspök (1332) és Árpád-házi Szent Margit (1270) képei láthatók. A templom középkori oltárai Szent Katalin, Szent László tiszteletét szolgálták, a kora újkorban már a domonkos rend sajátos szenttiszelete látható az oltárokon, a főoltár *Szent Márton*, a mellékoltárok a *Rózsafüzér* és a *Krisztus öt sebe* oltár. A szobrok közül a legkorábbi a kutatásunkhoz idézett csodátévő „Szűz Mária”-kegyszobor, amelynek öltöztetésére a polgárok a 17. századtól ruhát, gyűrűt, arany pártáövet ajándékoznak. A források szerint a domonkosok már ekkor szívesen népszerűsítették az öltöztethető Mária-szobrok kultuszát. A templomi leltár szerint két hordozható templomi Mária-szobor volt, és festmények, ezek: a *Legszentebb Rózsafüzér*, *Szent Domonkos*, *Szent Márton* és a négy evangélista képei voltak. A templomi zászlókon Szűz Mária átadja a rózsafüzért Szent Domonkosnak, egy fehér selyemzászlón Szent Márton, egy vörös selyemzászlón Szűz Mária Szent Istvánnal és Lászlóval, a másik oldalon Szent Márton. A 18. században újabb festmények kerülnek a rendházba és a templomba, Boldog Margit, Sienai Szent Katalin, Veronai Szent Péter és Szent Rajmund, mind a domonkos rend szakrális múltjából. A templom a rózsafüzér népszerűsítésére ének- és imafüzeteket nyomtatott ki (ZSÁMBÉKY 2001. 184–187). Ebből a népi kegyesség számára mi is – Bálint Sándorral egyetértve – az Olvasós Mária-kultusz befogadását tartjuk jelentősnek, amely az imagyakorlat demokratizálását és a szóbeliség révén a népi kegyesség „modernizálását”, az ima középpontba helyezését szorgalmazta.

Olvasós Boldogasszony magyarországi kultusza tehát a szombathelyi domonkos rend templomából sugárzott ki, újabb, osztrák barokk elnevezéssel; Rózsafüzér Királynéjának ünnepe október 7-ére esik.⁸ Valóságos történetét Bálint Sándor rekonstruálta.⁹ Az olvasóimádság legelőször az apácák számára írt Czech- és Gömör-

8 Áttekintése BÁLINT 1977. 367–471 alapján.
9 Kolozsvárott született az első magyar olvasóstársulat 1496-ban, amelynek a dominikánus (később ferences) templom mellé épült kápolna, „Kapelle Rosarii” volt a centruma. A kultusz országszerte gyorsan terjedt, Czottmann Bertalan kassai patikus fogadalmi képén (1516) a donátorok kezében már olvasót látunk, lásd PÁSZTOR 1940.

kódexben tűnik föl.¹⁰ Az olvasókultusz Európában akkor vált egyetemessé, amikor a dominikánus V. Szent Pius felszólítására a katolikus Európa az olvasót imádkozva könyörgött a *kereszténység török veszedelmé* elleni helytállásáért; a lepantói tengeri győzelmet ennek tulajdonították. Az ünnepnek és az olvasókultusznak így Bálint Sándor szerint *magyar vonatkozása* van.¹¹

Bálint Sándor az 1970-es évek kutatásai alapján megállapította, hogy a „hazai Olvasós Boldogasszony ikonográfiájának összeállítása még a jövő kutatás feladata”. Talán az egyik legfontosabb e körbe tartozó emlék a kisoroszi főoltár lepantói csatát (1571) ábrázoló, 18. századi, barokk képe.

A népi kegyességben október az olvasó és a török időkben elterjedt lorettói litánia kiemelt ideje. Az esti órákban végzik. „Az olvasó kultusznak a licenciátus jámborság orális, azaz élőszavas gyakorlatában az írástudatlan hívek hitéletében volt szinte páratlan jelentősége” – írja Bálint Sándor. 1902-től bevezették a tizenöt szombati rózsafüzéres alkalmat, majd megalakult a Rózsafüzéres Nőszövetség, amely a Rózsafüzéres Társulat részeként működött.

Be kell illesztenünk a tájba a vasvári múzeumban őrzött két szobor értelmezése kapcsán a *Mettertia*, esetleg (a Máriát olvasni tanító) *Szent Anna kultuszának* meglétét is, részben a már említett máriacelli zarándoklat körzetében ismert Annaberg templomából, részben a szobrok azonos megfogalmazására való hivatkozás alapján.

Loretto szerepe már a 18. századtól módosíthatta, alakíthatta a Mária-szobor körüli kultuszt. Ugyanabban a szakrális tájban bontakozott ki, Soprontól északra a Lorettói Szeplőtelen Boldogasszony kultusza a szervita plébániatemplomban, ahol öltöztethető Mária-szobor található, balján az országalmát tartó Kisjézussal; nemcsak a szobrok hasonlóak, de a litánia szertartásrendje is azonos volt.

A *szombathelyi* Olvasós Boldogasszony kultuszának átkerülése Vasvárra a vallásgyakorlatban bekövetkezett változásokat, újításokat tükrözi. „1759-ben a szombathelyi Máriakép teleaggatva áll viasz és ezüst offerekkel, emléktárgyakkal, táblákkal, amelyekből még a templom falára is került”. 1764. január 21-én megiltották a szerzeteseknek, hogy szobruk csodáiról beszéljenek, és a képről az összes emléktárgyat le kellett venni (SZALAY 1938. 118). A zarándoklatok átkerültek a hasonló szobrot őrző vasvári domonkos rendi templomba, illetve a jó hírű, gyógyító erejű szent kúthoz.

A vasvári búcsújárásnak a középkortól van előzménye. 1198-ban említik először a Szentkutat, amikor Ugryn győri püspök az itteni kápolnát szőléjével együtt a szentgotthárdi ciszterciáknak adja. Ez az első adat a kultuszról nem emlékezik meg (P. FEHÉR 1942. 243). A vasvári kultusz napjainkig folyamatos kibontakozása valószínűleg már azután történik, hogy Eszterházy Pál műve a magyarországi búcsújáró helyek kegyképeiről elkészül (1696), ő ugyanis ezt a búcsújáró helyet művében nem említi.¹² Balogh Flórián egri egyházmegyei pap könyve Vasvár kegyhelyét is megemlíti a magyarországi Mária-kultusz történetében. A kegyhelyek keletkezéstörténeteiben jól ismert, törökkel kapcsolatos legendára épít a hagyomány a vasvári kegyhely kialakulásáról. A kegyképtől búcsúzó szerzetesnek megszólal a kép: „Vigy magaddal engem is!” A szerzetes a képet elviszi, és a közeli erdőben egy tölgyfába rejti. Évek múlva keresik majd a képet, nem találják, ekkor kivágják a nagy tölgyet, és abból egy forrás buzog fel. Ez a szent forrás, amelyhez a zarándoklat megindul (P. FEHÉR 1942. 244). Ez a történet azonban a néphagyomány leírása, és ennek történeti hitelességét források nem támasztják alá. A középkori kultusz megszokását P. Fehér Mátyás a reformáció következményének tartja, ez volt az oka, nem pedig a török veszedelmének, hogy a szerzetesek elhagyták vasvári rendházukat, hiszen ez a vidék a birtokosok áttérésével lutheránussá vált. Vasváron például a gelsei Petheő család a reformáció zászlóvivőjeként keményen fellépett a domonkosok ellen, a források szerint azonban a templomot és javaikat szerződéssel a káptalan tagjaira bízták; nem csupán ez, de az abban az időben gyakori török támadások is szükségessé teheték a szobor, illetve a kép elmenekítését, és bár erről a források nem szólnak, a szerző feltételezésésként engedi meg a legenda valóságként való értelmezését (P. FEHÉR 1942. 245–246). A 18. századi jegyzőkönyvek a vasvári remeték történetét elsősorban az 1740-es évek után említik.¹³ A búcsújáró helyeken élő remeték ellenőrzését Padányi Bíró Márton rendelete szabályozta: megfigyelésük és megfeddésük a helyi plébános dolga volt. Később a ferences rend harmadik rendjéhez tartoztak, szegénységben kellett élniük, alamizsnát csak a napi élelem mennyiségében fogadhattak el. Ha iparosból váltak remetévé, munkásságukat nem folytathatták. Tilos volt lakodalmas, zajos helyre menniük, a környék ifjúságának tanításával kellett foglalkozniuk. Ez mindenesetre azt igazolja, hogy

10 Nyelvemléktár XI. 324. XIV.345

11 Bálint Sándor hivatkozása: ARTNER 1923. 307.

12 Idézi SZALAY 1938; ESZTERHÁZY 1969.

13 1768-ban Péter remete „siványok gonoszszágitul menekedni óhajtván” engedélyt kér a Festetics-uradalom tisztartójától, hogy régi helyét a Szent Mihályi káptalani templom romja felett épített kis kápolnát otthagyhassa, és a szentkúti völgyben telepedhessen le (P. FEHÉR 1942. 246–247).

B4 16 84

Kranken-Geegen

Des H. Vincentii Ferrerii Prediger: Des
dens sehr nützlich von dem Priester mit Auflegung
der Händ über dem Kranken, oder in dessen
Abwesenheit von dem Kranken selber, mit
Vertrauen öfters zu sprechen.

†

GZe werden auf die Kranken ihre Händ auflegen, und sie werden sich wohl haben, Jesus der Sohn Maria, das Heyl der Welt und Herr, welcher dich zum Catholischen Glauben gebracht, wolle dich in selbigen erhalten, und sich würdigen durch die Verdiensten der seligsten Jungfrauen, und Mutter Gottes Maria, wie auch des H. Vaters Dominici, des H. Vincentii Ferrerii und aller Heiligen Gottes, dich von dieser Krankheit zu erlösen im Nahmen Gott des Vaters, und des Sohns und des Heil. Geistes. Amen.

Unser Herr Jesus Christus seye bey dir, daß er dich † beschütze, seye in dir, daß er dich † erhalte, sey vor dir, daß er dich † führe, sey nach dir, daß er dich † bewahre, seye ober dir, daß er dich † segne, der mit dem Vater und dem Heil. Geist, in vollkommener Einigkeit, lebt und regiert von Ewigkeit zu Ewigkeit. Amen.

Stund-Gebett

Nach jeden Gefäß des Heil. Rosenkranz, mit den Heil. Glauben für die Sterbende zu betten.

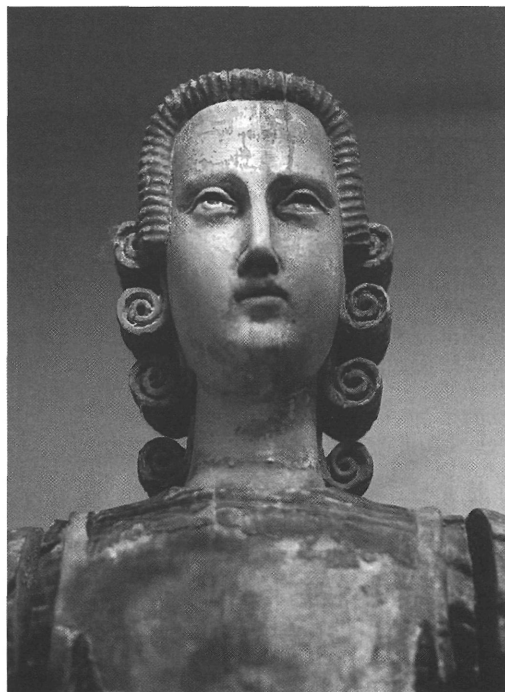
Gütigster Jesu! durch deine heilige Verlassung, und bitteren Tod, erbarme dich der sterbenden Brüder und Schwester und verlaß mich und sie nicht in ihren Todes-Nöthen. Amen.

Andäch.

11. kép. A Rózsafüzér Királynője Szent Domonkos és Szent Katalin között 1720 körül, N. Szabó Magda után, 2004.

12. kép. Olvasós Mária, 19. század vége, olajnyomat, ltsz.: 21303, Franciscy József felvétele

13. kép. A jákfai Mária-szobor a tisztítás elején, az arc fele tisztítva, mellődsze ugyanúgy hiányzik, mint a vasvári szobornak. Ezen a mellődszes faragást rögzítő, ragasztónak használt gyantafoltokat találhatjuk. Kutas Eszter felvétele

a vasvári Szentkút az ott élő remetékkel jelentős búcsújáró hely lehetett. Az itt már feltehetően korábban is szokásos búcsújárás erősödhetett fel a felvilágosodás korlátozásának idejéig. II. József 1772-ben keletkezett dekrétuma betiltotta a külföldi és belföldi zarándoklatokat, ha a résztvevőknek éjszakára is távol kellett maradniuk otthonuktól. A közvetlen környékről, egy kisebb régióban azonban a búcsújárást folytathatták, ekkortól talán már a plébánosok vezetése, részvétele nélkül, népi énekesek, vezetők segítségével (BÁLINT–BARNA 1994. 143–147). A vasvári búcsújárásról, kegyhelyről Jordánszky munkája sem tájékoztat, ahogyan a szombathelyi Olvasós Boldogasszony kegyszobrát sem mutatja be. A vasvári, „elhíresült” búcsújárás azonban már nem elsősorban a plébániatemplom Mária-szobrához, hanem a kápolnához és a szent kúthoz kapcsolódik. A búcsújárás két háború közötti leírása a szent kúthoz és a Lourdes-i Mária-szoborhoz köti a zarándoklatokat (MOZSOLICS 1996. 121–127). A szent kút, illetve gyógyító forrás a barokk kortól a szombathelyi zarándoklatoknak is fontos eleme volt. A Szent Márton-kultuszhoz egy gyógyító kút is tartozott, ez a jellegzetessége mindkét búcsújáró helynek a korai, valószínűleg barokk kor előtti búcsújárásnál megvolt. A két háború közötti időben már ismertek a napjainkig is élő gyakorlat fontosabb elemei, így például a templomban alvás, a keresztszülő mosdatóritusa, azaz a „mosdatás” a szent kútnál, az újonnan létrejött keresztségi kapcsolat megpecsételése ajándéktárggyal, azaz a keresztszülőket a búcsújárásra választják, kéri fel; a leányokat asszonyok, a fiúkat férfiak mosdatják, ettől az időtől fogva keresztszülőnek szólítják őket, pontosabban szent kúti vagy mosdatós keresztanyámat, keresztapámat mondanak. A mosdatáshoz néhány faluban fiatalokat hívnak a keresztelendő fiatalok, és komaként tisztelik majd őket. Az egykori leírás megállapítja, hogy a vasváriak Celldömölkbe jártak búcsúba, ami megerősíti a búcsújárás profán térből egy távolabbi, szakrális térbe való áthelyezését mint alapvető feltételnek a meglétét, amely napjaink turisztikai jellegű zarándoklataiban is jelen van. Nemcsak megmosdatják, de megcsókolják és megajándékozzák egymást. A mosdatáshoz egykor használt vályúk és csorgók a negyvenes évekre lassan eltűntek. A búcsúhoz tartozó sokadalomban gelencserek árusítottak kis korsókat a szentelt kút vizéhez, ezt otthon szentelményként használták. Az emlékkorsókat megőrizték a szublóton vagy a szekrények tetején (MOZSOLICS 1996. 124–127).

14. kép. A jákai szobor ruháján lévő úgynevezett pastigliavirágok kopott aranyozással és a damaszt-csíkos ruha elfeketedett ezüstözése. Kutas Eszter felvétele

15. kép. A jákaihoz hasonló damasztminta más technikai eljárással, festékvisszatörléssel (Koller M. után)

A jelenkori búcsújárás elemző bemutatását antropológiai szemlélettel Biczó Gábor publikálta. A búcsújárás jellegének megváltoztatása már a negyvenes években is a város és az egyház vitáinak középpontjába került. Az egyház a vásári jelleg megszüntetése érdekében tett lépéseket, miközben a városi strand megnyitását tervezte a forrás közelében a sokadalom hasznosítására 1938-ban. Biczó Gábor szerint nemcsak a szent kút profanizálása, de a búcsú bevétel kérdése is jelen volt az egyház tiltakozó reakcióiban. A szakrális táj körzete messze nagyobb volt, mint a város közigazgatási vonzaskörzete; egy búcsújárás alkalmával mintegy négyezer látogatót fogadhattak ezekben az években távoli vidékekről is, egy jól sikerült búcsúnak tízezer látogatója is lehetett (Biczó 2001. 65–69). Noha a búcsújárás a vitától függetlenül is a negyvenes évektől csökkent, a politikai fordulat körüli időszakban éppen Celldömölk és Vasvár búcsújárásai játszottak közre az ott megjelent nagy tömeg számára prédikáló Mindszenty hercegprímás elleni szélsőséges baloldali politikai kampány felerősítésében (Biczó 2001. 72–73). Bár a búcsúsok visszatartása feltehetően nehézségekbe ütközött (1921-ben 94 településről érkeztek, körülbelül ugyanennyi településen kellett intézkedni), végül az 1948-as esztendőttől a búcsújárásokat helyi és országos rendeletekkel, többféle közigazgatási és más, oktatási stb. intézkedéssel megszüntették. A körmenetek is a templomok kertjébe szorultak.

A jelen búcsújárásnak jellemzője a folyamatos szekularizáció, amely nemcsak a búcsú turisztikai jellegében, de a helyi, világi kulturális rendezvényeknek a búcsújárás napjához történő időzítésével is erősödik, szemben a katolikus egyháznak a jelenkori búcsújáráshoz kapcsolódó programjával: „az élő hit bizonyosságának tanúságtétele” (Biczó 2001. 74). Ezzel együtt is felerősödött a búcsújárás szokása Vasváron az 1990-es évektől, amit a plébánián őrzött körmeneti Szűz Mária-szobor gazdag ruhatára is bizonyít, amely a kultusz lényegét és tartalmi középpontját, a Mária-hitet erősíti. Az ezen a napon megrendezett városi profán rendezvények a résztvevők számát növelik, és színjátékok bemutatásával, templomi koncerttel stb. tovább erősítik az esemény

16. kép. A szobor karja a Kiséjzúst tartó csappal, tisztítás után. Kutas Eszter felvétele

vonzerejét. Nem halványul, hanem erősödik a vásári jelleg, amely az ismert „lengyel piacok” arculatát mutatja. A jelen városi vezetés és az értelmiség a búcsúban a „városka fejlődését előmozdító erőt lát, mely alapja lehet a vallási turizmus megszervezésének” (Biczó 2001. 75). A búcsújárás vallási turizmusként való antropológiai értelmezése lehetőséget teremthet a hagyományok vissza-illesztésére a rendszerbe, így a jelen búcsúi vallási és kulturális tartalmukkal többféle kulturális és vallási elvárásnak is megfelehetnek (HORVÁTH 2001. 81–94).

A kultuszról visszatérve a szobrokhoz, Szilárdfy Zoltán a vassári plébániatemplom álló Boldogasszony-szobrát (18. század) a rózsafüzért terjesztő domonkosokhoz köti, „jelentése a Habsburg Monarchia népei előtt a dinasztia római katolikus hitet védő szerepére utal. Ugyanis e szobortípusban, illetve festmény változataiban Rózsafüzér Királynéja megjelenésében Mária Terézia Magyarországon is közismert koronázási képmásainak jellegzetességei rejlenek.” (SZILÁRDFY 1994. 323–348.) Szobruk annak hű másolataként szintén őrzi ezt a jelleget. (Szilárdfy Zoltán elgondolását nehezíti az írásos adat, amely szerint a szombathelyi szobor, amelynek ez minden tekintetben analógiája, 1696-ban már a domonkosok birtokában volt. Minthogy az írott forrás alapján nem lehet biztosan azonosítani a szobrot, *rendkívül indokolt volna a szombathelyi kegy-szobor modern eljárásokkal történő restaurálása*, kutatása.) De talán a dinasztikus jelleg is indokoltá teheti, hogy kegyhelyként való tiszteletüket a magyar búcsújáró helyek közé sem Eszterházy, sem Jordánszky nem illesztette be. Valószínűleg a köznép is idegennek érezhette, különösen, ha azt a már ismert máriacelli, celldömölki, gyűdi stb. öltöztetett szobrokhoz hasonlította. Kegyszobraink középkorias jellege – akár a faragók ügyetlenségéből, akár a korai szobrok szolgai másolásából ered – jelentősen eltér a most bemutatott rokokó szobrok megjelenésétől.

Amikor a domonkosok a búcsújárást Szombathelyen korlátozták, a búcsúsok más, helyi vagy közeli Mária-szobrokhoz vagy -képekhez fordultak segítségért. Így kerülhetett Jákfára is egy másolata a szobornak. A 19. század második felére, a 20. század elejére kibontakozott, Európa-szerte

17. kép. Az ornamentika rekonstrukciójának folyamata 1. krétázott állapotban és 2. a poliment pótlása, 3. aranyozás és felületrekonstrukció

elterjedő lourdes-i kultusz (1858: Szent Bernadett látomása, 1925-ben boldoggá, 1933-ban szentté avatása) Vasváron is megjelent, barlangépitménnyel a szent kútnál és a plébániatemplomban őrzött, ma is használatos körmeneti Mária-szobor külsejében; a lourdes-i Szent Szűz gazdag új ruhátára igazolja szerepének jelentőségét a közelmúlt és a jelen búcsújárásának szokásában.

A köznép a „képet”, szobrok, oltárok látványát Wolfgang Brückner szavaival élve „impresszióként” őrzi (BRÜCKNER 1968), és az ikonográfiai részletekről, illetve a kép mögötti programról sincs legtöbbször ismerete.

A szobrok népi öltöztetésének gyakorlata éppen a szobrok népi kultuszhoz kötését szolgálja, az általunk tárgyalt szobrok eredetijét nem öltöztetésre szánták, sőt kegyszobraink sorából magas színvonalú, öltözetet imitáló kidolgozottságukkal térnek el, csak másodlagosan, egy új Mária-kultusz érdekében kezdték öltöztetni a vasvári templom kegyszobrát. Ha a jákfai szobor öltöztetét, hajviseletét, illetve az annak megfelelő előkép, a szombathelyi olvasós Mária-szobor öltöztetét, haját vizsgáljuk, az minden részletében idegenként (osztrák, tiroli stb.) jelenhetett meg a nézők számára. A szobor, ha nem is Mária Teréziát ábrázolja, de öltözete melles-kötényes megoldásával a 18–19. század fordulójának északolasz, osztrák területeken ismert (az elit kultúrához tartozó) öltözeteivel rokonítható viseletet mutat. Egy 1830-as, színes viseletalbumban látható illír női viselet például nagyon közel áll a szobor öltöztetéhez. Ez a parasztviselet mint összehasonlítható anyag körvonalazza egyrészt, hogy miként kerül fel (emelkedik) a kötény a barokk és rokokó főúri és polgári viseletbe Európában (WAGNER 1980. 38. tábla), másrészt támpontot ad a női viselet szerkezetéről, amelyről a mintát vették. (A kötény ugyanis nemcsak a paraszti viseletekben, hanem az európai főrendi öltözetekben is megjelenik; az ünnepi csipkéből, selyemből, szalagokkal varrt díszes melles vagy félkötény mind a francia, mind a német területeken elterjed a 17. század végére. Divatja a 18. század második felére, végére hanyatlak.) Az ezzel kapcsolatban lévő magyarországi főúri női viselet díszköténye a nyugati főrendi, polgári viselet hatására terjedt el, de jelentősen különbözik a nyugatiaktól abban, hogy csak félkötényként veszik használatba, hiszen a fűzős váll díszes, aranyzsinóros gyöngyös fonatát mint a női öltözet magyar jellegzetességét nem takarhatta el a kötény felső része. Ebből következik, hogy szobrunk öltöztetésének sziluettjével, hajviseletével „idegennek”, szokatlannak tűnhetett. A szobor kultuszában ezt az öltöztetéssel kompenzálták; ez látszik is a vasvári és a jákfai szobrokon, ahol a mellrész kijavítására (amely a plasztont vagy kötény mellét mutatta) már nem fordítottak gondot, tudván, hogy azt az öltözetek eltakarják (GABORJÁN 1991). Egy másik tanulsága is van a szobor jellegzetes viseletének: „megfogalmazása” – leszámítva a Szilárdy Zoltán által feltételezett és lehetséges szándékos törekvést Mária Terézia ábrázolására – nem történhetett magyarországi vagy magyar műhelyben, feltehetően osztrák mesterhez és műhelyhez lehet majd kötni a szombathelyi, eredeti szobrot, amelynek valószínűleg másolatai a vasvári, jákfai és vadosfai Olvasós Mária-szobrok, noha a másolatoknál is alkalmazták az eredetinél ismertetésnek tekinthető technikai eljárásokat a damasztatás kialakítására.

Tárgy és kultusza – a tanulságok

A restaurálás és a kultusz változásainak elemzése egy nagyon korai és sokoldalú szellemi és tárgyi kapcsolatsort tárt fel. Így osztrák és magyar egyházi identitásokat, a kultuszban a főúri és a paraszti jelenlétet, az egyháztörténetben a reformáció, majd a teológiai felvilágosodás terjedésének mozzanatait és hatásukat a szokásra egy szűkebb kistájban. Szellemi programok élő elemeit és maradványait, bizonyos programoknak a búcsújárásban és a népi vallásosság gyakorlásában bekövetkezett kudarcait lehetett a forrásokból és feldolgozásokból, valamint a restaurálás eredményeiből feltárni. *Valójában a népi vallásosság változásait, korszakokat és történeti rétegeket, bizonyos kegyességi formák irányait és elágazásait tárhattuk fel egy Vas megyei szakrális kistáj körzetében* (amelyet szintén e vizsgálat eredményeként körvonalazhattunk), Szombathely, Vasvár, Jákfa és Vadosfa térségében. Az elemzés fontos tanulsága, és ez nem mond ellent Biczó Gábor összegzésének, csupán finomítja azt,¹⁴ hogy a rítusformációk a középkori búcsújárás nyomaitól a jelenig mindig szikáran és önállóan jelen vannak a vallásos közösségekben, a bennük élő belső hit, vallási hiedelemrendszer alapján; meg lehetőségen önállóan él és „működik” a vallásos köznépi gyakorlat. Tanulságos, hogy a *szokás miként változik a*

14 „[...] megállapítható, hogy a búcsú zarándokok elfogadták és a magukénak vallották az egyházi autoritásból származó rituális célokat. Többségében azonosultak a vallási hagyomány kánonjával, a búcsú célját elsősorban hitelmény közösségében a liturgia és a szertartás keretei között megvalósítható identitáskonstrukcióként gondolták el.” (Biczó 2001. 73.)

18. kép. A restaurált jákfai Madonna

közösség saját belső igényei és szükségletei szerint, miközben a teológiai és társadalmi programok sokasága keretezi azokat, de ezek csak rövid időre, inkább befolyással, mint átalakítóerővel szabályozzák azt.¹⁵ A szokást fenntartó kettős hagyományból (egyházi és köznépi) a köznépi, önszerveződő, önálló hagyomány tűnik szokásfenntartónak, amely a szobrok és más rítustárgyak beillesztő felhasználását – mint azt például a szobrok öltöztetésével történő átalakítások mutatják – alkalmazza a búcsújárás saját, belső igényei szerint történő formálásához. A búcsújárásban bekövetkezett változások hitük újra és újra ismétlődő meghatározása érdekében történnek. Az elgondolást nemcsak az újabb vallásantropológiai elméletek (M. Eliade, J. Ries, R. Boyer és mások¹⁶) támogatják (amelyek feltárták az emberben a homo religiosust a vallásos, azaz az absztrakt gondolkodás megjelenésével és annak állandó jelenlétét, a vallásos szimbólumokban való gondolkodást stb.), hanem azok a történelmi helyzetek is, amelyekben egyházi vezetés nélkül, török és más, vallást tiltó időkben a vallásos közösségek fenntartják az „egyházat” (a közösséget, a gyülekezetet; a licenciátusok, vándor prédikátorok, ferences laikus testvérek segítségével például fennmaradnak a katolikus vallási közösségek, hasonlóan tartják fenn gyülekezeteiket az ellenreformáció idején a protestáns árvaegyházak). A középkori Szent Márton csodatévő kútjától a domonkosok új, imaközpontú rózsafüzéres barokk

kultuszán át (amely az elit és a népi közösséget még egybefogta), a Mária-csodák és a vasvári szent kút újkori csodái, a „mosdatás” (gyógyulás, megtisztulás) archaikus felerősödő elemével a 20. század első felében és ezzel egy időben a Lourdes-i Mária-tisztelet felvételéig mind sajátos belső igények alapján a külső programok kereteivel alakították az ottani búcsújárást. Egészen napjainkig a zarándokok fő motivációja a szent élményének megtapasztalása, a szakrális kommunikáció volt, minden egyéb e köré épült fel.

15 Lásd Zsámbéki Mónika a forrásokból bemutatott 17–18. századi egyházi programját és a most feltárolt népi gyakorlatot (ZSÁMBÉKI 2001)

16 A M. Eliade munkásságát követő kutatók közül megjelentek a felsoroltak mellett G. Durand, M. Delahoutre és mások munkái is, lásd RIES szerk. 2003.

Irodalomjegyzék

- ARTNER Edgár
1923 Az egyházi évnék, ünnepeinek és szertartásainak kimerítő leírása és magyarázata a művelt közönség számára. Budapest, Szent István Társulat.
- BÁLINT Sándor
1977 Ünnepi kalendárium I–II. Budapest, Szent István Társulat.
- BÁLINT Sándor – BARNA Gábor
1994 Búcsújáró magyarok. A magyarországi búcsújárás története és néprajza. Debrecen, Szent István Társulat.
- BICZÓ Gábor
2001 Egy búcsú metamorfózisai: a vasvári búcsújárás történeti antropológiai elemzése. In PUSZTAY János (szerk.): Genius Loci. Szombathely, Genius Savariensis Alapítvány. 53–81.
- BRÜCKNER, Wolfgang
1968 Expression und Formel in Massenkunst. Zum Problem des Unformens in der Volkskunsttheorie. Nürnberg, Anzeiger des Germanischen Nationalmuseum.
- ESZTERHÁZY Pál
1966 Mennyei korona az az Az egész Világon lévő Csudálatos Boldogságos Szűz Képeinek rövideden föl tett Eredeti. Mellyet sok tabuságokból őszue szerzett, és az atatos hívek lelki üdvösségekre kibocsátott uyonann Galanthay Esteras Pál, Szentséges Romai Birodalombeli Herczeg Magyar Országi Palatinus 1696 Esztendőben. Megszaporítottatott pedig előbeni könyu ugy hogy az Historiaknak szama Ezer Három Száz.” A M. N. Múzeum Széchényi Országos Könyvtára R.M.K.J. 1496.
- P. FEHÉR Máttyás
1942 A hétszázados Vasvári Szent Domonkos-rendi Kolostor története 1241–1941-ig. Szent István Akadémia II. Történelem-, jog- és társadalomtudományi osztályának értekezései, III. köt. 1. sz.
- GÁBORJÁN Alice
1991 Emelkedő elemek. A kötény. In HALÁSZ Péter (szerk.): A Duna menti népek hagyományos műveltsége. Budapest, Magyar Néprajzi Társaság. 345–352.
- HORVÁTH Sándor
2001 Hagyomány – turizmus – regionalizmus. In PUSZTAY János (szerk.): Genius Loci. Szombathely, Genius Savariensis Alapítvány. 81–94.
- KÁRPÁTI Kelemen
1900 (?) Fogadalmi szobrocskák a Dunántúlról. Néprajzi Értesítő, 6. évf. 1. sz. 43–46.
- MOZSOLICS Amália
1996 [1930] „Való igaz volt”. In Hegyháti hagyományok. I. Vasvár, Vasvári Helytörténeti Múzeum – Panniculus Régiségügyi Egylet. 121–127.
- KOLLER, Manfred
2001 Damastfassungen. Restauero, Nr. 2. 114–122.
- PÁSZTOR Lajos
1940 A magyarság vallásos élete a Jagellók korában. Budapest, Egyetemi Nyomda.
- RIES, Julien (szerk.)
2003 A szent antropológiája. A Homo Religiosus eredete és problémája. Budapest, Typotex.
- SZABÓ Magda (szerk.)
2004 „A legszögedibb szögedi” katalógus. Emlékkiállítás Bálint Sándor születésének 100. évfordulóján. Szeged, Móra Ferenc Múzeum.
- SZACSVAY Éva – KUTAS Eszter
1996 Tárgy és kultusz. Egy Kiskunsági Madonna restaurálásának tanulságai. Néprajzi Értesítő, 78. évf. 191–204.
- SZALAY János
1938 A szombathelyi Szent Domonkos-rendiek lelképásztori működése 1638–1938. Szombathely, Martineum Könyvnyomda Rt.
- SZALONTAY Judit (szerk.)
2003 „Patrona Hungariae” Kiállítási katalógus. Csorna, Csornai Múzeum.
- SZILÁRDFY Zoltán
1994 Magyarországi kegyképek és szobrok tipológiája és jelentése. In BÁLINT Sándor – BARNA Gábor: Búcsújáró magyarok. A magyarországi búcsújárás története és néprajza. Debrecen, Szent István Társulat. 323–348.
- SZILÁRDFY Zoltán – TÜSKÉS Gábor – KNAPP Éva
1987 Barokk kori kisgrafikai ábrázolások magyarországi búcsújáróhelyekről. Budapest, Egyetemi Könyvtár.
- WAGNER, Gretel (közrem.)
1980 Völkergallerie Europas. (Nach der Buchausgabe von 1830). Dortmund, Harenberg. (Die Bibliophilen Taschenbücher)

WESTHOFF, Hans – HAHN, Roland – KOLLMANN,
Anette – KLÖFER, Anette
1996 Graviert, Gemalt, Gepresst. Stuttgart.

ZÁGORHIDI CZIGÁNY Balázs

2001 Vasvár, Szűz Mária búcsújáráhely. Vasvár, [Római Katolikus Plébánia].

ZSÁMBÉKI Mónika

- 2000 Adatok két szombathelyi kegyszobor történetéhez. Vasi Szemle, LIV. évf. 2. sz. 182–188.
- 2001 A Domonkos szentek tiszteletének népszerűsítése a szombathelyi rendházban a XVII–XVIII. században. In BARNA Gábor (szerk.): A szentiszelet történeti rétegei és formái Magyarországon és Közép-európában: A magyar szentek tisztelete. Szeged, Szegedi Tudományegyetem Néprajzi Tanszék.

Devotional Figures and Their Cults

Knowledge Gained from the Restoration of a Single Object

The paper describes the process by which museum restoration specialist Eszter Kutas and museologist Éva Szacsvay conducted the physical and cult-historical analysis of a 17th–18th-century folk statue from the collection of the Museum of Ethnography, then applied historical information to place the undocumented object within its proper context. The statue, which exhibits features taken from both fine and folk art, originally came to the museum in neglected condition from the attic of the Jákfa Roman Catholic Parish Church. The first step in the analysis involved researching similar and analogous objects, identifying them with various workshops on the basis of physical characteristics, and sketching out a region of influence for each resulting place of production. This was followed by an exploration of the histories of the cults associated with each analogy and region of production. In the third phase, the object itself was subjected to physical analysis. The resulting written material includes descriptions of the processes employed in its making, and of the object's examination and restoration. The final summary section reveals the cult history of a microregion (with ties to Austria, Italy, and Hungary), with a single statue at its focal point. Specifically, with the establishment of the Dominican Order at the site of the medieval St. Martin's well, the iconography of the cult of the Blessed Virgin of Books (the Austrian Rococo incarnation of the figure) remained in the focus of the cult in its Baroque and Renaissance forms; however, during the Renaissance, the figure was adapted to folk devotional needs. The present devotional procession exhibits ties to the cult of the Virgin Mary, while the statue used for the procession is an "iconographically neutral" figure of a series produced by a 19th–20th-century Austrian workshop.

Budapest
Néprajzi Múzeum
2005

